Futhark

International Journal of Runic Studies

Main editors

James E. Knirk, Michael Lerche Nielsen,
and Henrik Williams

Assistant editor

Marco Bianchi

Vols. 9–10
2018–2019

Published with financial support from Charles and Myrna Smith

© Contributing authors 2020

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

All articles are available free of charge at
<http://www.futhark-journal.com>

A printed version of the issue can be ordered through
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-402200>

DOI: 10.33063/diva-402200

Editorial advisory board:

Michael P. Barnes (University College London), Klaus Düwel (University of Göttingen), Lena Peterson (Uppsala University), Marie Stoklund (National Museum, Copenhagen)

Language consultant: Mindy MacLeod

Typeset with Linux Libertine by Marco Bianchi

University of Oslo
Uppsala University

ISSN 1892-0950 (print)

ISSN 2003-296X (online)

Contents

Foreword	5
Per Holmberg, Bo Gräslund, Olof Sundqvist, and Henrik Williams. The Rök Runestone and the End of the World	7
Hanna Åkerström. Läsordning i tidigvikingatida runristningar	39
Michelle Waldispühl. Roman and Runic in the Anglo-Saxon Inscriptions at Monte Sant'Angelo: A Sociolinguistic Approach	135
Haukur Þorgeirsson. Runic and Skaldic Evidence of Palatal <i>r</i> in West Norse	159
Magnus Källström. En återuppstånden runsten från Källa ödekyrka på Öland (Öl 57)	179
Patrik Larsson. Till tolkningen av runföljden huli (U 604)	193
Judith Jesch. Further Thoughts on E18 Saltfleetby	201
Ragnhild Ljosland. Runic Spindle Whorl Recently Found in Orkney	215
Katrín Axelsdóttir. All the King's Runes	231
Carla Cucina. A Runic Calendar in the Vatican Library	261

Reviews

<i>Epigraphy in an Intermedial Context</i> . Eds. Alessia Bauer, Elise Kleivane, and Terje Spurkland. Reviewed by Michelle Waldispühl	275
Lisbeth M. Imer. <i>Peasants and Prayers: The Inscriptions of Norse Greenland</i> . Reviewed by Alessandro Palumbo	287
Contributors	295

Foreword

We promised in the foreword to the previous number of this journal, *Futhark* 8, that every effort would be made to restore the publication plan to schedule. We have accomplished this by putting together a double issue, 9–10, which therefore is the thickest *Futhark* yet produced. This has been made possible by more contributions than usual, some of which have been awaiting publication for a year or more.

An additional factor in the rapid publication rate in the last few months is the fact that there are now three chief editors, as Michael Lerche Nielsen from the University of Copenhagen has joined us and assumed responsibility for handling a number of articles. Thus, the editorial board now consists of runologists representing three Scandinavian countries, which is also a pre-requisite for receiving financial support from the Nordic Board for Periodicals in the Humanities and Social Sciences (NOP-HS). We are grateful for their previous publication grants, which we are hopeful of regaining, and we would also like to thank Charles and Myrna Smith in St. Paul, Minnesota, whose regular contributions to Uppsala Runic Forum enable the publication of not only this journal but much other runological work.

This issue contains the usual wide range of articles and contributions, of which we would like to highlight the second installment of Hanna Åkerström's compilation dissertation and the second major piece on the interpretation of the Rök stone inscription.

The idea of launching a journal for runic studies was proposed by James Knirk and *Futhark* 1 was published in 2010. After ten years our journal must be considered well established and widely recognized enough to appear without a foreword in future issues.

James E. Knirk Michael Lerche Nielsen Henrik Williams

The Rök Runestone and the End of the World

Per Holmberg (University of Gothenburg), Bo Gräslund (Uppsala University), Olof Sundqvist (Stockholm University), and Henrik Williams (Uppsala University)

Abstract

The Rök runestone from central middle Sweden, dated to around 800 CE, is famous, among other things, for a supposed reference to the emperor Theodoric the Great. This study proposes instead that the inscription deals with an anxiety triggered by a son's death and the fear of a new climate crisis similar to the catastrophic one after 536 CE. Combining perspectives and findings from semiotics, philology, archaeology, and history of religion, the study presents a completely new interpretation which follows a unified theme, showing how the monument can be understood in the socio-cultural and religious context of early Viking Age Scandinavia. The inscription consists, according to the proposed interpretation, of nine enigmatic questions. Five of the questions concern the sun, and four of them, it is argued, ask about issues related to the god Odin. A central finding is that there are relevant parallels to the inscription in early Scandinavian poetry, especially in the Eddic poem *Vafþrúðnismál*.

Keywords: Rök, runestones, Viking Age, riddles, Eddic poetry, skaldic poetry, climate crisis

The Rök runestone (Ög 136) is the most famous runic monument of the Viking Age. It was erected c. 800 CE in a prosperous agricultural district in today's central middle Sweden by Varinn as a memorial to his son Vāmōðr. Except for one damaged line, its more than 700 runes and other characters are still clearly legible, and cover all five visible sides of a five-ton granite slab, over two and a half meters high above the ground. A century and a half of scholarly investigation has however failed to establish persuasively what the inscription means, or provide a con-

Holmberg, Per, Bo Gräslund, Olof Sundqvist, and Henrik Williams.

"The Rök Runestone and the End of the World."

Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 7–38.

DOI: 10.33063/diva-401040

vincing understanding of its function. This study argues that the inscription like almost all Viking Age runic memorials deals with the death and sometimes afterlife of a relative, a tragedy intensified by the anxiety connected with recent disasters and catastrophic events related to the climate crisis after 536 CE.

The Rök runestone was first documented in the seventeenth century when it was used as a building block in a medieval building by the Rök church. The first difficulty in understanding the inscription is presented by its use of different orthographical systems. The short-twig runes used on the front side, the first narrow side, and the main part of the back of the stone were correctly read by Sophus Bugge (1873–78; 1910), who also succeeded in decoding the substitution cipher on the back. The two lines with older futhark runes on the back, as well as the three lines with a numerical cipher, were given a relatively convincing reading by Otto von Friesen (1920). While there is general agreement on the identification of the runic characters and the decipherment of the cryptic passages (we follow the standard transliteration), no consensus has been reached on the reading order of the inscription. More than fifteen solutions have been proposed (cf. Lönnqvist 1999; we follow none of them). Also the dating has been re-examined in the scholarly debate, but the conclusion that the inscription is carved around 800 CE seems to stand (cf. Barnes 2007 for arguments against a later dating).

The standard interpretation has been to identify a sequence of runes on the front side of the stone with the name *Theodoric* (first suggested by Guðbrandur Vigfússon in Vigfússon and York Powell 1879, 452), and to understand this as a reference to the Ostrogoth king Theodoric the Great, who ruled in Ravenna in 493–526 CE. A central challenge for most twentieth-century proposals has been to offer a coherent explanation of this reference. The other supposed actors in the inscription, such as Ingivaldr, Sibbi, and Vilinn, have been assigned roles that match the adopted Theodoric frame.

The most influential proposal has been Elias Wessén's that Varinn wanted to show off his extensive knowledge of hero narratives (Wessén 1958, cf. already Brate 1918, 250, and later Lönnroth 1977, Widmark 1992, Harris 2010). Other interpretations have made stronger claims about the relationship between Varinn and Theodoric. It has been suggested that Varinn claimed kinship with Theodoric by alluding to his valor (Schück 1908, Grønvik 2003), that Varinn's son was in fact considered the reborn Theodoric (Bugge 1910, 37 f.), or that Varinn wanted to consecrate his son to Theodoric who was deified as Odin (Höfler 1952, e.g. 81 f., cf. Nielsen

1969, 31). Other suggestions have been inspired by the ambivalent medieval reception of Theodoric the Great in the legends about Dietrich, and take the reference to be a warning example (Lindroth 1911, Pipping 1932). Some interpretations even take Theodoric to be an enemy figure, however referring to someone other than Theodoric the Great. It has been asserted that the name is that of a later Gothic king who would have fought a battle in the vicinity of Rök (Friesen 1920, 46–48), or a Frankish king and namesake who would have been an enemy of the early kin of Varinn (Malone 1934, Jacobsen 1961, 8–11).

A dividing line through the sprawl of different proposals has been whether the function of the inscription is understood as primarily narrative or ritual. Proponents of narrative interpretations argue that the inscription is a sequence of allusions to narratives, of which Theodoric is the main character of the first one (e.g. Schück 1908, Pipping 1932, Wessén 1958, Jacobsen 1961, Lönnroth 1977, Harris 2010) and struggle hard to find meaningful connections to the following supposed narratives and a motive for the monument. The ritual interpretations have been forced to speculate about how conceptions of Theodoric might have had a specific importance for the funeral of Vāmōðr (e.g. Brate 1918, Höfler 1952, Nielsen 1969). We will demonstrate that the function is both narrative and ritual.

In a more recent study Bo Ralph (2007) has argued that the Theodoric reading has led research into a dead end, and should be abandoned (cf. also Holmberg 2016). The present study is inspired by that line of reasoning.

The most important feature of our new approach is a consistent comparison with Old Norse texts dealing with events tied to Ragnarok (*Ragnarøk*), the end of the world. A number of researchers before us have pointed to parallels in mainly Eddic poetry, but also in other Old Norse literature. We would however assert that this parallelism is far more pronounced than previously thought and that in fact the whole of the Rök inscription deals with an eschatological theme evidenced also in Eddic and skaldic poetry. We realize that positing such close ties to texts only attested many centuries after 800 CE might sound too daring. The origins of Eddic poems are notoriously hard to pinpoint in time. Datings have ranged from before the Viking Age to as late as the Middle Ages (cf. Harris 2016, 39–42). The most recent discussion, as far as we know, of Eddic poetry dating (Thorvaldsen 2016) symptomatically comes to no definite result.¹

¹ The eschatological tradition about Ragnarok is best preserved in the Eddic poems *Völuspá* and *Vafþrúðnismál*. *Völuspá* is usually dated to c. 1000, but recently it has been regarded as an early-tenth-century poem (see Hultgård 2017, 75, cf. Jónas Kristjánsson and Vésteinn

Nevertheless, we maintain firstly that some mythological motifs were known already in the beginning of the Viking Age, also in eastern Scandinavia, secondly that it is not the poems themselves that we claim to have existed that early, but only the narrative contents in some (presumably mainly oral) form. Scholars do agree that not all poems are of the same age, and it should be borne in mind that their first origin and their written attestation might be centuries apart; in any case, Eddic poetry is an important source to heathen beliefs (cf. Meulengracht Sørensen 1991, 225 f.).

The earliest of the skalds, Bragi hinn gamli Boddason, was active in the first half of the ninth century and thus almost contemporary with the Rök carver. Bragi dealt with events in Norse mythology. In his *Ragnarsdrápa* there are allusions to the everlasting battle *Hjaðningavíg*, to the Sigurd cycle and to heathen deities, as well as to the wolf Fenrir (cf. Clunies Ross 2017a, 30–45), all elements also represented in Eddic poems. In the fragments of his poem about Þórr's fishing expedition we find the same basic narrative as in the Eddic poem *Hymiskviða* and Snorri Sturluson's *Edda* (cf. Clunies Ross 2017b, Faulkes 2005, 44 f.).

Eddic motifs in pictorial form are found on late Viking Age runestones, including scenes specifically representing Ragnarok (Jansson 1987, 144–52). One of the motifs on the Gotlandic picture stones from the Late Merovingian Period and the Viking Age, which have been seen as true analogies to the Rök stone (Wessen, 1958, 71), can possibly support the belief that dead retainers were expected to be welcomed to Valhalla (*Valhöll*) by the valkyries (*valkyrjur*, sing. *valkyrja*) who offered them mead from a horn at their arrival. On these stones we see a rider sitting on an eight-legged horse. He is welcomed by a lady who offers him a drinking horn. Already in the early twentieth century, Fredrik Nordin (1903, 150) interpreted this as a mythic scene, where one of Odin's warriors (*einherjar*) was invited to Valhalla by a valkyrie. This motif can, for instance, be seen on the eighth century Tjängvide 1 stone from Alskog parish, Gotland (Nylén 1988, 69 f.; critically considered by Hultgård 2017, 171–75). The fact that the horse on the stone has eight legs supports this interpretation, since Odin's horse Sleipnir had that shape in the Old Norse traditions. The motif on the stone may be related to the burials of aristocratic warriors and to the eschatological belief that they will take part in the final battle of Ragnarok.

Ólason 2014, 1: 131). *Vafþrúðnismál* is usually conceived of as an early Eddic lay, perhaps from the early tenth century, but also this dating has been debated (see Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 1: 176 f., cf. Hultgård 2017, 122). Translations from Eddic poems are our own.

There is also the question of how much people knew of ancient events around 800 CE. The perhaps oldest heroic poem of all, *Hlqðskviða* (“The Battle of the Goths and the Huns”) is set in the era of the Migration Age (roughly between the fourth and sixth centuries CE) but is preserved only in the medieval *Hervarar saga*. The ninth century skald Þjóðólfr ór Hvíni’s *Ynglingatal* recounts episodes twenty-seven generations back, and *Háleygjatal* a century later had probably the same number originally (Sundqvist 2002, 46). On the Rök stone mention is made of an incident nine generations back. Considering that previous scholars take it for granted that this refers to Theoderic the Great from the early sixth century and that he was still remembered hundreds of years later, it should not be a problem if we posit the memory of an occasion contemporary with Theodoric.

The Rök inscription is too complex and offers too many interpretational possibilities to merely read word by word and from there arrive at the purpose of the text. Magnus Olsen (1921, 207) argued that it is risky to construct an overall view primarily based on the linguistic interpretation of separate sections and that one must rather externally elucidate the inscription as a whole (cf. also Widmark 1992, 29). In practice this means that it is necessary to have some idea of a unified understanding of this runestone’s text even before trying to explain it, the testing of a hypothesis in other words.

Analytical perspective of the study

The Rök runestone belongs to a small set of Viking Age stone monuments carved before the runestone boom in the second half of the tenth century (Åkerström 2019). Though these early monuments are dissimilar in terms of structure, function, and content, three abstract common denominators of their semiotics have guided our interpretation of the Rök runestone (cf. Holmberg 2016, 67–69). The establishment of these three principles is informed by the theory of social semiotics, and its understanding of linguistic meaning in three dimensions: textually as different ways of organizing text, ideationally as resources for construing the world, and interpersonally as potentials of interaction between the text and its readers (Halliday 1978).

First, the textual organization typically leads the reader stepwise towards the end of the inscription. This aligns with later Viking Age inscriptions (cf. Bianchi 2010, 73–84). The application of this principle to the Rök runestone inscription makes it clear that previous proposals for reading order have not succeeded in finding a way through the inscription without jumps between lines that are not spatially connected.

Second, the ideational content of other early Viking Age inscriptions represents mainly local actions. Previous interpretations of the Rök runestone have, in spite of this pattern, tended to assume that references are being made to deeds performed far away from the stone. A main difference between the interpretation we have established and the standard one by Wessén, as well as other previously suggested alternatives, is that we do not recognize any of the same set of actors, whether Theodoric, Ingivaldr, Sibbi or Vilinn (Wessén 1958, 15–17).

Third, the interpersonal demand on the reader to respond to the inscriptions of all Viking Age stone monuments is typically signaled linguistically by grammatical choices at clause level that express speech acts of statements or prayers, opening up the monument as a place for interaction. This contrasts with earlier runic monuments, where response alternatives are typically implicit. In the case of the Rök runestone it is evident that previous research has tended to downplay the dimension of interaction, and presupposed that the inscription substantially consists of statements, instead of noticing the constant shift between different speech acts.

In contrast to all previous interpretative attempts, we try to tie the contents of the Rök text quite closely to other early Scandinavian texts, primarily to two Eddic poems: the wisdom contest in *Vafþrúðnismál* (Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 1: 356–66) and the apocalyptic vision of the seeress in *Völuspá* (1: 291–307), and to two skaldic poems in the Eddic style, the anonymous *Eiríksmál* (Fulk 2012a) and *Hákonarmál* by Eyvindr skáldaspillir Finnsson (Fulk 2012b), which deal with the death of King Eiríkr Bloodaxe and King Hákon the Good respectively. We do not claim that the extant poems were known in 800 CE but that the mythology and ideology which form their basis did. Earlier efforts to find intertextual parallels, such as Olsen’s important attempt to show how the Rök runestone resembles the structure of questions (twelve of them even numbered, resembling the numbering of memories in the Rök text) between Odin and Vafþrúðnir in *Vafþrúðnismál*, have been blocked by the interpretative tradition of identifying a reference to Theodoric the Great (Olsen 1921, 207–10, 222–24, cf. Bugge 1910, 238, and Lönnroth, 1977, 15). The relations we will map onto the Eddic mythology conform to the focus on local matters. We will also demonstrate that the over-all purpose of the Rök text echoes its opening lines: an attempt to put the death of a son in a meaningful context.

Guided by these principles we have been able to make consistent choices between the almost open-ended interpretative alternatives on different levels. The potential problem with our analytical perspective, of which we

are well aware, is that it has the risk of exaggerating similarities, both with contemporary runic monuments and later ancient Scandinavian writings.

Recontextualising the Rök runestone

The Rök runestone was probably carved and erected at or close to what today is the site of the Rök church, to which the monument has given its name. The word *rök* means ‘monolith’ cf. Gotlandic *rauik*, a column-like sea stack, and the runestone was clearly impressive enough to denote the site of its placement, as well as later the parish and the church (cf. Andersson 1999, 1 with literature). It is reasonable to suggest that the stone, which shows all signs of being a memorial of high prestige, originally functioned as some kind of central marker at a gathering place, serving as a site for cult practices and funerals (cf. Williams 2013, 61–76 on high prestige runic monuments, and Nordberg 2003, 252–59 on funeral rites). The runestone could have had, we suggest, also a potential as an *axis mundi*; the site in the vicinity of the stone is simultaneously the symbolic center of heaven and earth, a place where one can pass from one cosmic zone to another, and communicate with the other world by means of religious rituals, making it a potential place of enlightenment (cf. Eliade 1987, 20–65).

Archaeological research shows that the area around Rök has been an intensive agricultural district for 6000 years, and its prosperity is manifested in several prominent sites for the religious practices of the ruling elite at different periods in time. Along the road between Rök and the Ömberg mountain eight kilometers to the west lie Bronze Age burial mounds, and the weapon graves in the Smörkullen cemetery date to the Roman Iron Age (see Browall 2003). The region’s prosperity was not, however, uninterrupted. A sudden decline in cultivation took place in the middle of the sixth century, when farms reverted to forests, and old settlements were forsaken (Widgren 1983). Data from ice-core sulphur layers in Greenland and Antarctica, supported by dendrochronological analysis, show that the decline in cultivation, a widespread phenomenon in the middle of the sixth century, was related to a series of volcanic eruptions 536–47 CE probably in North and Central America (Sigl et al. 2015, Toohey et al. 2016, Büntgen et al. 2016).

The impact on the climate of this series of severe volcanic events was dramatic, and is well attested to by data from all over the northern hemisphere, which shows abnormally cold summers for the period 536–50 CE (Charpentier Ljungqvist 2010, 2017). On the basis of the decline of cultivation, settlements, graves and other archaeological data, it has been esti-

mated that the population of the Scandinavian peninsula decreased by 50% or more (Gräslund and Price 2012). The region around Rök was a highly specialized agricultural area, and seems to have had relatively low resilience (Widgren 1983, 2013).

At the time of the carving of the Rök runestone the socio-economic situation had recovered, but the extreme climate events had had pervasive effects. In the restructuring of farming after the climate crisis, social stratification had increased, and power seems to have been concentrated in the hands of a new type of leadership, legitimized by ritual assurance of good harvests, as well as military control of land (Löwenborg 2012, Andrén 2014). Claiming a special relation to Odin, the new ruling elite constructed themselves as necessary defenders against both real-life enemies, and destructive cosmic powers, since Odin was conceived of as a divine warlord engaged in the outcome of both human battles and the eschatological battle of Ragnarok, where he would lead divine and human warriors in a final encounter with the giants (Nordberg 2003, Sundqvist 2016).

It has in fact been argued that the specific motifs of Ragnarok show traces of the experience of the climate crisis (Gräslund 2007, Gräslund and Price 2012, Price and Gräslund 2015). Even if these eschatological themes as such are much older, they were most likely revitalized after the 536 CE crisis (Hultgård 2017, 295, 396–415). It is also likely that these historical events affected the specific expression of the mythological themes.

Both *Vafþrúðnismál* (st. 11–14, 20–25) and *Völuspá* (st. 3–6) start out from a state of cosmological balance established by Odin's act of creation and manifested by the regular rhythm of light. When the cosmological crisis is elaborated, four motifs are, according to the analysis of Gräslund and Price (2012, Price and Gräslund 2015), especially striking in relation to the extreme weather events after 536 CE.

- The idea of a *fimbulvetr*, a period of extreme cold preceding Ragnarok in *Vafþrúðnismál* st. 44, also referred to as summers with *svört ... sól-skin* 'black sunlight' in *Völuspá* st. 40.
- The wolf Fenrir, one of the giants, who swallows the sun (*hana Fenrir fari*) in *Vafþrúðnismál* st. 46 f., and whose whelp is called *tungls tjúgari* 'robber of a celestial body' in *Völuspá* st. 39.
- The *rauðum dreyra* 'red painting' of *ragna sjöt* 'the dwellings of the gods' in *Völuspá* 40, compatible with the violently crimson skies of the northern hemisphere that have been reported after big eruptions of other tropical volcanoes such as Tambora 1815 and Krakatau 1883 (see Price and Gräslund 2015, 124).

- The birth of the sun's daughter (*Eina dóttur berr Álfþóðull*) in *Vafþrúðnismál* st. 46 f., which can be connected to the longed-for return of the sun.

It is worth noting that the mythological solar events are presented in *Vafþrúðnismál* with close parallels to what is related about the fate of Odin. Odin too is killed by the wolf (*Úlfr gleypa mun Aldaföðr*); and Odin also succeeds in begetting an offspring that warrants the final victory over the destructive powers, i.e. Víðarr who then avenges his father and kills the wolf (*Þess mun Víðarr vrekja*; *Vafþrúðnismál* st. 53, cf. *Völuspá* st. 52 f.).

The age and distribution of the mythological conceptions presented in *Vafþrúðnismál* and *Völuspá* cannot be determined conclusively, since the Icelandic manuscripts (as said above) date from the thirteenth century and later. However, the poems are taken to be among the most reliable sources for Norse mythology (Hultgård 2017, 73–75, 122). The motif of the wolf functions as a *pars pro toto* for the Ragnarok events in *Eiríksmál* (st. 7: *nær ulfr inn hqsvi sækir á sjót goða* ‘when the grey wolf will attack the home of the gods’; Fulk 2012a, 1011) and *Hákonarmál* (st. 20: *Mun óbundinn á ýta sjót Fenrisulfr fara* ‘The wolf Fenrir, unbound, will enter the abode of men’; Fulk 2012b, 192 f.) both dated to the tenth century. It is also alluded to in *Sonatorrek* (st. 13: *mána bjarnar* ‘enemy of the moon’ = Fenrisulfr, 24: *ulfs of bági* ‘enemy of the wolf’ = Odin, and 25: *Tveggja bági* ‘enemy of the wolf’ = Odin) the greatest of Norse elegies for a dead son (Einarsson 2003, 146–54) and a poem some scholars (e.g. Friesen 1920, 91) take for granted is composed by Egill Skallagrímsson himself in the tenth century. The spread of the motif of the wolf is evidently indicated also by somewhat later Viking Age runestones (cf. Källström 2016): e.g. the Norwegian Vang runestone (N 84) which shows the wolf swallowing the sun, the Ledberg runestone in southeastern Sweden (Ög 181) and the Andreas III stone on the Isle of Man (Barnes 2019, 101 and 270) where the wolf devours Odin, as well as three runestones in southern Sweden with other wolf motifs (DR 271 Tullstorp church, DR 284 Hunnestad 3 and the lost DR 286 Hunnestad 5). Moreover, it should be noted that the inscription of the Skarpåker runestone (Sö 154), raised to the memory of a dead son, seems to echo an expression from the third stanza of *Völuspá* when it proclaims the end of the world: ‘Earth shall be riven and High Heaven’ (cf. Hultgård 2017, 179–83, 390–93).

That rulers were supposed to serve Odin after death in the battle of Ragnarok is clearly indicated by *Eiríksmál* and *Hákonarmál*, which tell of the adoption of king Eiríkr and king Hákon respectively into the group of Odin's warriors which parallels the circle of warriors around the earthly

ruler, for example referred to as *ýtar* and *einherjar* in *Vafþrúðnismál* st. 40 f. The conditions for this posthumous mission were noble descent (i.e. belonging to the ruling class), a suitable death (i.e. in battle), and a ritually proper funeral ceremony, with this final practice appearing to have had the potential to compensate for an ordinary, non-violent death (Nordberg 2003, 120–36). One part of the funeral rituals might have been the enigmatic questions whose answers were known only by a select few, including the dead (Price 2010, 145). *Vafþrúðnismál* seems to preserve some traits from this ritual context: its location in the hall of Vafþrúðnir, and the ending of the poem, where Vafþrúðnir in stanza 54 is asked: *hvat mælti Óðinn, áðr á bál stigi, sjálfir í eyra syni?* ‘what whispered Odin in the ear of his dead son before he was carried to the pyre?’ (cf. Schjødtt 2008, 338).

The eschatological themes of Ragnarok and the memory of the 536 CE crisis, passed down through the centuries, may have been reactivated at the time of Vāmōðr’s demise, partly by his death itself. Identifying the other factors that could have contributed depends on the dating of the monument. Three extraordinary events around the time should be taken into consideration: the strongest known solar storm in 775 CE, with documented dramatic red skies (Sukhodolov et al. 2017); the exceptionally cold summer of 775 CE (Sigl et al. 2015); and the almost total solar eclipse in 810 CE, which would have given the impression that the sun was extinguished shortly after dawn (Esenak and Meeus 2006).

The structure of the inscription

The Rök runestone inscription consists of twenty-eight lines, of which twenty are vertical and eight more or less horizontal. We concur with the scholarly consensus that suggests that the reading should start with the two vertical lines that mention the son Vāmōðr and his father Varinn (side A, lines 1 and 2 in fig. 1), and continue with the next seven vertical lines from left to right (side A, lines 3–8 and side B, line 11), only interrupted by the reading of the two horizontal lines when this is demanded by the syntax of the inscription (lines 9 and 10). We take this way of reading as a key to the much debated reading order of the back (C), the second narrow side (D) and the top side (E).

Thus, we propose that the reading should continue with vertical lines from left to right, with the interruption of horizontal lines where this is necessary for syntactical reasons. This means that the reading of the back (C) must start with the horizontal line below (line 12), before the eleven last vertical lines can be read (lines 13–23) until the counterclock-

Fig. 1. Reading order of the Rök runestone (numbers) and reading directions (arrows). Illustration by Marco Bianchi (CC BY) and photos by Bengt A. Lundberg, Swedish National Heritage Board (CC BY).

wise circle around the stone is completed with the last vertical line (23) on the second narrow side (D). Since the narrow side is connected to the top side (E), the five remaining horizontal lines on the top side and the upper part of the back are most easily read from above (lines 24–28). The new numbering of lines is given in fig. 1. The dotted arrows indicate the reading direction of each line.

The inscription can thus be seen to be structured in six passages, when the reading order proposed above is combined with the observation of orthographic changes. The inscription starts with large short-twig runes (lines 1–2), and continues with smaller short-twig runes (3–11), runes in older futhark (12–13), and then another set of short-twig runes (14–22). Thereafter come numerical ciphers (23–25), followed by lines which partially involve a substitution cipher (26–28). The ten last runes (the second half of line 28) are read as a numerical cipher in the same reading direction as the first part of the line. The division of these passages is shown in fig. 2.

A: 1–A: 2	A: 3–B: 11	C: 12– C: 13	C: 14– C: 22	D: 23, E: 24, C: 25	C: 26– C: 28	C: 28 The ten last runes
Short-twig runes; large size	Short-twig runes	Runes from older futhark	Short-twig runes	Numerical cipher	(Partially) substitu- tion cipher	Numerical cipher
Memory of the dead son	Memory of the light	Memory of the sacrifice for light	Memory of the battle between the powers	Last memory of the light	Last memory of the battle between the powers	Summary
Statement; Statement	Question 1; Question 2; Statement; Statement	Question 3	Question 4; Question 5; Statement; Statement?	Demand; Question 6; Question 7	Demand; Question 8; Statement; Question 9; Statement	

Fig. 2. Structure of the Rök runestone inscription

The inscription is characterized by great diversity at micro level, but at the level of passages there is noticeable uniformity: all six passages are constructed as memories. In the first passage, this is accomplished linguistically in a typical way by use of the phrase *aft Vāmōð* ‘after Vāmōðr’. Each of the following passages refers explicitly to itself as a memory (*minni*). This is done only once in each passage, either in its first clause, or in one case, in the final (the damaged line 22). These memories concern cosmological events, as we will argue, and provide a setting for Vāmōðr’s demise. While the standard linguistic interpretation has been that *minni* is part of a compound denoting ‘folk memory’ (*mōgminni*), we read the phrase as a reminder that it is ritually related to Odin, the god of enigmatic knowledge: *Ygg minni* ‘a memory for Yggr’ (Nordenstreng 1912). The name *Yggr*, meaning ‘the terrible one’, is a byname for Odin, and is for example used when he enters the hall of *Vafþrúðnir* to begin the wisdom contest in *Vafþrúðnismál* st. 5: *inn gekk Yggr þegar* ‘Yggr went in at once’. Thus, the concept of memory should not only be understood in its ordinary sense as a recollection of the past, something of which the people who read the inscription are reminded. Instead, these memories are ritual acts of social and religious significance relating to the past, present, and future, that together contribute to the maintenance and renewal of the world (cf. Lincoln 1986). The alternation between present and past tense throughout the Rök text should be seen in this light. It is also important to

notice that the memories, if only viewed as text passages, are incomplete. They are completed only through the efforts of readers.

Each passage is formed as a complex of speech acts (with the exception of the passage constituted by question 3, see fig. 2). These complexes invite readers to respond, thus completing the memories. Especially striking is the use of questions, which prompt the reader to contribute information. Altogether, the inscription contains nine questions. Grammatically, they are realized in three different ways. The first five questions are expressed in clause complexes with an initial plural imperative (*sagum*) followed by an embedded interrogative clause (*hværiar ...*, etc.): *Sagum ... þat, hværiar valraubar vārin tvār þār ...?*, ‘Let us say this ... which spoils of war there were two ...?’ (etc.). The following questions use a more economic grammar, either the free interrogative clause: ‘To whom is born an offspring?’, or in three cases the elliptic alternative to leave out ‘who(m) (is)’. The latter grammatical strategy has prevented previous researchers from identifying these passages as semantic questions, though this elliptic grammar is attested to in the context of Scandinavian riddles (cf. e.g. Ström 1939, 171 f.). The structure of the inscription is summarized in fig. 2.

The interpretation of the inscription

Our interpretation is given in Early Old Norse transcription and English translation in fig. 3. In the following sections we will comment on each passage, supplemented by a transliteration, and point out some crucial relations to other Old Norse texts.

Memory of the dead son: the first passage

aft uamuþ stanta runar þar + ⟨i⟩n uarin faþi faþir aft faikiān sunu²

Aft Vāmōð stānda rūnar þār. Æn Varinn fāði, faðir, aft faigiān sunu.

After Vāmōðr stand these runes. And Varinn, the father, made them after the death-doomed son.

The Rök inscription begins in a not unexpected manner, i.e. with a memorial formula. It states that the runic monument commemorates a son,

² Since both older and younger futhark runes are found on Rök we transliterate þ as **q**, þ as **A**, **Þ** as **D**, **ᚠ** as **E**, **ᚨ** as **G**, **ᚱ** as **H**, **ᚷ** as **I**, **ᚹ** as **M**, and **ᚫ** as **O**.

Q.	Early Old Norse transcription	English translation
	<i>Aft Vāmōð stānda rūnar þār. Æn Varinn fāði, faðir, aft faigiān sunu.</i>	After Vāmōðr stand these runes. And Varinn, the father, made them after the death-doomed son.
1	<i>Sagum Ygg minni þat, hværiar valraubar vārin tvār þār, svāð tvalf sinnum vārin numnar at valraubu bāðar sāmān ā ymissum mǣnnum?</i> <i>Þat sagum ānnart, hvā'r fur nīu aldum ān urði fiaru meðr hraiðgutum, auk dōmir ænn umb sakar?</i>	Let us say this as a memory for Yggr, which spoils of war there were two, which twelve times were taken as spoils of war, both from one to another? This let us say as second, who nine generations ago lost their life with the Hraiðgutar [i.e. in the east]; but still decides the matter?
2	<i>Raið iau, rinkr hinn þurmōði, stillir flutna, strāndu Hraiðmarar. Sitir nū garur ā guta sīnum, skialdi umb fatlaðr, skati mæringa.</i>	Ride the horse did the bold champion, chief of men, over the shores of the Hraiðsea [i.e. over the eastern horizon]. Now he sits armed on his horse, his shield strapped, foremost of the famous.
3	<i>Sagum Ygg minni þat, hvā'r ī gyldinga vāri guldin at kvānar hūsli?</i>	Let us say this as a memory for Yggr, who because of a howler [i.e. wolf] has suffered through a woman's sacrifice?
4	<i>Þat sagum tvalfta, hvar hæstr sē gunnar etu vettvāngi ā, kunungar tvair tigr svāð ā liggia?</i>	This let us say as twelfth, where the horse of the battle [i.e. the wolf] sees food on the battlefield, where twenty kings lie?
5	<i>Þat sagum þrēttāunda, hværi tvair tigr kunungar sāt in at Siulundi fiagura vinddura at fiagurum namþnum, burnir fiagurum brōðrum? Valkar fim, Rāðulfs synir, Hraiðulfar fim, Rōgulfs synir, Hāislar fim, Haruðs synir, Gunnmundar fim, Bernar synir. En Ygg m[inni] ... (partly illegible)</i>	This let us say as thirteenth, which twenty kings were at the Grove of Sparks [i.e. the battlefield] in four directions, of four names, born of four brothers? Five Valkis, sons of Rāðulfr, five Hraiðulfrs, sons of Rōgulfr, five Hāisls, sons of Haruðr, five Gunnmundas, sons of Bern. And for Yggr a m(emory) ...
	<i>Sagum Ygg minni: þor!</i>	Let us say a memory for Yggr, dare!
6	<i>Sibi viaværi?</i>	[Who is] a protector of sanctuaries for a brother?
7	<i>Ölni rýðr?</i>	[Whom] does the ravager [i.e. the wolf] redden with blood?
	<i>Sagum Ygg minni,</i>	Let us say a memory for Yggr,
8	<i>(h)vaim sē burinn niðr, drængi! Villi nē's þat.</i>	to whom is born an offspring, to the young man! It is not a lie.
9	<i>Knūā knātti iatun? Villi nē's þat. (H)nit.</i>	[Who] could beat a giant? It is not a lie. Clash!

Fig. 3. Interpretation and translation of the Rök runestone inscription. (Q. = Question.)

Vāmōðr, and that his father, Varinn, made the runes (or possibly caused them to be made). Two details should be noticed: the word for ‘runes’ in the first line, and the unusual word for ‘dead’ in the second.

Since ‘these runes’ (*rūnar þār*) aims at the message of the whole inscription it frames the passages to come. The word *rūnar* can also mean ‘(secret) knowledge’, as in *Vafþrúðnismál* st. 42, and would then more specifically refer to the memories of the inscription and its questions. The present tense anticipates that the memory of the son will be preserved through any crisis as long as there are humans, or gods, to read the runes and complete the memories by providing the knowledge asked for.

The adjective for ‘deceased’ in the second statement is *faigr* (English *fey*), which usually means ‘fated to die’ or ‘marked to die’ (cf. *Vafþrúðnismál* st. 55) but seemingly means just ‘dead’ in *Völuspá* st. 40. There, it may well have been chosen only to alliterate, and the same could be true on Rök (cf. *fāði* and *faðir*). On the other hand, as Vāmōðr was likely part of the ruling elite, his death could have been conceived as determined by Odin in preparation for a new important mission.

Memory of the light: the passage with questions 1–2

sakum uk mini þat huariar ualraubar uarin tuar þar suap tualf sinum
uarinumnar

t ualraubu baþar samæn q umisumqnum

þat sakum qnart huar fur niu altum qn urþi fiaru mið hraiþkutum auk
tumir qn ub sakar

raiþ iau rirk hin þurmuþi stilir flutna strantu hraiþmarar sitir nu karur
q kuta sinum skialti ub fatlaþr skati marika

*Sagum Ygg minni þat, hværiar valraubar vārin tvār þār, svāð tvalf sinnum
vārin numnar at valraubu bāðar sāmān ā ymissum mānnum?*

*Þat sagum ānnart, hvāʳ fur nīu aldum ān urði fiaru meðr hraiðgutum, auk
dōmir ænn umb sakar?*

*Raið iau, rirk hinn þurmōði, stillir flutna, strāndu Hraiðmarar. Sitir nū garur
ā guta sinum, skialdi umb fatlaðr, skati mæringa.*

Let us say this as a memory for Ygg, which spoils of war there were two,
which twelve times were taken as spoils of war, both from one to another?

This let us say as second, who nine generations ago lost their life with the
Hraiðgutur [i.e. in the east]; but still decides the matter?

Ride the horse did the bold champion, chief of men, over the shores of the Hraiðsea [i.e. over the eastern horizon]. Now he sits armed on his horse, his shield strapped, foremost of the famous.

We do not see any reference to Theodoric in this passage, as has previously been suggested. Line 9 is traditionally interpreted as *rēð Þiōðrikr hinn þurmōði* and understood to mean ‘rule did Theodoric the bold’. Instead, we follow Ralph (2007, 150–53) in reading it as *raið iau, rinkr hinn þurmōði* ‘ride the horse did the bold champion’, with alliteration on *reið* and *rinkr* instead of *Þiōðrikr* and *þurmōði* (cf. Naumann 2018, 150 f.).

The questions are: Which ‘spoils of war’ are referred to in the first question, and who died in the second? We agree with Ralph (2007, 143) that the passage thematizes the rhythm of light: the exchange of the spoils of war is the interplay between the moon and the sun, and the one who died, but still lives, is the sun.³ Mentioning the sun and the moon references the world’s creation, but also its immanent instability and fated end, echoing the downfall of Vāmōðr and suggesting his purpose in the afterlife.

The scene staged by the first question is that of a mutual wartime plunder that plays out twelve times between two apparently evenly matched forces, and following Ralph it refers to the twelve lunar cycles contained in one year. It is light that is taken from the sun by the moon until it becomes full, and light that is then plundered again by the sun, until the moon wanes completely. Ralph points out that a riddle with similar content is attested to in Old English poetry (p. 142 f.; riddle 27, see Williamson 1977, 85).

It is also important to point out that both *Vafþrúðnismál* and *Völuspá* are concerned with the cosmological rhythm of light, before they turn to the events surrounding the end of the world. The metaphor of war indicates a dimension of menacing instability in the cosmological balance, a central theme of Old Norse mythology. There are however no other Old Norse sources for the idea that the rhythm of light is an ongoing conflict between moon and sun. *Vafþrúðnismál* st. 23 mentions that they are brother and sister, and that *himin hverfa þau skulu hverjan dag ǫldum at ártali* ‘they shall disappear from heaven every day, to measure years for

³ The sequence **huar** is either the masculine *hvar* (> *hvār*) form of the Runic Swedish interrogative pronoun (Peterson 2006, 25) which has a defective paradigm (cf. Seip 1931). The nom. fem. sing. form is otherwise unattested but must of course have existed and should phonetically have been either **hú* (cf. Gothic *hvō*) or analogically **hvā*. In the former case the relative pronoun must be Runic Swedish *ær* or *ar* (cf. Peterson 2006, s.v. *es*, and Noreen 1904, § 512 Anm. 1), in the latter we must posit an enclitic *’r* (cf. Peterson, 2006, s.v. *es*). We have somewhat arbitrarily chosen *hvā’r*.

people’, but does not suggest that they rob the light from each other. Yet, Ralph’s convincing suggestion must result in a new approach when interpreting the rest of the Rök text, although not necessarily in the direction he follows.

The metaphor of dying in the second question has been seen as a metaphor for the daily sunset (implicitly in Ralph 2007, explicitly in Holmberg 2016, 90). For two reasons, however, the death referred to here seems to point towards a specific historical, cosmic event, rather than alluding to the recurrent sunset. First, it is said to be a death ‘with the Hraiðgutar’ which is a poetic expression for an event to the east (i.e. at dawn), and not westwards (cf. Holmberg 2016, 89 f.). Second and most important, the event is temporally specified to ‘nine generations ago’ (*fur niu aldum*). Given the current dating of the inscription to around 800 CE and an approximation of each generation to thirty years, the event alluded to would have happened in the early sixth century. Thus, the climate crisis from 536 CE turns out to be an obvious candidate for this “death” of the sun, when it failed to rise in the east. Two hundred and seventy years is a long time indeed, but a memory of nine generations does not seem unreasonable. The runestone at Norra Sandsjö (Sm 71) gives the names of six generations (Jansson 1987, 101). It might also be significant that the number nine had a strong symbolic meaning of fulfilment. The most well-known example is *Hávamál* st. 138 (see Sundqvist 2010, 68–96). If Vāmōðr was the ninth in the line of his kin since the death of the sun, his demise could have provoked the idea of a new menace. The conclusion of the question seems to remind the reader that the rhythm of light was re-established. The wording ‘still decides the matter’ (*dōmir ænn umb sakar*, Höfler 1952, 39, Lönnroth 1977, 25 f., Widmark 1992, 35) then alludes to the sun’s renewed presence.

The message of two statements in the end of the passage comprising a stanza of the Old Norse verse form *fornyrðislag* is clear. The sunlight still prevails, and its path over the firmament is compared to a horse and rider. The most striking parallel is found in *Vafþrúðnismál* st. 12, although this stanza focuses on the horse of the daylight-rider:

Skinfaxi heitir, / er inn skíra dregr / dag um dróttmogu; / hesta beztr / þykkir hann með / Hreiðgotom /

Skinfaxi is called who draws/carries the bright day to humanity; the best of horses he is considered among Hreiðgotar.

Two similarities are obvious. The personified sunlight is referred to in the shape of a rider or charioteer (called *Dagr* in *Vafþrúðnismál* st. 25 and

elsewhere).⁴ Secondly, both texts mention the *Hreiðgotar*. The motivation for this reference in *Vafþrúðnismál* seems to be that the Hreiðgotar live closer to where the sun rises and thus get the best opportunity to value the sun-horse. Accordingly, we suggest that riding over ‘the shores of the Hraifðsea’ (*strāndu Hraið[guta]marar*) is a poetic expression for daybreak (cf. Holmberg 2016, 89 f.). Another detail to be noted is the repeated idea that the riding champion is the superior one in a circle of other men or heroes (*stillir flutna*, ‘chief of men’ and *skati mæringa*, ‘foremost of the famous’). A clue to their identity seems to be the greeting phrase in *Sigrdrífumál* st. 4, used by a valkyrie: *Heill dagr! Heillir dags synir!* ‘Hail, day! Hail, sons of day!’ (Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 2: 314). One idea expressed in the Rök stanza may be that Dagr is the one who gathers all men for the fight against destructive powers, since he wakes them up in the morning. It should also be noted that *dǫglingar* is a word for ‘kings’, descendents of the deity Dagr; it is used also in *Hákonarmál* st. 9 for the death-doomed kings.

Memory of the sacrifice for light: the passage with question 3

SAGWM OG MENĪ [cipher rune 4:4 = **þ**] **AD HOAR Ī GOLb<ī>GA OARĪ GOLDĪN D GOḂNAR**
HOSlī [see note 3 concerning the transliteration here]

[= **sakum uk mini þat huar i kultika uari kultin t kuḂnar husli**]

Sagum Ygg minni þat, hvā'r ī gyldinga vāri guldin at kvānar hūsli?

Let us say this as a memory for Ygg, who because of a howler [i.e. wolf] has suffered through a woman's sacrifice?

In this most difficult passage, never interpreted satisfactorily, the sequence **Ī GOLb<ī>GA** (lines 12 and 13) demands a construction not known from other sources. The standard interpretation has been – with inspiration

⁴ We should point out that the rider in the Rök inscription is not explicitly referred to as ‘he’ although an English translation forces a gender choice. We posit that we are still dealing with Sól, who has however been given masculine-gendered epithets. Female deities are referred to as *guð* (originally neuter plural, later masculine singular) – Skaði is called *ǫndurguð* ‘ski-god’ (Faulkes 2005, 24) – and Eir is referenced to as a masculine-gendered *læknir beztr* ‘best physician’ (p. 29). Also, even the shield has a parallel in *Grímnismál* st. 38: *Svalinn heitir, hann stendr sólu fyrir, skjöldr skínandi goði* ‘Its name is Svalinn, it, the shield, stands before the sun, the shining god’ (Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 1: 375). It is also possible that Dagr here assumes Sól's function. It would in many respects rhyme better if Dagr is seen as the hypostasis of Sól, at least in the Rök context, but this is admittedly a weaker link in our chain of reasoning. Perhaps future research will resolve the matter.

from *Ingvaldstorp*, the name of a nearby village—to render the sequence as *Inguldinga*, which would then mean ‘the line of Ingivaldr’. A better guess would be to interpret the sequence as *ī gylðinga*, ‘because of a howler’ i.e. a wolf.⁵ *Gylðir* is in Old Icelandic an attested word for wolf. The derivation *-ing(i)* is the same as in the putative *Inguldinga* and it is also used in another synonym for wolfs: *heiðingi*, literally meaning ‘the one from the heathland’.

The memory is then completed by the identity of someone suffering through the sacrifice of a woman to a wolf. That *Sól* suffers through the sacrifice of herself has such a third-person self-reference parallel in a *lausavísa* by Skúli Þorsteinsson, where she is both called *Glens beðja* “bed-mate of Glenr” and said to stride *í vé gyðju* “into the goddess’s [i.e. her own] sanctuary” (Heslop 2017, 367). We propose that the answer to the question of this passage (once again) is the sun (*Sól*). Before the sun is killed by the wolf Fenrir at the beginning of the Ragnarok battle, she gives birth to a daughter. This dramatic event, possibly related to the return of the sun after 536 CE, is the first step in a cosmological transformation. This world will perish, but the battle between the gods and the destructive forces, including Fenrir, will give rise to a new world where *Sól*’s daughter will shine.

In one version of *Hervarar saga* a sun riddle is asked: *Hvat er þat undra ... lýðum lýsir, en loga gleypir ok keppast um at vargar ávalt?* “What wonder is that ... it gives light to men, but swallows flame, and wolves strive after it always?” (Burrows 2014, 121). *Vafþrúðnismál* offers an even closer parallel. It is the answer given in the wisdom contest to the question about the fate of the sun (st. 47):

Eina dóttur / berr Álförðull, / áðr hana Fenrir fari; / sú skal ríða, / þá er regin deyja, / móður brautir, mæir.

A daughter Álförðull [the sun] gives birth to, before Fenrir [i.e. the wolf] catches her up; she [i.e. the daughter] will ride, when the gods die, the maiden on her mother’s roads.

The interpretation explains why the sacrifice should be ‘because of a howler’ (*ī gylðinga*) i.e. because of the wolf. That the wolf is referred to as the ‘howler’ recalls the idea that Fenrir howls (*grenjar*) when he is bound

⁵ The Old Icelandic preposition *í* governing the accusative can have the (admittedly rare) meaning “die ursache oder den zweck einer handlung bezeichend” [‘denoting the cause or goal of an act’] (Gering 1903, 526).

according to *Gylfaginning* (Faulkes 2005, 29) and is reminiscent of the ominous barking (*Geyr nú Garmr*) at Ragnarok in *Völuspá* st. 43, 47, and 56.

The choice of runes from the older futhark is noteworthy, as this was the script used ‘nine generations ago’. This is appropriate for a reference to the happy return of the sun after the years of darkness from 536 CE. In the mythological conception of time, Ragnarok has already started, and so has the new creation.

Memory of the battle between the powers: the passage with questions 4–5

**þat sakum tualfta huar histR si kunar ituituǵki ǵn kunukar tuair tikir
suap ǵ likia**

**+ þat sakum þritaunta huarir tuair tikir kunukar satin t siulundi fiakura
uintur at fiakurum nabnum burn<i>i>R fiakurum bruþrum**

**+ ualkar fim rāþulfsunir hraiþulfar fim rukulfsunir hāislar fim haruþs
sunir kunmuntar fim þirnar sunir**

nuk m--- m-- alu --kǵ ainhuar -þ... . . . þ... × ftir fra

Þat sagum tvalfta, hvar hæstr sē gunnar etu vëttvāngi ā, kunungar tvair tigr svāð ā liggia?

Þat sagum þrëttāunda, hværir tvair tigr kunungar sātín at Sīulundi fiagura vinddura at fiagurum namþnum, burnir fiagurum brøðrum?

Valkar fim, Rāðulfs synir, Hraiðulfar fim, Rōgulfs synir, Hāislar fim, Haruðs synir, Gunnmundar fim, Bernar synir.

En Ygg m[inni] ... (partly illegible)

This let us say as twelfth, where the horse of the battle [i.e. the wolf] sees food on the battlefield, where twenty kings lie?

This let us say as thirteenth, which twenty kings were at the Grove of Sparks [i.e. the battlefield] in four directions, of four names, born of four brothers?

Five Valkis, sons of Rāðulfr, five Hraiðulfrs, sons of Rōgulfr, five Hāisls, sons of Haruðr, five Gunnmundrs, sons of Bern.

And for Ygg a m(emory) ... [last line partly illegible]

When encountering the next memory, the reader is moved from the heavens to the battlefield, still following the same enemy, the wolf. The new pair of questions asks for the place where twenty kings lie, and their identity. We suggest that the inscription has taken a narrative leap to

the end of Ragnarok which would also explain the mysterious jump to mentionings of the ‘twelfth’ and ‘thirteenth’, just as mythological motifs leap in and outside of the twelve numbered stanzas in *Vafþrúðnismál*. The place is the battlefield where Odin together with his warriors and the rest of the gods will meet the wolf Fenrir and the other giants, and the twenty kings can probably be seen as representing Odin’s warriors. The scene establishes the purpose of Vāmōðr’s death: that he is to take part on Odin’s side in the final battle of the powers.

In question 4 the phrase *hæstr gunnar* (lines 14 and 15) has traditionally been construed as the ‘horse of [the valkyrie] Gunnr’ and interpreted as a kenning for ‘wolf’. We accept the interpretation, but read *gunnar* not as the name of the valkyrie, but more plainly as ‘battle’, (cf. e.g. *gunnar haukr* ‘the hawk of the battle’ for raven, another battlefield scavenger, in Hrómundr halti Eyvindarson’s *Lausavísa* 1, in Jónsson 1912, 90, cf. Holmberg 2016, 95). Nevertheless, it would be more straightforward to interpret *hvar hæstr sē gunnar etu vëttvāngi ā* as ‘where the horse sees battle food on the battlefield’. This presupposes that *hæstr* alone can stand for ‘wolf’. That indeed seems to be the case when the giantess Hyrrokkin’s steed, a wolf, twice is called just *hest* ‘horse’ (Faulkes 2005, 46). On the other hand, ‘battle’s food’ would not be an expected kenning as the subjective genitive usually is that of a predator, cf. *arnar matr* ‘food of the eagle [CORPSES]’ in a half-stanza by Einar Skúlason (Gade 2017, 159).

In question 5 we do not accept the idea that the sequence **t siulunti fiakura uintura** (lines 17 and 18) carries any information about the stay of these kings on Zealand for four winters. As the scene is the final battlefield, called *Vígríðr* (*Vafþrúðnismál* st. 18) but also *Óskópnr* in Eddic poems (*Fáfnismál* st. 15; Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 2: 306), we propose that *Siulundr* ‘the Grove of Sparks’ is simply an East Norse variant. (The fight did not take place in a wood or copse of trees but on a field or plain named after a nearby grove.) We follow, with some hesitation, the interpretation of *vinddura* as referring to the four points of the compass (Pipping 1932, 50–52, cf. Ralph 2007, 155).

Both questions have parallels in *Vafþrúðnismál*. In the poem (st. 17 f.) Odin is asked about the place for the final battle between giants and gods. He gives the name of the battlefield (*Vígríðr*) and adds that: *hundrað rasta hann er á hverjan veg* ‘it is a hundred miles in every direction’ (st. 18). Later (st. 40 f.) Odin asks a question about a group of men who practice fighting daily, and *Vafþrúðnir* is able to give the answer: Odin’s warriors (the *einherjar*). In the wisdom contest of *Vafþrúðnismál* these questions are, on the surface, neutral questions about mythological knowledge. In

the Rök inscription the questions are a snapshot of a critical moment in the battle, when the wolf catches sight of Odin's warriors, now seemingly defenseless or dead, and intends to devour them. There are other descriptions that focus on the run-up to this clash, e.g. *er Óðinn ferr við úlf vega* 'when Odin fares to fight with the wolf' (*Völuspá* st. 52) and *átta hundruð einherja ganga senn ór einum durum þá er þeir fara at vitni at vega* 'eight hundred *einherjar* go through each door [of Valhalla] at the same time when they fare to fight the wolf' (*Grímnismál* st. 23, Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 1: 372). A crucial passage is the argument given by Odin himself to explain the death of king Eiríkr in *Eiríksmál* st. 7: it is unknown when the grey wolf will run towards the dwellings of the gods (see above). In other words, the reason for king Eiríkr's death is that Odin needs to let warriors die in order for them to be present at the fight against the wolf at Ragnarok.

In the case of *Eiríksmál*, six kings are presented as a new group of warriors for the final battle in a way that might be a relevant parallel since this group of brothers-in-arms is organized in the same way as each unit in the Rök inscription. The list of names in the Rök inscription ('five Valkis, sons of Rāðulfr' etc.) is structured (5+1) + (5+1) + (5+1) + (5+1). King Eiríkr presents his group of warriors in a similar way (5+1) in *Eiríksmál* 9: *Konungar eru fimm; kenni ek þér nafn allra; ek em inn sétti sjalfr*. "There are five kings; I shall identify for you the names of all; I am myself the sixth" (Fulk 2012a, 1003). Unfortunately the poem breaks off at this point.

The twenty kings in the Rök text belong to four groups of brothers who are mentioned under the same name: five Valkis, five Hraiðulfrs, five Hāisls, and five Gunnmundrs, although this likely refers only to the oldest brother in each group (Olrik in Bugge 1910, 259–61). The inscription also gives the names of the father of each unit – Rāðulfr, Rögulfr, Haruðr, and Bern – who, in turn, are brothers. It should be noted that in *Hákonarmál* st. 16 the king is said to have eight brothers waiting for him among the warriors in Valhalla: *þú átt inni hér átta bræðr* "you have eight brothers in this place" (Fulk 2012b, 190). The carver of the inscription has obviously done his utmost to accommodate all of the names on the stone, which suggests that there is something important about them. These names may perhaps have a battle-related meaning (Lönnroth 1977, 33–36).

Unfortunately, we lack the clue which was probably given in the final, now damaged line of the passage. The first four runes **nukm** can be the beginning of a variant of the memory-formula found in other passages: *En Ygg m(inni)* 'And for Ygg a m(emory)'. But the meaning of the whole speech act cannot be reconstructed.

Last memory of the light: the passage with questions 6–7

[cipher runes — 2:4 3:6 3:2 1:3 3:2 3:6 1:3 2:3 2:2 2:3 3:3 3:2 3:5 = **-akum uk mini þur**]

[cipher runes 2:5 2:3 = **si**]bi [cipher runes 3:2 2:3 = **ui**]a[cipher runes 3:2 2:4 = **ua**]ri

[cipher runes 3:3 1:4 2:2 2:3 3:5 3:2 = **ulni ru**]þa

Sagum Ygg minni: þor!

Sibi viaværi?

Ōlni rýðr?

Let us say a memory for Yggr, dare!

[Who is] a protector of sanctuaries for a brother?

[Whom] does the ravager [i.e. the wolf] redden with blood?

At this point in the process of reading the text, the counterclockwise circle around the stone is completed, and the inscription meets a border which is difficult to cross: more ciphers. Some readers must have had to stop here, even if they belonged to those who knew how to read runes, and to the select few who knew all of the answers so far. Here, too, all researchers including us reach a point where interpretation becomes extremely complicated. Our proposal is just one possibility, we hope better than previous ones.

We read the narrow side (line 23) as the imperative form *þor* of the verb *þora* ‘to dare, be brave’ (von Friesen 1920, 86), not as an invocation of *Þorr*, the god Thor. The reader who is initiated into the advanced numerical cipher is challenged to say the memory for Yggr, and encouraged to continue — ‘to dare’ — possibly also to risk mentioning the main figures in the final scenes of Ragnarok. In the following two lines (24 and 25) we accept von Friesen’s solution of the numerical cross cipher (1920, 17–19). However, we propose a new lexicogrammatical reading, which takes each line as a separate clause with implicit interrogatives. On the top side of the stone (24) we do not read the name *Sibbi*, but the dative of *sib̥r* ‘brother’. Consequently, we do not find any information about Sibbi in the next line (25), but interpret the two words as *Ōlni* ‘the ravager’ and *rýðr* ‘redden (with blood)’ (cf. Grønvik 2003, 74).⁶

⁶ Grønvik reconstructs an *ia*-stem **Ōlnir* whereas we posit the *an*-stem form. We have considered the alternative lexicogrammatical reading *Ull nē rýðr?* (and the translation ‘[who]

Both questions seem to be concerned with the same threats to the rhythm of light as have been thematised already by previous questions, namely the rivalry between the heavenly siblings and the wolf Fenrir. The answer (again) is Sól, the sun. Firstly, the sun takes the role as the protector of sanctuaries or holy places for her brother, the moon. This role rhymes with the mention of her *salir* ‘halls’ in *Völuspá* st. 5 and her *vé* ‘sanctuary’ in the *lausavísa* by Skúli Þorsteinsson (Heslop 2017, 367; see above). It should be noted that the rising of the moon is also mentioned in the latter stanza: *ljós ... Mána kemr ofan* ‘the ... light ... of Máni ... comes down’. The sun’s dwellings are presumably shared with her brother the moon while taking turn resting from their heavenly travels. Secondly, we are reminded that Sól loses her life to Fenrir. Possibly *rýðr* also alludes to *rýðr ragna sǫt* ‘reddens the gods’ dwellings’ (*Völuspá* st. 40) by another (or the same?) wolf, the devourer of a celestial body, in *Völuspá* st. 39: *tungls tjúgari*. There might also be a reference here to the frightful red skies of 536 CE (and 775 CE). But the times of such disasters will come to an end, which will soon be clear in the concluding memory.

Finally, it should be noted that the cross cipher itself might be an iconographic clue to the answers to this pair of questions: the crosses are similar to swastikas, the symbol of the power of the sun in Iron Age iconography (see Huth and Nordberg 2005).

*Last memory of the battle between the powers:
the passage with questions 8–9*

[cipher runes **airfb** = **sakum**] [cipher runes **fr** = **uk**] [cipher runes **bnhn** = **mini**]

[cipher runes **finb** = **uaim**] [cipher runes **an** = **si**] [cipher runes **tfanhnu** = **buriniþ**] **r traki uili nis þat +**

[cipher runes **rhfb** = **knuǫ**] [cipher runes **rhis** = **knat**] **iatun uili nis þat +**

Sagum Ygg minni,

(h)vaim sē burinn niðr, drængi! Villi nē’s þat.

Knūā knātti iatun? Villi nē’s þat.

does not redden Ullr with blood?’). It is a possible advantage that the grammatical subject becomes the requested element, as in the other two elliptic questions. However, we have not been able to give this reading a contextually relevant interpretation.

Let us say a memory for Yggǫr,
to whom is born an offspring, to the young man! It is not a lie.
[Who] could beat a giant? It is not a lie.

In the last passage the standard interpretation identifies two references to somebody called *Vilinn* (lines 27 and 28). We follow instead Grønvik's (2003, 75) proposal that the inscription here insists twice that the preceding question asks for something that is true, not a lie (*villi*).

The reader is once again reminded of Odin, and challenged by two final questions. The repeated formula of confirmation ('it is not a lie') suggests that the inscription has reached a decisive point in the course of eschatological events. The memory concerns, we propose, the removal of the last threat to the light, the wolf. The answer to the first question, addressed to the dead youth *Vāmoðr*, is Odin, to whom *Viðarr* is born as an avenger, and *Viðarr*—the slayer of the wolf—is the answer to the second. Thus, in completing the final memory, the reader joins in the proclaiming of the victory of the gods, to which *Vāmōðr* will also contribute.

A condition for answering this pair of questions is that the wolf is identified as a *jötunn*, one of the giants, as it is indeed explicitly called in *Gylfaginning* (Faulkes 2005, 14) and possibly in *Völuspá* st. 46. Then a close parallel in *Vafþrúðnismál* becomes evident. When Odin in the end of the poem asks about his own fate in Ragnarok, he learns from *Vafþrúðnir*'s answer that even if he will be swallowed by the wolf, he will be avenged by his son *Viðarr* (st. 53):

*Ulfr gleypa / mun Aldafoðr, / þess mun Viðarr vrekja; / kalda kjapta / hann klyffa
mun / vitnis vígi at.*

The wolf will devour the Father of men [i.e. Odin], this *Viðarr* will avenge; cold jaws of the wolf he will cleave in the moment of battle.

In the preceding stanzas (50 f.) the poem makes it clear that *Viðarr*, unlike Odin, belongs to the gods who will survive Ragnarok.

Summary: the ten last runes

[cipher runes 2:2 2:3 1:1 = **nit**]

(H)*nit*

Clash!

The traditional understanding of the ten last runes has been that they form a numerical cipher whose solution is **nit**. Given the interpretation of the inscription argued for here, a new alternative unfolds that has not been considered in previous research.

If the runes are read as a numerical cipher, the best lexical interpretation would be *hnit*, ‘clash, battle’.⁷ This word is then a one-word summary for the main theme of the inscription. A similar sort of label is found on Björketorp stone (DR 360) from the seventh century, where on a separate surface it probably says “prophecy of destruction”, summarizing the content of that inscription (Moltke 1985, 141). In the Eddic poem *Hymiskviða* (st. 23), the Midgard Serpent is called the *hnitbróðir* of the wolf (cf. Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 2: 403), the most likely translation of which is ‘battle brother’. The battle alluded to is of course Ragnarok where all giants, in the Rök inscription represented by the wolf, will perish. This battle is also the intended destination for Vāmōðr whom his father doubtlessly hoped would belong to the survivors, enjoying the bliss of the renewed Earth—and the new, now unthreatened sun—together with the remaining gods, including Viðarr.

Concluding remarks

This article offers a fundamentally novel and coherent understanding of how the Rök inscription is to be read, how it is to be translated and why it has its specific contents. Of course, we are not so arrogant as to believe that we have now solved every problem in the Rök text. Details remain to be worked out, still murky passages clarified, if possible, and many of our arguments need explaining in full. The reading order that we propose may also be questioned, but our interpretation does not depend on its absolute accuracy.

The main object for Varinn was to place the death of his son in a meaningful context of eschatological events, through a monument that would last forever. The expectations of a final battle against destructive cosmological powers—in which Varinn’s son was supposed to take part—were connected to a memory of climate crisis and probably to the anxiety about a

⁷ The word *hnit* itself has been identified before but used in a different interpretational framework (cf. Widmark 1992, 33 with references). The presumed lack of an initial **h** cannot be seen as an obstacle since almost all interpreters accept this for the word **uaim** *hvaim*. The representation of initial /h/ before a consonant varies, also in quite early Viking Age inscriptions, cf. Sm 52 Forsheda (Jansson 1984, 84) from c. 1000 CE: **rhulf** *Hrölf* with **h** but **lifstin** *Hlīfstæin* without.

similar one occurring. The enigmatic questions, the intricate cryptograms, and the labyrinth reading order made the monument a challenge for a select few, and a potential place for their enlightenment.

We stand on the shoulders of previous researchers and have found valuable suggestions by all of them. No longer, however, must we accept series of disassociated tales or unmotivated riddles, nor unparalleled accounts of revenge and speculations about reincarnation or proto-national conflicts. Our interpretation is firmly based on the semiotics of runestones and a close adherence to mythological Old Norse texts, and we believe that our interpretation has higher explanatory value than previous analyses. All in all, the Rök stone remains the most impressive of all runic monuments, even more stirring, we hope, with this new comprehension.

Our study shows that recent archaeological findings about the severe consequences of the climate events after 536 CE could open for new discoveries, and it should encourage investigations into whether the eschatological motifs are present in more artifacts and runic texts than previously noted. The study definitely deepens the picture of eschatological beliefs in early Viking Age elite contexts, and the suggestion that the Rök stone monument was related to ritual speech acts in some kind of funeral context should be subject to further critical investigation. In relation to such examination, the *Sitz im Leben* of the monument and the ritual context of it will most likely also be further elaborated.⁸

References

- Andrén, Anders. 2014. *Tracing Old Norse Cosmology: The World Tree, Middle Earth and the Sun in Archaeological Perspectives*. Roads to Midgard, 16. Stockholm.
- Andersson, Thorsten. 1999. "Häjlå, Rökstenens by." In *Runor och Namn: Hyllningskrift till Lena Peterson den 27 januari 1999*, ed. Lennart Elmevik and Svante Strandberg (main editors) as well as Eva Brylla, Mats Wahlberg, and Henrik Williams, 1–9. Namn och samhälle, 10. Uppsala.
- Barnes, Michael P. 2007. "Rök-steinen: Noen runologiske og språklige overveielser." *Maal og minne* 2007: 120–32.
- . 2019. *The Runic Inscriptions of the Isle of Man: Based on a Manuscript by R. I. Page, and with Contributions by James E. Knirk, K. Jonas Nordby, Henrik Williams, and Sir David Wilson*. Runrön, 22. Uppsala and London.

⁸ This work was partly supported by The Swedish Research Council (Rök Runestone Revisited 2016-02493). We are especially thankful for comments given by Professor Anna-Malin Karlsson, Associate professor Magnus Källström, Associate professor Andreas Nordberg, Associate professor Torun Zachrisson and our anonymous reviewers.

- Bianchi, Marco. 2010. *Runor som resurs: Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. Runrön, 20. Uppsala.
- Brate, Erik. 1918. "Rök, kyrkogården, Lysings hd." In *Östergötlands runinskrifter*, by Erik Brate, 231–55. Vol. 2 of *Sveriges runinskrifter*. Stockholm, 1911–18.
- Browall, Hans. 2003. *Det forntida Alvastra*. The Museum of National Antiquities, Monographs, 6. Stockholm.
- Bugge, Sophus. 1873–78. "Tolkning af runeindskriften på Rökstenen i Östergötland: Et bidrag til kundskab om svensk sprog, skrift og skaldekunst i oldtiden." *Antikvarisk tidsskrift for Sverige* 5: 1–148, 211–15.
- . 1910. *Der Runenstein von Rök in Östergötland, Schweden*. Ed. Magnus Olsen. Stockholm.
- Büntgen, Ulf, Vladimir S. Myglan, Fredrik Charpentier Ljungqvist, Michael McCormick, Nicola Di Cosmo, Michael Sigl, Johann Jungclauss, Sebastian Wagner, Paul J. Krusic, Jan Esper, Jed O. Kaplan, Michiel A. C. de Vaan, Jürg Luterbacher, Lukas Wacker, Willy Tegel, and Alexander V. Kirdyanov. 2016. "Cooling and Societal Change during the Late Antique Little Ice Age from 536 to around 660 CE." *Nature Geoscience* 9: 231–36.
- Burrows, Hannah. 2014. "Wit and Wisdom." In *Eddic, Scaldic and Beyond: Poetic Variety in Medieval Iceland and Norway*, ed. Martin Chase, 114–35. Fordham Series in Medieval Studies. New York.
- Charpentier Ljungqvist, Fredrik. 2010. "A New Reconstruction of Temperature Variability in the Extra-Tropical Northern Hemisphere during the Last Two Millennia." *Geografiska Annaler: Series A, Physical Geography* 92: 339–51.
- . 2017. *Klimatet och människan under 12000 år*. Stockholm.
- Clunies Ross, Margaret, ed. 2017a. "Ragnarsdrápa." In Gade and Marold 2017, 27–46.
- . 2017b. "Þórr's fishing." In Gade and Marold 2017, 47–53.
- DR + number = inscription published in *Danmarks runeindskrifter*, by Lis Jacobsen and Erik Moltke, 3 vols.: *Text; Atlas; Registre* (København, 1941–42).
- Einar Skúlason. "Fragments." See Gade 2017.
- Einarsson, Bjarni, ed. 2003. *Egils saga*. London.
- Eiríksmál*. See Fulk 2012a.
- Eliade, Mircea. 1987. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*. San Diego.
- Espenak, Fred, and Jean Meeus. 2006. "Five Millennium Canon of Solar Eclipses." Webpage for NASA, <https://eclipse.gsfc.nasa.gov/SEpubs/5MCSE.html> (retrieved 2018-11-07).
- Fáfnismál*. In Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 2: 303–12.
- Faulkes, Anthony, ed. 2005. *Edda: Prologue and Gylfaginning*. 2nd ed. London.
- Friesen, Otto von. 1920. *Rökstenen: Runstenen vid Røks kyrka, Lysings härad, Östergötland*. Stockholm.
- Fulk, Robert D., ed. 2012a. "Eiríksmál." In Whaley 2012, 1003–13.
- . 2012b. "Hákonarmál." In Whaley 2012, 171–95.
- Gade, Kari Ellen, ed. 2017. "[Einar Skúlason] Fragments." In Gade and Marold 2017, 151–68.

- Gade, Kari Ellen, and Edith Marold, eds. 2017. *Poetry from Treatises on Poetics. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages*, 3. Turnhout.
- Gering, Hugo. 1903. *Vollständiges Wörterbuch zu den Liedern der Edda*. Germanistische Handbibliothek, 7.2. Halle a. S.
- Grímnismál*. In Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 1: 367–379.
- Gräslund, Bo. 2007. “Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e.Kr.” *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok* 2007: 93–123.
- Gräslund, Bo, and Neil Price. 2012. “Twilight of the Gods? ‘The Dust Veil Event’ of AD 536 in Critical Perspective.” *Antiquity* 2012: 428–43.
- Grønvik, Ottar. 2003. *Der Rökstein: Über die religiöse Bestimmung und das weltliche Schicksal eines Helden aus der frühen Wikingerzeit*. Osloer Beiträge zur Germanistik, 33. Frankfurt am Main.
- Hákonarmál*. See Fulk 2012b.
- Halliday, Michael A. K. 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. London.
- Harris, Joseph C. 2010. “Varin’s Philosophy and the Rök Stone’s Mythology of Death.” In *New Perspectives on Myth*, ed. Wim M. J. van Binsbergen and Eric Venbrux, 91–105. Haarlem.
- . 2016. “Traditions of Eddic Scholarship.” In *A Handbook to Eddic Poetry: Myths and Legends of Early Scandinavia*, ed. Carolyne Larrington, Judy Quinn, and Brittany Schorn, 33–57. Cambridge.
- Heslop, Kate, ed. 2017. “[Skúli Þorsteinsson] Lausavísa.” In Gade and Marold 2017, 366–68.
- Höfler, Otto. 1952. *Der Runenstein von Rök und die germanische Individualweihe*. Tübingen.
- Holmberg, Per. 2016. “Svaren på Rökstenens gåtor: En socialsemiotisk analys av meningsskapande och rumslighet.” *Futhark: International Journal of Runic Studies* 6 (2015): 65–106.
- Hultgård, Anders. 2017. *Midgård brinner: Ragnarök i religionshistorisk belysning*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi, 146. Uppsala.
- Huth, Christoph, and Andreas Nordberg. 2005. “Sonnensymbol.” In *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, founded by Johannes Hoops, ed. Heinrich Beck, Dieter Geuenich, and Heiko Steuer, 29: 239–44. 2nd ed. Berlin and New York.
- Hymiskviða*. In Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 1: 399–407.
- Jacobsen, Lis. 1961. “Rökstudier.” *Arkiv för nordisk filologi* 76: 1–50.
- Jansson, Sven B. F. 1987. *Runes in Sweden*. Stockholm.
- Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason, eds. 2014. *Eddukvæði*. 2 vols. Íslenzk fornrit. Reykjavík.
- Jónsson, Finnur, ed. 1912. *Den norsk-islandske skjaldedigtning*. B. *Rettet tekst*, vol. 1. København and Kristiania.
- Källström, Magnus. 2016. “Bär den norska Vangstenen ett Ragnaröksmotiv?” *Fornvännen* 111: 268–71.

- Lincoln, Bruce. 1986. *Myth, Cosmos, and Society: Indo-European Themes of Creation and Destruction*. Cambridge, Mass., and London.
- Lindroth, Hjalmar. 1911. "Bidrag till Rökstensinskriftens tolkning." *Studier i nordisk filologi* 2.8: 1–16.
- Lönnqvist, Olov. 1999. "Vilken väg valde Varin? Läsningar på Rökstenen." *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok* 1999: 117–36.
- Lönnroth, Lars. 1977. "The Riddles of the Rök-stone: A Structural Approach." *Arkiv för nordisk filologi* 92: 1–57.
- Löwenborg, Daniel. 2012. "An Iron Age Shock Doctrine: Did the AD 536–7 Event Trigger Large-Scale Social Changes in the Mälaren Valley Area?" *Journal of Archaeology and Ancient History* 4: 3–29.
- Malone, Kemp. 1934. "The Theodoric of the Rök inscription." *Acta philologica Scandinavica* 9: 76–84.
- Meulengracht Sørensen, Preben. 1991. "Om eddadigthenes alder." In *Nordisk hedendom: Et symposium*. Ed. Gro Steinsland, Ulf Drobín, Juha Pentikäinen, and Preben Meulengracht Sørensen, 217–28. Odense.
- Moltke, Erik. 1985. *Runes and their Origin, Denmark and Elsewhere*. Copenhagen.
- N + no. = inscription published in *Norges innskrifter med de yngre runer*, by Magnus Olsen et al., 6 vols. to date (Oslo, 1941–).
- Naumann, Hans-Peter, in collaboration with Marco Bianchi and Ulrike Marx-Alberding. 2018. *Metrische Runeninschriften in Skandinavien: Einführung, Edition und Kommentare*. Tübingen.
- Nielsen, Niels Åge. 1969. *Runerne på Rökstenen*. Odense University Studies in Scandinavian Linguistics, 2. Odense.
- Nordberg, Andreas. 2003. *Krigarna i Odins sal: Dödsföreställningar och krigarkult*. Stockholm.
- Nordenstreng, Rolf. 1912. "Vad är syftet med Rökstenens inskrift." *Studier i nordisk filologi* 3: 1–4.
- Nordin, Fredrik S. 1903. "Till frågan om de gotländska bildstenarnas utvecklingsformer." *Studier tillägnade Oscar Montelius 9/3 1903 af lärjungar*, 142–55. Stockholm.
- Nylén, Erik. 1988. *Stones, Ships and Symbols: The Picture Stones of Gotland from the Viking Age and Before*. Stockholm.
- Olsen, Magnus. 1921. "Til Rök-inskriften." *Arkiv för nordisk filologi* 37: 201–32.
- Peterson, Lena. 2006. *Svenskt runordsregister*. 3. uppl. Runrön, 2. Only available online: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-157958>
- Pipping, Hugo. 1932. "Rökstensinskriften en rättsurkund." *Studier i nordisk filologi* 22.1: 50–2.
- Price, Neil. 2010. "Passing into Poetry: Viking-Age Mortuary Drama and the Origins of Norse Mythology." *Medieval Archaeology* 54: 123–55.
- Price, Neil, and Bo Gräslund. 2015. "Excavating the Fimbulwinter? Archaeology, Geomythology and the Climate Event(s) of AD 536." In *Past Vulnerability: Volcanic Eruptions and Human Vulnerability in Traditional Societies Past and Present*, ed. Felix Riede, 109–32. Aarhus.

- Ragnarsdrápa*. See Clunies Ross 2017a.
- Ralph, Bo. 2007. "Gåtan som lösning: Ett bidrag till förståelsen av Rökstenens run-inskrift." *Maal og minne* 2007: 133–57.
- Schjødt, Jens Peter. 2008. *Initiation between Two Worlds: Structure and Symbolism in Pre-Christian Scandinavian Religion*. The Viking Collection, 17. Odense.
- Schück, Henrik. 1908. *Bidrag till tolkning af Rök-inskriften*. Uppsala.
- Seip, Didrik Arup. 1931. "Pronomenet hvem i gammelnorsk." In his *Studier i norsk språkhistorie*, 32–35. Oslo.
- Sigl, M., M. Winstrup, J. R. McConnell, K. C. Welten, G. Plunkett, F. Ludlow, U. Büntgen, M. Caffee, N. Chellman, D. Dahl-Jensen, H. Fischer, S. Kipfstuhl, C. Kostick, O. J. Maselli, F. Mekhaldi, R. Mulvaney, R. Muscheler, D. R. Pasteris, J. R. Pilcher, M. Salzer, S. Schüpbach, J. P. Steffensen, B. M. Vinther, and T. E. Woodruff. 2015. "Timing and Climate Forcing of Volcanic Eruptions for the Past 2,500 Years." *Nature* 523: 543–49.
- Skúli Þorsteinsson. "Lausavísa." See Heslop 2017.
- Sonatorrek*. In Einarsson 2003, 146–54.
- Ström, Fredrik. 1939. *Svenska folkgåtor*. Stockholm.
- Sukhodolov, Timofei, Ilya Usoskin, Eugene Rozanov, et al. 2017. "Atmospheric Impacts of the Strongest Known Solar Particle Storm of 775 AD." *Scientific Reports* 7, 45257. <https://doi.org/10.1038/srep45257>
- Sundqvist, Olof. 2002. *Freyr's Offspring: Rulers and Religion in Ancient Svea Society*. Acta Universitatis Upsaliensis, Historia Religionum, 21. Uppsala.
- . 2010. "Om hängningen, de nio nätterna och den dyrköpta kunskapen i *Hávamál* 138–45: Den kultiska kontexten." *Scripta Islandica* 2010: 68–96.
- . 2016. *An Arena for Higher Powers: Ceremonial Buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Leiden and Boston.
- Sö + no. = inscription published in *Södermanlands runinskrifter*, by Erik Brate and Elias Wessén = *Sveriges runinskrifter*, vol. 3 (Stockholm, 1924–36).
- Thorvaldsen, Bernt Ø. 2016. "The Dating of Eddic Poetry." In *A Handbook to Eddic Poetry: Myths and Legends of Early Scandinavia*, ed. Carolyne Larrington, Judy Quinn, and Brittany Schorn, 72–91. Cambridge.
- Toohey, Matthew, Kirstin Krüger, Michael Sigl, Frode Stordal, and Henrik Svensen. 2016. "Climatic and Societal Impacts of a Volcanic Double Event at the Dawn of the Middle Ages." *Climatic Change* 136: 401–12.
- Vafþrúðnismál*. In Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 1: 356–66.
- Wessén, Elias. 1958. *Runstenen vid Röks kyrka*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Handlingar, filologisk-filosofiska ser., 5. Stockholm.
- Whaley, Diana, ed. 2012. *Poetry from the Kings' Sagas*, vol. 1. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages, 1. Turnhout.
- Widgren, Mats. 1983. *Settlement and Farming Systems in the Early Iron Age: A Study of Fossil Agrarian Landscapes in Östergötland, Sweden*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Human Geography. Stockholm.
- . 2013. "Climate and Causation in the Swedish Iron Age: Learning from the Present to Understand the Past." *Geografisk tidsskrift* 112.2: 126–34.

- Widmark, Gun. 1992. "Varför ristade Varin runor? Tankar kring Rökstenen." *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok* 1992: 25–44.
- Vigfússon, Guðbrandur, and Frederick York Powell. 1879. *An Icelandic Prose Reader, with Notes, Grammar, and Glossary*. Oxford.
- Williams, Henrik. 2013. "Runstenarnas sociala dimension." *Futhark: International Journal of Runic Studies* 4: 61–76.
- Williamson, Craig, ed. 1977. *The Old English Riddles of the Exeter Book*. Chapel Hill.
- Völuspá*. In Jónas Kristjánsson and Vésteinn Ólason 2014, 1: 292–321.
- Åkerström, Hanna. 2019. "Det tidigvikingatida runmaterialet: En inventering." *Futhark: International Journal of Runic Studies* 8 (2017): 7–88.
- Ög + no. = inscription published in *Östergötlands runinskrifter*, by Erik Brate = *Sveriges runinskrifter*, vol. 2 (Stockholm, 1911–18).

Läsordning i tidigvikingatida runristningar

Hanna Åkerström (Uppsala University)

Abstract

The primary aim of this essay is to clarify the visual aspects of reading order in the early Viking Age Scandinavian runic material. The investigation in part identifies the visual principles of reading which occur in the inscriptions and in part uses these principles to support new reading orders in three inscriptions: Bo Boije4 Skee, U ANF1937;163 Björkö and DR NOR1988;5 Malt. The reading order which is examined is the one offered by the text itself, for which reason the intention of the carver and the behaviour of the actual reader is ignored. The theoretical framework of the study is based on social semiotics and a multimodal approach to text, i.e. meaning is expressed not only by language but also via tools such as image and layout. The analysis model of Kress and van Leeuwen (2006) of the grammar of visual design is specifically employed as the point of departure. The result establishes a number of visual semiotic resources. These resources express concepts such as salience, creation of associations or demarcation, which can be connected in diverse ways to functions of reading order such as start of reading or the reading pathway. Some resources seem to express none of these three concepts and can therefore be assumed to be directly linked to reading order via convention. Bo Boije4, U ANF1937;163 and DR NOR1988;5 offer several visual possibilities of reading order which are considered in turn. New reading orders have been proposed for all of these cases.

Keywords: runic inscriptions, early Viking Age, reading order, social semiotics, multimodality, Bo Boije4 Skee, U ANF1937;163 Björkö, DR NOR1988;5 Malt

Runristningar har traditionellt studerats med fokus på språket; skrivtecknen har lästs och runföljderna har tolkats. Däremot har den del i tolkningsprocessen som handlar om att ta ställning till en visuell kommunikation fått mindre utrymme. Föreliggande uppsats fokuserar därför på en

Åkerström, Hanna. "Läsordning i tidigvikingatida runristningar."

English: "Reading order in early Viking Age runic inscriptions."

Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 39–134.

DOI: 10.33063/diva-401044

aspekt av sådan kommunikation: visuella ledtrådar om läsordning. För att tyda en inskrift måste man bestämma i vilken ordning de olika raderna ska läsas, och centralt är då att bedöma vilka visuella resurser som är relevanta för att bestämma denna ordning. Min ambition är att visa på läsordningens visuella aspekter med utgångspunkt i det tidigvikingatida runmaterialet. Samtidigt vill jag inleda en mer principiell diskussion om hur läsordning kan studeras, samt föreslå en konkret modell för hur läsordningsprinciper som tar utgångspunkt i befintliga belägg i runmaterialet kan undersökas och slutligen visa hur dessa läsordningsprinciper kan tillämpas i analyser av enskilda ristningar. Hittills har det i stor utsträckning varit upp till den enskilda forskaren att avgöra på vilka grunder en läsordning ska bestämmas och det varierar hur stort intresse som visats frågan. Särskilt i ristningar med komplicerade radupplägg kan det skifta i vilken utsträckning forskare överhuvudtaget tar hänsyn till de ledtrådar som ristningens visualitet ger. Med sina tre ristade sidor är Gurstenstenen (Sm 144) ett exempel på detta. Enligt Otto von Friesen (1914, 2–5) ska ordningen mellan dessa tre delar av ristningen bestämmas med utgångspunkt i vilken sida ristaren sett som mest fördelaktig att rista på. Däremot bortser han från hur inskriftssidornas rader förhåller sig till varandra visuellt. Två sidor rymmer nämligen rader vilka ligger kant i kant, medan den tredje sidans rad inte angränsar till någon av dessa rader. Inskriftssidorna med visuellt angränsande rader läser dock von Friesen inte efter varandra, utan den tredje sidans rad läses mellan dem. Även Ragnar Kinander (i *SRI*, 4: 293–295) bortser från inskriftsradernas visuella relation; han läser de tre sidornas rader i omvänd ordning jämfört med von Friesen. Kinander använder dock ett enstaka visuellt kriterium; sidan som rymmer flest runtecken och rader bör inleda menar han. Inskriftens fortsättning avgörs dock med hjälp av innehållet, då han anser att sidan där ristarformeln finns bör avsluta inskriften. De olika läsordningarna resulterar i skilda tolkningar. Den tredje sidans rad, som är visuellt skild från de övriga, innehåller enligt von Friesen och Kinander en apposition (*Vífríðar/Vífrøðar [s]un[ar]* 'Vifrids sons'). Appositionen tolkas som en bestämning till ett mansnamn som nämnts i den föregående raden. Eftersom von Friesen och Kinander gjort olika bedömningar av vilken den föregående raden är ser de heller inte appositionen som en bestämning till samma person.

Det tycks alltså finnas ett behov av att diskutera vilka faktorer som ska tas hänsyn till då läsordning bestäms. Eftersom ristningarnas visualitet i detta sammanhang är central har jag valt att fokusera på de visuella resursernas betydelse för vilken läsordning som erbjuds i texten. Detta betyder inte att inskrifternas språkliga dimension har mindre relevans för att avgöra var läsningen startar respektive fortsätter. Denna aspekt är

bara inte i fokus här. Uppsatsens huvudsakliga bidrag till forskningen om runmaterialet är slutsatser kring vilka visuella läsordningskonventioner som det tidigvikingatida runmaterialet ger uttryck för samt en fördjupad diskussion av tre ristningar (Bo Boije4 Skee, DR NOR1988;5 Malt och U ANF1937;163 Björkö) där jag med utgångspunkt i de principer för läsordning jag urskilt argumenterar för andra ordningar än de allmänt vedertagna. Syftet med den sistnämnda delen är att visa hur man på enbart visuella grunder kan resonera kring svårtolkade inskrifters läsordning. Resultaten från dessa resonemang kan förhoppningsvis vara en tillgång i arbetet mot en språklig tolkning.

Syfte

Studiens första syfte är:

- Att identifiera (eventuella) gemensamma principer för textens visuella erbjudande om läsordning(ar) i det nordiska runmaterialet från tidig vikingatid.

För att kunna analysera runtexterna med avseende på visuella läsordningsprinciper använder jag ett teoretiskt ramverk hämtat från socialsemiotiken samt utarbetar en metod grundad på framförallt Gunther Kress och Theo van Leeuwens (2006) analysmodell för bildens grammatik. Jag hämtar också inspiration från Marco Bianchis (2010) socialsemiotiska studie, som är den viktigaste tidigare undersökningen med en egentlig teoretisk diskussion av hur just runinskrifters läsordning kan förstås och undersökas. Avsikten är att säga något generellt om läsordningskonventioner i det tidigvikingatida runmaterialet. Jag har däremot inte som ambition att utveckla en teori om läsordningsprinciper som sträcker sig utanför mitt undersökningsmaterial.

För att kunna identifiera visuella principer som visar på en viss läsordning måste denna ordning först fastställas på andra grunder än det visuella. Endast inskrifter vars läsordning kan bestämmas på språklig basis utgör därför underlag för analysen som svarar mot studiens första syfte. På tre ristningar vars läsordningar inte kan bestämmas på språklig grund vill jag istället pröva att tillämpa de på så sätt fastställda läsordningsprinciperna. Studiens andra syfte är därmed:

- att använda de identifierade läsordningsprinciperna för att föreslå visuellt erbjuden läsordning för tre tidigvikingatida runtexter vars läsordning inte är språkligt given.

Medan studiens första syfte är mer teoretiskt och metodiskt inriktat har studiens andra syfte i första hand ett empiriskt fokus; argument för tidigare föreslagna läsordningar utvärderas utifrån de läsordningsprinciper jag formulerat samtidigt som jag föreslår nya möjligheter.

Läsordning – tidigare forskning

Att skaffa sig en överblick över vad som skrivits om läsordning i runmaterialet är svårt. Få studier intresserar sig för fenomenet i sig. Otaliga undersökningar finns emellertid av enskilda inskrifter där läsordning ibland diskuteras mer eller mindre utförligt i samband med studiens huvudsyfte: den språkliga tolkningen. De drag som tas upp som relevanta utgår ofta från den aktuella ristningens specifika karaktär och kan därför skilja sig mycket åt. Sällan diskuteras explicit från vilket perspektiv studien görs, men ofta anar man att det är avsändarens, det vill säga ristarens, läsordning som undersöks. Ibland görs utredningar av konventioner för inskriftsupplägg i ett större material som stöd för en viss argumentation, som Ottar Grønviks (1981, 131–137) sammanställning av bustrofedontyper i samband med en diskussion av Tunestenens (N KJ72) läsordning.¹ Även om sådana längre utredningar är sällsynta stöds de framförda argumenten ofta av någon typ av hänvisning till hur materialet ser ut i stort. Ibland förs emellertid resonemanget i första hand utifrån förhållandet i inskriften ifråga, som till exempel Evert Salbergers (1980, 17–29) diskussion av läsordningen på Oklundahällen (Ög N288) som utgår från skiljetecknens placering i just denna inskrift. Studier av enskilda ristningar kan i detta sammanhang visserligen fungera som inspiration för vilka faktorer som kan vara potentiellt relevanta för att bestämma läsordning. Undersökningar av denna typ säger dock i allmänhet mindre om läsordningsprinciper generellt eller teoretiska och metodiska överväganden då sådana principer ska undersökas.

Några studier finns som tar ett grepp om ett större material och diskuterar detta på en mer principiell nivå. Jag har försökt fånga upp några huvudlinjer bland dessa undersökningar. Ett antal består av kategoriseringar av olika typer av upplägg av rader/slingor i ett visst material. Det varierar dock i hur hög grad radupplägg diskuteras i förhållande till läsordning specifikt. Exempelvis går Kinander (i *SRI*, 4: 10–13) inte in särskilt på läsordning i sin genomgång av radupplägg i det småländska materialet, medan Erik Moltke (i *DR, Text*, sp. 820–827) i sin indelning av de danska

¹ Att rader i en komposition löper bustrofedon innebär att de (i ett vertikalt radupplägg) i varannan rad löper nedifrån och upp respektive uppifrån och ned (t.ex. ↑↓↑↓).

runristningarna även anger läsordning. Ett annat exempel är Claiborne Thompsons (1975) kategorisering av radupplägg i det uppländska materialet. Det varierar också i hur hög grad kategoriseringen mynnar ut i ett resonemang kring textkonventioner. Exempelvis presenterar Moltke bara sin kategorisering med tillhörande belägg, medan till exempel Grønvik låter sin ovan nämnda uppdelning av bustrofedonupplägg mynna ut i slutsatser om textnormer. I indelningar av denna typ finns emellertid ingen egentlig problematisering av fenomenet läsordning, vilket heller inte är studiernas avsikt, eller hur detta kan undersökas. Istället är utgångspunkten ofta en allmänt vedertagen läsordning för ett antal inskrifter utifrån vilka kategoriseringen av raduppläggen görs.

Det finns emellertid ett fåtal studier där målet mer uttalat är att säga något nytt om läsordning. Detta gäller exempelvis Elmer H. Antonsens (2002, 119–148) studie av det urnordiska materialet. De principiella slutsatser han drar utifrån en genomgång av inskrifternas läsordning handlar i första hand om att tillbakavisa Moltkes (1981, 84–88) påstående att i det urnordiska materialet är en bestämd läsordning mellan ristningens olika enheter mindre viktig jämfört med att all information inkluderas och att ristningsytan fylls. Antonsen (2002, 148) menar att det inte finns belägg för Moltkes påstående; materialet visar att raduppläggen inte är slumpmässiga. Ingen diskussion förs egentligen om utifrån vilket perspektiv läsordningen undersöks, men det framgår att Antonsen (t.ex. s. 133, 139) intresserar sig för ristarens ordning. Faktorer han lyfter fram som relevanta för att bestämma läsordning är både grafiska drag och syntaktiska relationer (s. 133 f.).

Även i Bianchis (2010) studie av det uppländska och södermanländska senvikingatida materialet är bland annat läsordningsprinciper ett uttalat syfte. Undersökningen bygger dessutom på en explicit uttryckt teoretisk utgångspunkt och metoddiskussion. Bianchi tar avstamp i en social-semiotisk teori, inom vilken fler verktyg än språket ses som potentiellt meningsskapande. Han lyfter särskilt fram de betydelser som uttrycks visuellt, och genom att diskutera den visuella kompositionens möjlighet att realisera betydelse knuten till läsordning har hans studie varit en inspiration för föreliggande uppsats. Bianchi identifierar gemensamma mönster i materialet och detta fungerar som utgångspunkt för ett resonemang kring vilka konventioner som kan ha funnits för hur läsordning signalerades visuellt. Exempelvis kan han visa (s. 111) att lässtart ofta återfinns i den vänstra delen av rundjuret, något som Bianchi (2008, 29) i en mindre studie också konstaterar gäller för materialet från Kronobergs län. Vidare inkluderar läsaren som en självklar del vid sidan om ristaren i den interaktion

som runristningarna är en del av och diskussionen utgår ofta från hur läsaren erbjuds att skapa mening i en runtext. Även Per Holmberg (2016) intresserar sig för läsordning utifrån ett socialsemiotiskt perspektiv. Med utgångspunkt i Bianchis resultat formulerar han (s. 70 f.) den *labyrintiska principen*. Den innebär att läsaren vet att lässtart troligen finns nere till vänster men hur läsvägen fortlöper kan hen inte känna till på förhand, utan fortsättningen hittar läsaren i den närmaste slingan eller raden. Holmberg använder denna princip för att ompröva läsordningen på Rökstenen.

Exempel finns också på studier där runristningarnas visuella aspekter visserligen är i fokus men där de betydelser som de antas uttrycka inte i första hand knyts till läsordning. Bland annat resonerar Judith Jesch (1998, 468–470) kring möjligheten att olika ord kan framhävas som viktigare än andra, exempelvis genom placering på stenen. Också Gunhild Øeby Nielsen (2001, 167) diskuterar något liknande då hon beskriver radupplägg i det danska materialet. Även Bianchi (2010, 112–114) intresserar sig, i sin undersökning av hur inskriftsformler avskiljs från varandra inte bara syntaktiskt utan också visuellt, för hur visualitet samspelar med det språkliga innehållet. Nämnas ska också Anders Andrén (2000) studie av ett eventuellt samband mellan slingupplägg och personrelationer i inskriften, även om hans slutsatser inte kan accepteras (se t.ex. Bianchi 2010, 38 f.).

Material och metod

Avgränsning av materialet

Undersökningsmaterialet utgörs av det nordiska tidigvikingatida runmaterialet, och inkluderar både ristningar i sten och på lösföremål. Perioden sträcker sig från 700-talets början och slutar ungefär i mitten av 900-talet. Startpunkten motiveras av att det då sker en övergång från den äldre urnordiska runraden till den yngre vikingatida, vilket innebär en stor förändring av runristartraditionen. Det skifte som motiverar att sätta stopp runt 900-talets mitt handlar om att kristna minnesinskrifter då börjar produceras och snart är den texttyp som dominerar (sten)materialet.

Materialurvalet är i flera fall komplicerat och jag skiljer därför på inskrifter som med all sannolikhet hör till perioden ifråga och sådana för vilka det finns en större tveksamhet. De sistnämnda förs till en ”osäker grupp” och markeras med ett ”?” före signumet. För en mer utförlig motivering av avgränsningen, beskrivning av urvalskriterierna samt en inskriftsförteckning se Åkerström 2019. Sammanlagt räknar jag 132 signum till det tidigvikingatida materialet, men min definition av *komposition* (all ristning på

ett objekt) innebär att några av signummen (N 282–N 284 Trå 1–3 respektive N A210–N A211 Slemmedal) räknas till samma komposition samtidigt som ett signum rymmer fler än en komposition. Enligt Magnus Källström (2013, 108, not 5) ryms på så sätt fragment från fem olika runstenar under signumet U 9 Björkö.² De 132 signummen motsvarar därmed 133 kompositioner och dessa utgör studiens undersökningsmaterial.

Då inget annat är angivet är translitterering och transkribering för de svenska och norska inskrifterna hämtade från *Samnordisk runtextdatabas*, dock kompletterad med vokallängd. Translittering, transkribering och översättning är för de danska inskrifterna hämtade från databasen *Danske Runeindskrifter* då inget annat anges. Emellertid translittereras åsrunan genomgående enligt den praxis som gäller i *Samnordisk runtextdatabas* (d.v.s. med **o** i vikingatida inskrifter). Skiljetecken återges i translittereringen enligt bruket i databasen *Danske Runeindskrifter* (d.v.s. genomgående :). Dubbelläsning av runor återges inte i tablå 2–3 där delar av undersökningsmaterialet presenteras (se vidare nedan).

Indelning av materialet i två grupper

Presentation av grupp 1 och 2

För att kunna genomföra analysen delas materialet (133 kompositioner) in i två grupper. Till grupp 1 förs de ristningar där principer för textens visuella erbjudande om läsordning kan studeras (62 stycken; tablå 2–4). Närmare bestämt ingår de kompositioner vars läsordning helt eller delvis går att bestämma på språklig grund samt inskrifter med endast en inskriftsrad. I likhet med Bianchi (2010) utgår jag alltså från språkligt grundande kriterier för att bestämma läsordning och undersöker sedan vilka visuella resurser som tycks visa på denna språkligt givna ordning (vilket svarar mot studiens första syfte). De språkliga kriterierna har utarbetats efter en genomgång av undersökningsmaterialet. Tillvägagångssättet förutsätter att språket är den överordnande resursen, det vill säga den läsordning som urskiljs utgår från vad som är språkligt rimligt, utan hänsyn till om de visuella resurserna verkligen tycks bekräfta denna ordning eller ej. Av de 62 kompositionerna i grupp 1 består 35 stycken bara av en inskriftsrad (tablå 4). Här är läsordningen alltså given. De enradiga kompositionerna kan inte ligga till grund för att bestämma vilka visuella ledtrådar som signalerar läsordning mellan olika visuella element (som rader eller partier av rader på olika sidor

² En av dessa stenar är enligt Källström möjligen en slipsten och kunde därmed eventuellt ha uteslutits här.

av det ristade objektet). För detta kan bara de återstående 27 ristningarna med mer komplexa radupplägg användas (tablå 2 och 3). Till sist bör påpekas att det endast är ordningen mellan de olika typerna av visuella element som bestäms utan stöd av ristningens visualitet. Elementen i sig har urskilts på bland annat visuella grunder (se vidare nedan).

Grupp 2 består av ristningar där principer för textens visuella erbjudande om läsordning inte kan undersökas, det vill säga sådana fall där läsordningen (helt eller delvis) inte kan bestämmas på språklig grund (85 stycken; tablå 3, 5 och 6). För tre av dessa ristningar (Bo Boije⁴ Skee, DR NOR1988;5 Malt och U ANF1937;163 Björkö) prövas de läsordningsprinciper som framkommit ur analysen av grupp 1 (vilket svarar mot studiens andra syfte). Det är att märka att i 14 fall är olika delar av en och samma komposition förd till antingen grupp 1 eller 2; mellan vissa av de ingående elementen går ordningen att bestämma på språklig grund (grupp 1), medan det mellan de övriga inte går att avgöra (grupp 2). Vidare förs ristningar till grupp 2 om de är alltför skadade eller helt har gått förlorade samtidigt som de inte är tillräckligt pålitligt eller informativt återgivna genom foton eller teckningar. Detta görs eftersom analysen kräver uppgifter om ristningens visuella uppbyggnad. Framförallt rör det sig om ett antal enradiga kompositioner där det är osäkert om fler rader en gång har funnits. Samtliga skadade ristningar är inte uteslutna eftersom några trots skador eller knapphändiga teckningar kan ge information om vissa aspekter av deras visuella läsordningsprinciper.

Jag utgår inte från att indelningen i grupp 1 och 2 speglar en verklig artskillnad mellan runristningarna utan kategoriseringen grundar sig i hur de kan användas i analysen, men man kan givetvis spekulera i om en eventuell skillnad kan bestå just i att den språkligt grundade läsordningen är friare i grupp 2 än i grupp 1.

En snedfördelning finns i grupp 1 vad gäller materialtyp och geografisk spridning. Av de 27 flerradiga kompositionerna återfinns bara tre på lös-föremål (totalt finns i materialet 79 ristningar på sten och 54 på lös-föremål). Vidare är 20 från danskt (av totalt 56) och 7 från svenskt (av totalt 57) område. Inga norska eller utomnordiska ristningar (totalt 16 respektive 4) ingår i grupp 1. Geografiska och materialmässiga skillnader försöker jag uppmärksamma. Däremot väljer jag att inte kommentera kronologiska skillnader eftersom endast delar av materialet kan föras till första respektive andra halvan av den undersökta perioden. Särskilt ristningar på sten är svårt att datera närmare.

Undantagsvis anges i tablå 2–6 vilken specifik tolkning jag utgått från för den språkliga analysen, och då i första hand för de inskrifter som förts

till grupp 1. För övriga inskrifter för vilka flera föreslagna tolkningar finns gäller i allmänhet att dessa olika alternativ inte påverkar möjligheten att på språklig grund bestämma en läsordning, antingen på grund av att jag bedömt samtliga föreslagna tolkningar som alltför osäkra för att använda som utgångspunkt eller att tolkningsförslagen rör detaljer som inte påverkar bedömningen av den språkligt grundade läsordningen.

Språkligt grundade kriterier för gruppindelningen

För att ordningen mellan de visuella element som ingår i en komposition ska bedömas som språkligt given måste de språkliga sambanden mellan elementen uppfylla vissa kriterier. Kriterierna är av skiftande slag – framförallt handlar det om lexikogrammatiska³ samband i satsen men också om semantiska relationer – och har utarbetats efter en genomgång av materialet. Inledningsvis presenteras ett antal kriterier i punktform och därefter förs en längre diskussion om de tre sista punkterna (något som emellertid inte innebär att dessa väger tyngre i analysen).

Bedömningen av huruvida ordningen mellan visuella element i en komposition är språkligt given eller inte utgår från följande kriterier:

- den ordning mellan kompositionens visuella element som ger det mest troliga syntaktiska sammanhanget bedöms som språkligt given.⁴ Om exempelvis ett visuellt element avslutas inuti en fras och endast ett annat element kan utgöra andra delen av frasen bedöms denna ordning som språkligt given. Kriteriet kan vidare innebära att en ordning där satsled är en integrerad del i satsen betraktas som språkligt given till förmån för alternativa ordningar där så inte är fallet, även om de sistnämnda inte behöver vara syntaktiskt inkorrekta. Exempelvis räknar jag inte med att första raden, **ki-mutr Gē[R]mundr(?)**, på DR 110 Virring ska förstås som ristarsignatur av typen ensamstående namn i nominativ (jfr t.ex. DR 105 Laurbjerg) utan snarare som del i resarformeln, som inleds **ki-mutr : ...n : karpi Gē[R]mundr(?) ... [su]n gærði**. Kriteriet innebär också att om de visuella elementen enkelt går att ordna så att regeln om verbet på andra plats i huvudsatsen följs bedöms denna ordning som språk-

³ Språklig mening realiseras genom enstaka ord eller ord kombinerade med varandra. *Lexikogrammatik* avser sättet detta görs på (Holmberg och Karlsson 2006, 20).

⁴ Kriteriet har inte formulerats i termer av syntaktiskt korrekt i motsats till syntaktiskt inkorrekt eftersom det är svårt att veta säkert vad som uppfattades som syntaktiskt korrekt under tidig vikingatid.

ligt given.⁵ Slutligen bedömer jag visuella element som en osannolik lässtart för inskriften om de innehåller satser vilka förutsätter ett underförstått subjekt;

- om en viss ordning är en förutsättning för att det semantiska sammanhanget ska vara rimligt bedömer jag denna ordning som språkligt given. Exempelvis räknar jag med att Rökstenens (Ög 136) *þat sagum annart* '[d]et säger jag som det andra' föregår *þat sagum tvalfta* '[d]et säger jag som det tolfte' (Wessén 1958, 25), men också att visuella element som inleds av *ok* eller liknande är osannolika lässtarter för inskrifter. Det är dock inte alltid lätt att avgöra när något är semantiskt rimligt eftersom inskrifternas innehåll ofta är svårförståeligt och vi vet alltför lite om den kontext de kommit till i;
- om ett visuellt element avslutas mitt i ett ord och det endast finns ett annat element som kan utgöra den andra halvan av ordet ifråga bedöms denna ordning som språkligt given;
- den ordning där flest visuella element kan ingå bedöms som språkligt given. Om exempelvis både ordningen rad 1-2 och 1-3 är språkligt möjlig i en treradig komposition men endast ordningen 1-2-3, inte 1-3-2, fungerar språkligt, då räknar jag med att ordningen 1-2-3 är språkligt given;
- om ett element innehåller en släktskapsbeteckning räknar jag med att detta bör följa efter det element där namnet på personen ifråga finns. Det kan dock vara osäkert om släktskapsbeteckningen verkligen syftar tillbaka på ett redan nämnt namn eller om den avser en icke namngiven person. Exempelvis syftar *kona* 'kvinna; hustru' (Peterson 1994, 27) på DR 209 Glavendrup troligen tillbaka på den tidigare omnämnda *Ragnhildr*, men det är samtidigt möjligt att personen som omtalas som *kona* aldrig nämns vid namn;

⁵ Kriteriet är i linje med antaganden om hur regeln om verbet på andra plats i huvudsatsen har utvecklats (se t.ex. Sangfelt 2019, 50 m. litt.). Samtidigt finns indikationer på variation i ordföljden under den period jag undersöker. Exempelvis har argument framförts för att rester av en äldre SOV-ordföljd (subjekt – objekt – verb) finns kvar ännu en bit in på vikingatiden (jfr Peterson 1992, 102 f., om Bo Peterson 1992 Hoga). Vidare finns bland det tidigvikingatida materialet möjligen exempel på att ett finit verb inleder hela inskriften på DR 333 Örja och DR 221 Vordingborg (men beläggen är osäkra på grund av ristningarnas skador), samt på ?DR 356 Sölvesborgs kyrka (fler exempel finns på finit verb initialt i en sats som inte inleder inskriften, jfr Wessén 1965, 215 f.). Nämnas ska också formuleringen på DR 209 Glavendrup, *At rædda(?) sã verði es stæin þannsi ælti(?)* [...] 'Til en 'ræte' vorde den, som **alti** denne sten [...] ' (databasen *Danske Runeindskrifter*), med verbet på tredje plats. De enstaka undantag som finns för regeln om verbet på andra plats är emellertid inte tillräckliga för att ändra kriteriet.

- om en språklig tolkning av en viss inskrift är alltför osäker används den inte för att bestämma en läsordning på språklig grund;
- visuella element innehållande förbannelseformler läses sist i inskriften;
- visuella element som bildar fraser av typen *X:s sten* (eller annat ord för minnesmärke) placeras i en ordning som ger ett framförställt genitivattribut;
- det visuella element som innehåller den syntaktiska enhet där runristningens avsändare (resare eller ristare) presenteras räknar jag med inleder inskrifter av minneskaraktär. Undantag som formeltypen *aft X* där mottagaren (den avlidna) inleder finns dock. Enligt Rune Palm (1992, 138, 143 f.) förekommer formeltypen *aft X* under förvikingatid och under vikingatid, men är sällsynt. Om flera avsändare finns representerade tar jag inte ställning till ordningen mellan dem.

De tre sista kriterierna skiljer sig från de övriga då de inte utgår från lexikogrammatiska regler eller semantiska sammanhang utan från vissa utmärkande drag som texttypen tidigvikingatida steninskrifter antas uppvisa. Dragen återfinns alltså i dessa inskrifter, men för att undvika cirkelresonemang bör kriterierna etableras utifrån ett annat material, i första hand det som föregår det tidigvikingatida, det vill säga urnordiska inskrifter och övergångsinskrifter. Är ett drag också belagt under sen vikingatid styrker detta antagandet om att det bör ha funnits under tidig vikingatid. I det följande redovisas på vilka grunder jag upprättat de tre sista kriterierna.

Att förbannelseformler riktade mot den som förstör monumentet troligen finns i inskriftens avslutning hittar man stöd för i två övergångsinskrifter. De horisontala raderna på DR 360 Björketorp har vid ett tillfälle ett radbyte mitt i ett ord, vilket visar att här läses raderna nedifrån och upp. Om samma ordningsföljd antas gälla för samtliga rader avslutar en förbannelseformel inskriftens ena sida. På DR 357 Stentofte avslutar troligtvis förbannelseformeln hela inskriften (Åkerström Manus). En skillnad mellan inskrifter med förbannelseformler i mitt material och de två övergångsinskrifterna är dock att de sistnämnda inte har en uttrycklig minneskaraktär.

Att fraser av typen *X:s sten* (eller annat ord för minnesmärke) har ett framförställt genitivattribut (annars är efterställt attribut det typiska i nominalfraser från perioden ifråga, jfr Wessén 1965, 103) kan styrkas i det urnordiska materialet: N KJ78 Bø, N KJ81 Stenstad och möjligen på N KJ79 Tomstad, samt på N KJ60 Vettelund som består av mer än frasen *X:s*

sten (Antonsen 2002, 291 f.). Det sistnämnda gäller även N Viking2011;28 Hogganvik. Det ska också nämnas att bland de tidigvikingatida runristningarna finns formuleringen representerad i tre inskrifter (Bo KJ80 Räv-sal, DR 17 Starup och DR 70 Hammel 1) med bara en inskriftsrad (ordningen mellan frasleden kan alltså inte ifrågasättas).

Att avsändaren (ristaren eller resaren) oftast presenteras inledningsvis i inskrifter av minneskaraktär är som bekant belagt i det senvikingatida materialet. De urnordiska inskrifterna uppvisar däremot en något brokigare bild. Frågan kompliceras av att det många gånger är svårt att avgöra namnbärarens roll i de ofta kortfattade urnordiska inskrifterna samt att läsordningens tvetydighet ofta möjliggör flera alternativ. Frågan om avsändarens plats i det urnordiska materialet skulle egentligen kräva en mer ingående studie än vad som finns utrymme för här. Jag utgår (med några egna tillägg) i huvudsak från Antonsen (2002) och i någon mån Palm (1992). Båda har emellertid andra syften med sina studier än att diskutera ordningen mellan mottagare och avsändare. Antonsen (2002, 207–235) gör en indelning av materialet i olika inskriftstyper (med utgångspunkt i semantiska och syntaktiska skillnader men också utifrån typ av ristningsobjekt). Tre av dessa typer kan kopplas till en minnespraktik. Den första utgörs av steninskrifter med enstaka namn i nominativ eller i genitiv (och då ofta följt av ett ord för ett monument eller en grav). Antonsen anser att namnet troligtvis ska förstås som betecknande den person som ska ihågkommas (alltså mottagaren). Den andra inskriftstypen utgörs av uttryckliga minnesinskrifter. Antonsen tar upp Bo KJ73 Rö, N KJ71 By, N KJ72 Tune och N KJ75 Kjøllevik. Enligt hans läsordning inleder mottagaren inskriften på Kjøllevikstenen, medan avsändaren inleder Rö-, By- och Tunestenen inskrifter genom olika varianter av en *ek X*-formel (på Rö- och Tunestenen finns dock flera avsändare). På Tunestenen (med två ristade sidor) är det emellertid möjligt med en läsordning där den avlidna istället inleder (även andra alternativ är tänkbara, se Antonsen 2002, 126–134). Även på Rö- och Kjøllevikstenen är en annan läsordning möjlig. Jag vill nämna ytterligare tre inskrifter i samband med inskriftstypen uttryckliga minnesinskrifter: DR 359 Istaby (en övergångsinskrift), N KJ74 Reistad och N Viking2011;28 Hogganvik. Vad gäller Reistadstenen tycks den avlidna inleda inskriften, medan läsordningen är mer tvetydig på de övriga två. Vidare överväger Palm (1992, 142) att räkna U 877 Möjbro till minnesinskrifterna, vilket ger ytterligare ett exempel på att den avlidna inleder inskriften. I samband med inskriftstypen uttryckliga minnesinskrifter nämner Antonsen (2002, 223 f.) också stenristningar med fler än ett namn i nominativ (N KJ58 Årstad och Sö 24 Berga). Förutom att det är svårt att vara säker på vem som är

avsändare respektive mottagare är läsordningen här mycket osäker. Den tredje av Antonsens (s. 224–230) inskriftstyper består av steninskrifter utan verb.⁶ Bland denna typ är det vanligast att avsändaren inleder med en *ek X*-formel (N KJ55 Valsfjord, N KJ56 Veblungsnes, N KJ65 Nordhuglo och N KJ69 Rosseland). Troligen inleder avsändaren även på N KJ53 Kårstad men inskriften har en möjlig alternativ läsordning. Jag vill också nämna ytterligare några inskrifter som inte uttryckligen anknyter till en minnespraktik men där avsändaren (med mer eller mindre säkerhet) presenterar sig inledningsvis (någon mottagare är däremot inte nämnd): N KJ63 Einang, N KJ64 Barmen, N KJ68 Vatn, Vr 1 Järsberg, Sö Fv2011;307 Strängnäs och Ög KJ59 Ällerstad. Även Palm (1992, 133–174) diskuterar olika formeltyper i minnesinskrifter från urnordisk tid och övergångsperioden (”förvikingatid” hos Palm) samt från vikingatid, men fokuserar snarare på förekomsten av, inte ordningen mellan formlerna. Han urskiljer dock en formeltyp *aft X* där mottagaren inleder inskriften. Han konstaterar (s. 138–143) att i det förvikingatida materialet framkommer inget klart mönster vad gäller typ av minnesformel som ingår i inskriften. Genomgången ovan ger även den en skiftande bild, även om avsändaren oftare tycks presenteras inledningsvis jämfört med mottagaren. Att ändå använda ordningen dem emellan som ett kriterium motiveras framförallt av att det bland de senvikingatida minnesinskrifterna i regel är avsändaren som inleder. Bianchi (2010, 70 f., 94) visar att de senvikingatida minnesinskrifterna från Uppland och Södermanland nästan alltid inleds med en minnesformel där avsändaren, i allmänhet resaren och i några fall ristaren, presenteras först.

Möjligen är det problematiskt att på detta sätt utgå från utmärkande drag i det tidigvikingatida materialet och sedan leta sig bakåt i tiden för att hitta liknande fenomen; en kontinuitet i skrifttraditionen förutsätts därmed mellan de båda perioderna. Hade utgångspunkten istället varit karaktären hos texttyper under urnordisk tid och under övergångsperioden som sedan jämfördes med det tidigvikingatida materialet hade själva analysen fått visa på ett sådant eventuellt samband. Det finns dock stöd för att anta en koppling mellan tidsepokerna. Förutom att användningen av skriftsystemet förutsätter kontinuitet, trots de förändringar det genomgår, finns framförallt beröringspunkter mellan övergångsinskrifter och det tidigvikingatida materialet. Exempelvis finns minnesinskrifter med formuleringen *aft X* representerade i båda grupperna samt förbannelseformler riktade mot den

⁶ Palm (1992, 139 f.) menar emellertid att en av de inskrifter (N KJ60 Vetteland) Antonsen (2002, 229 f.) räknar till typen inskrifter utan verb, skulle kunna ha innehållit en fullständig minnesformel.

som förstör monumentet. Inskrifter som Ög 136 Rök och Ög 43 Ingelstad visar dessutom att det fanns en fortsatt trädning av urnordiska runtecken, även om dessa inte längre var en del av den vikingatida futharken.

Teoretisk ram

Textens erbjudande om läsordning

Läsordning kan förstås på olika sätt. Då läsordning diskuteras inom tidigare runologisk forskning definieras sällan undersökningsobjektet uttryckligen, men i de flesta fall framgår det av framställningen att det i första hand är avsändarens (d.v.s. ristarens) intentioner man fokuserat på, inte exempelvis vilken väg en mottagare tar genom inskriftens rader. Ett exempel är Moltkes presentation (se ovan) av olika inskriftsupplägg där han diskuterar vad ristaren gjort eller inte gjort. Reception av runtext är något som överhuvudtaget fått mindre uppmärksamhet inom runologisk forskning (vilket påpekats av Bianchi 2010, 34; exempel på undersökningar av ett historiskt material med fokus på reception är dock Bäckvall 2013 och Petrulevich 2016). Men frågan är också vilken läsordning som är möjlig att undersöka. Både en faktisk ristares respektive en faktisk läsares läsordning är i själva verket svår att komma åt för oss idag. Det är exempelvis inte självklart hur man ska avgöra vilka läsordningsrelaterade resurser som en ristare har använt medvetet och vilka som kommit i bruk av en slump (jfr dock Jan Meyers 1992 diskussion av i vilken utsträckning runristare planerade ristningens upplägg i förväg), eller om ristaren konstruerade ett radupplägg som tillät flera alternativa läsvägar. Å andra sidan, är det heller inte givet hur man ska bedöma vilka resurser som en samtida faktisk läsare tolkade som relevanta för att bestämma textens läsordning.

Jag väljer därför att varken undersöka den faktiska ristarens eller den faktiska läsares läsordning, utan föreliggande studie behandlar den ordning texten själv erbjuder visuellt. Med *text* avses här själva ristningen, såväl det språkliga som det visuella, inklusive det ristade objektet. I ett material som det tidigvikingatida, där vi enbart har tillgång till runtexterna men saknar interaktionen kring dem är detta en möjlig väg att gå. Textens visuella erbjudanden handlar alltså bara om den läsordning som konstrueras i själva texten och kan diskuteras utan att man behöver ta ställning till en ristares eventuella intentioner eller huruvida en samtida faktisk läsare uppfattade läsordningen just så. En undersökning av textens visuella erbjudande innebär vidare en studie av textkonventioner. Jag menar att de visuella drag som erbjuder läsordning i en text (mer eller

mindre) måste vara en del av de konventioner som styr hur text organiserades i den tidigvikingatida skriftkulturen. Konventionerna bör alltså vara synliga i texten och kan därmed studeras genom den. Att fokus ligger på textkonventioner är också en konsekvens av karaktären hos materialet; eftersom många inskrifter är mycket korta består analysen i första hand av att identifiera relevanta visuella drag för den sammanlagda textmassan, inte den enskilda ristningen. De visuella principer för läsordning som identifieras går på så sätt utöver den enskilda texten och handlar snarast om just gemensamma konventioner i skriftkulturen ifråga. För enkelhetens skull talar jag fortsättningsvis om textens erbjudande men avser med detta endast textens visuella erbjudande.

Textsynen som beskrivs här utgår från Umberto Eco. Eco (1981, 7–11) intresserar sig mer specifikt för den läsare (*modellläsare*) som finns inbäddad i själva texten. Han menar att de val textens avsändare gör styrs av vilken typ av läsare som texten antas möta, och därmed kan också denna förväntade läsaes egenskaper spåras i texten. Exempelvis kan texten berätta om vilka kompetenser i form av språk- och genreförståelse modellläsaren besitter, eller mer specifik information som ålder (visuella medel kan t.ex. signalera texttypen barnbok). Modellläsaren är därmed inte en faktisk läsare, men texten inbjuder den faktiska läsaren att inta modellläsarens position (vilket hen kan acceptera, motarbeta eller kanske inte vara kapabel till). Jag använder inte *modellläsare* som analytiskt begrepp men betraktar alltså de tidigvikingatida runtexterna på ett liknande sätt; utifrån förväntningar på hur läsordning bestäms visuellt har texterna utformats på ett visst sätt. Inbäddat i texten finns därmed information om detta förväntade beteende, eller med andra ord: I texten finns ett erbjudande om att bete sig på ett visst sätt i förhållande till läsordning (som en faktisk läsare kan anta eller förkasta). Eco utgår från skönlitteratur, men angreppssättet har även använts på sakprosa (t.ex. Björkvall 2003, 2004, Tønnesson 2003, 2004 och Nord 2008). Dessa studier rör mer komplext skriftbruk än det jag intresserar mig för. Anders Björkvall (2003) undersöker exempelvis hur modellläsaren konstrueras i reklamannonser och Andreas Nord (2008) hur trädgårdsböckers utformning möjliggör vissa läsarbeteenden. Jag angriper istället mer grundläggande frågor om ordningen mellan de ingående visuella elementen.

Tre typer av visuella element

För att studera textens visuella erbjudande om läsordning måste de enheter definieras mellan vilka ordningen ska bestämmas. Bianchi (2010,

59–61) arbetar med termen *visuell skriftenhet* för att undersöka visuellt avgränsade delar i en text. En liknande indelning är användbar här. Dock passar inte Bianchis kriterier för vad som utgör en visuell skriftenhet det tidigvikingatida materialet eftersom enheterna här i de flesta fall består av rader, inte av slingor och djuornamentik. Dessutom vill jag inte utesluta att eventuella bilder eller ornamentik också kan ha haft en plats i läsordningen (en undersökning av detta överstiger emellertid ramen för denna uppsats). Därför använder jag istället beteckningen *visuella element*, efter Anna-Malin Karlsson (2002, 42) som till skillnad från Bianchi även arbetar med avgränsade ytor utan skrift. Även Björkvall (2009, 24) använder *textelement* med samma innebörd.

Jag räknar med att tre olika typer av visuella element är relevanta för att bestämma läsordning: *(inskrifts)rad*, *(inskrifts)parti* respektive *(inskrifts)komposition*. Elementen avser själva ristningen (både dess visuella och språkliga aspekter även om det förstnämnda aktualiseras oftare) inte objektet, men hänsyn tas till hur elementen är placerade på objektet.⁷ *Rad* är en följd av ristade runor som (mer eller mindre) oavbrutet löper ungefär i en och samma riktning, ofta omgiven av gemensamma ramlinjer. Det tredimensionella objektet består av olika sidor och ett *parti* avser de ristade rader som befinner sig på samma sida (jfr t.ex. Gustavson och Selinge 1988, 54). *Komposition* utgörs av all ristning på ett objekt. Elementen fungerar alltså hierarkiskt på så sätt att kompositionen kan rymma en eller flera partier och inskriftspartiet kan i sin tur rymma en eller flera rader. Då läsordningen bestäms i en komposition med flera partier provas först ordningen mellan rader inom ett parti, inte mellan rader som tillhör olika partier. Därefter provas ordningen mellan hela inskriftspartier. Jag skiljer (i likhet med Holmberg 2016, 70 f.) på frågan om var kompositionens början finns och frågan om hur den ska fortsätta läsas. Med *lässtart* avses alltså startpunkten för de olika visuella elementen, medan *läsväg* syftar på vägen från denna punkt. *Läsordning* använder jag som en sammanfattande term för dessa två. Samtliga element provas med avseende på lässtart, det vill säga radens, partiets och slutligen hela kompositionens lässtart. Läsväg undersöks däremot bara mellan rader inom ett inskriftsparti samt mellan partier inom en komposition, men inte mellan kompositioner. Bland lösföremålen finns dock ristning på olika objekt som eventuellt ska läsas i samband med varandra, till exempel två bleck (U NOR2002;26 Björkö bleck 1 och U NOR2002;28 Björkö bleck 2)

⁷ *Ristning* syftar på alla spår av ristning på ett objekt, medan *inskrift* avser de ristade skrivtecknen.

som är fästade vid varandra med en koppartråd, samt två delar av ett smycke där N A210 och N A211 Slemmestad finns på en del och N A212 på den andra (Liestøl 1982, 44–47).

Eftersom inskriftsparti räknas som ett självständigt visuellt element behandlas varje parti i flerparti-ristningar separat i den visuella analysen av grupp 1. Vart och ett av dessa partier analyseras därmed tillsammans med de ristningar som bara består av ett parti. Tillvägagångssättet är möjligen problematiskt eftersom nivåerna *parti* och *komposition* blandas (i kompositioner med bara ett parti motsvarar dessa nivåer varandra). Det är exempelvis troligt att i kompositioner med flera partier kan dessa vara visuellt självständiga från varandra i olika hög grad beroende på om partiets rader exempelvis är lagda kant i kant (t.ex. DR 143 Gunderup 1, se fig. 1) eller är placerade på motsatta sidor (t.ex. DR 41 Jelling 1, se fig. 9), medan inskriftspartier i enparti-kompositioner per definition inte står i relation till andra visuella element. Vidare visar resurserna *närliggande startpunkt för parti* samt *avstånd till startpunkt för parti* (se nedan) att partiets rader i flerparti-kompositioner kan förhållas till varandra på olika sätt. Att ändå likställa samtliga kompositioners partier i analysen motiveras framförallt av materialbristen. Av de totalt 27 flerradiga ristningarna i grupp 1 består 13 av fler än ett parti och ska dessa behandlas separat blir underlaget för analysen ännu mindre. Kompositionsnivån i flerparti-ristningar undersöks dock separat.

Urskiljande av de visuella elementen

Valet att använda just de tre visuella elementen *rad*, *parti* och *komposition* får konsekvenser för undersökningens resultat och urskiljandet av dem ska därför kort motiveras. Utarbetandet av kriterier för elementen är i första hand gjort på visuella grunder efter en genomgång av de radupplägg som finns representerade i hela undersökningsmaterialet. För *parti* ligger även språkliga kriterier till grund.

De tidigvikingatida runristningarnas visuella uppbyggnad består i princip uteslutande av raka med varandra sammanhängande runföljder vilka har samma läsriktning: *rader*. Några exempel finns på att runföljder inom samma ramlinjer har olika läsriktning (exempelvis på DR 4 Haddeby 4) och dessa har bedömts som två olika rader. Några undantag från de rakt placerade runföljderna finns; slingor har till exempel använts på DR 34 Horne och ?G 266 Stenkyrka kyrka. Det är heller inte alltid självklart huruvida en runföljd som till viss del ändrar riktning ska räknas som en eller två rader (t.ex. N 140 Valby). Raderna kan vara en eller flera och är nästan alltid placerade vertikalt. Möjliga undantag utgörs av ristningar

på lösföremål och på häll; det är svårt att veta huruvida dessa runföljder betraktades vertikalt eller horisontellt. Av de resta stenarna ska raderna på U 4 Björkö eventuellt ses horisontellt (A. Setons avbildning i *SRI*, 6: 7 av ristningen då stenen fortfarande är intakt visar horisontella rader). Samma sak gäller några av de gotländska bildstenarna (t.ex. ?G 252 Lokrume kyrka och G 310 Hangvars kyrka), men på grund av skador är det osäkert om där dessutom funnits vertikala rader. Exempel finns på kompositioner med både vertikala och horisontalt lagda rader (t.ex. DR NOR1988;5 Malt och Ög 136 Rök).

Vidare består vissa kompositioner av ristning som skiljs åt genom att vara fördelad på olika sidor av objektet: *partier*. För att en eller flera rader ska utgöra olika inskriftspartier krävs att sidorna de är ristade på befinner sig i vinkel mot varandra. Hur skarp denna vinkel måste vara är inte självklart och det finns gränsfall, exempelvis räknar jag parti B och C på DR 230 Tryggevælde som två, medan ?G 280 Pilgårds med sin rundade form bedöms ha endast ett parti. Majoriteten av materialet består emellertid av kompositioner med bara ett parti. Det finns ett par fall (DR 2 Haddeby 2 och DR 4) där rader sträcker sig från en inskriftssida till en annan. De hör på så sätt egentligen till två olika partier, men i analysen bedöms de som enbart del i det parti där radstarten finns. I båda fallen befinner sig också större delen av raden ifråga i detta parti.

Slutligen kan själva *kompositionen* i sig, det vill säga all ristning på ett objekt, ses som en enda enhet avskild visuellt från de övriga i materialet. Det ristade objektet är i de allra flesta fall oproblematiskt att identifiera. Man kan dock fråga sig var gränserna går för till exempel ristade berghällar.

Elementet *inskriftsparti* urskiljs även utifrån språkliga kriterier. Kompositioner i grupp 1 vilka rymmer fler än ett parti (identifierade enbart på visuella grunder) som i sin tur rymmer fler än en rad prövas med avseende på om den språkligt givna läsordningen (utifrån ovan beskrivna kriterier) visar att alla rader inom ett inskriftsparti läses klart innan nästa påbörjas. Om läsordningen skulle visa sig hoppa fram och tillbaka mellan rader inom olika partier skulle inskriftspartier inte kunna behandlas som sammanhållna element mellan vilka läsordning upprättas. Så är emellertid aldrig fallet. I följande fall läses hela partiet klart innan nästa påbörjas: DR 2 (parti A),⁸ DR 4 (A), DR 41 Jelling 1 (A), DR 143

⁸ Strikt talat börjar den inledande raden på DR 2 i parti A och sträcker sig över på en angränsande sida. Eftersom den rad som läses efter den inledande också startar i parti A räknar jag detta som ett exempel på att partiet läses klart innan nästa påbörjas (i tablå 2 räknas hela den inledande raden till parti A).

Gunderup 1 (A), DR 189 Avnslev (A), DR 209 Glavendrup (C) och Sm 144 Gursten (B).⁹

Huruvida rader ska läsas klart prövas inte utifrån språkliga kriterier. Anledningen är dels att elementet i hög grad är etablerat i tidigare forskning som enheter mellan vilka läsordning bestäms, dels att en prövning av huruvida samtliga rader inom varje komposition i grupp 1 ska läsas klart innan nästa påbörjas skulle innebära ett alltför stort arbete. Nämnas ska dock att det på DR 4 finns ett exempel på att runföljder inom samma ramlinjer inte ska läsas efter varandra. Runföljderna ifråga har emellertid olika läsriktning (en runföljd löper nedifrån och upp, den andra uppifrån och ned) och klassas därför som två olika inskriftsrader.

Socialsemiotik

Undersökningens teoretiska ramverk utgår från socialsemiotiken med särskilt fokus på textens multimodala aspekter. Inom socialsemiotiken ses språk som ett bland många andra redskap med potential att uttrycka betydelse (Holmberg och Karlsson 2006, 29). Det multimodala perspektivet innebär att fokus även läggs på meningsskapande system vid sidan om språket. Det kan till exempel röra sig om hur bild, färg och layout används (Svensson och Karlsson 2012, 17). Jag använder begreppet *semiotiska resurser* för att tala om det visuella som motsvarar språkets lexikogrammatiska resurser, det vill säga de sätt på vilka en text kan komponeras visuellt. Semiotiska resurser definieras av van Leeuwen (2005, 3) som "the actions and artefacts we use to communicate". Semiotiska resurser uttrycker alltså *betydelse*. Van Leeuwen (s. 3–6) framhåller att en resurs aldrig har en fast betydelse utan snarare en betydelsepotential. Dock kan inte vilka betydelser som helst uttryckas; resurser fungerar inom en social gemenskap och det är inom denna gemenskap som regleringen sker av vad de semiotiska resurserna kan användas till. När det kommer till runristningar uttrycks alltså betydelser inte bara språkligt utan också genom andra resurser som till exempel val av radupplägg, ristningsmaterial och plats. Dessa resurser uppfattar en betraktare förmodligen innan det språkliga innehållet ens är dechiffrerat, och ibland kanske oavhängigt huruvida innehållet ens är möjligt att avkoda (jfr Bianchi 2010, 165–222 om

⁹ Då rader eller partier som tillhör ristningar ur grupp 1 anges syftar detta här och fortsättningsvis på uppställningen i tablå 2 och 3. Inskriften redovisas där enligt en allmänt vedertagen läsordning och ska inte förstås som att jag alltid tar ställning för denna ordning. Själva indelningen i rader och partier följer dock mina definitioner av dessa visuella element.

icke-lexikala inskrifter). Fokus för denna studie ligger på sådana visuella resurser som i den tidigvikingatida skriftkulturen har givits potential att uttrycka betydelser knutna till *funktioner* som har med läsordning att göra (som lässtart och läsväg). I analysen aktualiseras alltså meningsskapande inom dessa tre skikt: *semiotisk resurs*, *betydelse* och *funktion*.

Semiotiska resurser, betydelse och funktion

För att undersöka samspelet mellan *semiotisk resurs*, *betydelse* och *funktion* använder jag Kress och van Leeuwens (2006) analysmodell av bildens grammatik. De har som ambition att med utgångspunkt i den språkbeskrivning som används inom den systemisk-funktionella grammatiken (den centrala språkteorin inom socialsemiotiken) upprätta en fullständig analysmodell för bildens grammatik. Försöket att analysera bild utifrån en modell som i första hand är anpassad för att beskriva språk har dock kritiserats (se t.ex. Machin 2007, 159–188), och till exempel van Leeuwen (2005) har istället ett något annat fokus (Kress och van Leeuwens *Reading images* gavs ut första gången 1996). De delar av modellen som rör hur text kan organiseras visuellt har emellertid visat sig användbara för mina syften eftersom de erbjuder verktyg för att undersöka vilka typer av betydelser som de olika resurserna kan tänkas realisera samt hur dessa betydelser kan kopplas till funktioner som lässtart och läsväg. De betydelsystem som Kress och van Leeuwen (2006, 177) formulerat och som visat sig relevanta är *framskjutenhet*, *avgränsning* och *sambandskapande* (svenska termer från Björkvall 2009, 84–110). Kress och van Leeuwen (2006, 177) räknar också med att visuella element kan ges olika betydelse beroende på vilken del av bildytan de befinner sig på, det vill säga placeringen på ytan ger elementen olika *informationsvärde*. De menar (s. 179–181) exempelvis att i en bild där horisontalaxeln utnyttjas är information som befinner sig till vänster given, det vill säga redan känd av mottagaren, medan informationen som presenteras till höger är ny. Att det under tidig vikingatid fanns jämförbart utvecklade konventioner vad gäller skriftytans meningsskapande har jag inte sett tecken på. Dock kan vissa delar av kompositionen kopplas till specifika läsordningsfunktioner (se vidare nedan om resursen *placering av rad*).

Betydelsen *framskjutenhet* kan alltså realiseras med hjälp av olika typer av visuella semiotiska resurser, till exempel storlek på runorna. Resurser kan också enligt Kress och van Leeuwen (2006, 201–206) uttrycka *framskjutenhet* i olika hög grad, vilket i icke-linjära kompositioner potentiellt kan skapa en hierarki mellan olika visuella element. Denna hierarki menar Kress och van Leeuwen är kopplad till hur viktigt elementet ifråga är, ju

mer framskjutet desto mer värt en betraktares uppmärksamhet. Utifrån detta resonemang kan kopplingen mellan framskjutenhet och funktioner som lässtart och läsväg bestå i att det mest framskjutna elementet läses först, därefter det näst mest framskjutna och så vidare.

Betydelseerna *avgränsning* respektive *sambandskapande* kan realiseras med hjälp av visuella semiotiska resurser som exempelvis avstånd respektive närhet mellan visuella element. Dessa presenteras då enligt Kress och van Leeuwen (2006, 203 f.) som om de är skilda från varandra respektive hör ihop. Betydelseystemen ifråga förstår jag därmed som kopplade till läsordningsfunktioner på så sätt att de motverkar respektive främjar en viss läsväg, däremot säger de ingenting om lässtart.

Konkret urskiljs resurser genom att jag först tittar på varje enskild komposition separat, det vill säga en bedömning görs av vilka visuella egenheter som just här verkar indikera den språkligt givna ordningen. Därefter tittar jag på tendenser i hela materialet, det vill säga en granskning görs av vilka typer av visuella drag som tycks återkomma på flera objekt. Även om varje komposition i princip studeras för sig finns exempel på att visuella uttryck kopplade till själva radupplägget framträder först i jämförelse med andra ristningar. Exempelvis blir det påtagligt att raders slut är placerade nära andra raders början i ett helt genomfört bustrofedonupplägg först när detta upplägg jämförs med en komposition där radernas läsriktning konsekvent löper nedifrån och upp. Vad gäller visuella uttryck som runstorlek eller avstånd mellan rader studeras emellertid varje komposition för sig.

Även om en kvalitativ bedömning görs av varje komposition är som framgått ovan frekvens en viktig indikator för att tolka något som en resurs; i ett historiskt material är det svårt att på annat sätt mäta hur centrala olika visuella drag kan ha varit för att indikera läsordning. Det har också varit ett sätt att sälla bland de visuella drag som förekommer i materialet så att antalet urskilda resurser inte ska bli ohanterligt stort. Samtidigt vill jag vara öppen för att visuella drag som man inte tidigare satt i samband med läsordning kan vara relevanta. I vissa fall har därför resurser urskilts trots att endast ett eller två belägg finns på dem. Framförallt handlar det om resurser med två varianter varav en är frekvent och den andra inte är det (t.ex. har resursen *runstorlek* två varianter, större respektive mindre runformer, där den sistnämnda endast finns ett par exempel på). Men det förekommer också fall där ett visuellt uttryck tolkas som en resurs trots att bara ett eller ett par belägg finns, eftersom den i dessa kompositioner på ett påtagligt sätt har betydelse för ett visuellt erbjudande av läsordning.

Tre antaganden styr urskiljandet av resurser som uttrycker något av de tre betydelseystemen. Antagandena har delvis berörts tidigare men

ska här kort kommenteras. För det första förutsätts som ovan nämnts de språkliga resurserna vara överordnade de visuella, det vill säga att i analysen antas de visuella resurserna visa på den språkligt givna läsordningen. För det andra räknar jag med att detta görs enligt de samband mellan betydelse och funktion som förutsägs i Kress och van Leeuwens modell (framskjutenhet knyts till lässtart, sambandskapande till läsväg och avgränsning till var läsväg inte går). För det tredje räknar jag med att i större utsträckning kunna identifiera visuella uttryck som realiserar sambandskapande respektive avgränsning när dessa handlar om fysisk närhet eller avstånd, men i mindre utsträckning kunna uttala mig om vilka visuella uttryck som realiserar framskjutenhet under tidig vikingatid. En konsekvens av dessa antaganden är att den/det språkligt givna startraden/startpartiet förutsätts realisera framskjutenhet visuellt, och oavsett om det visuella uttrycket ifråga utgörs av relativt större eller mindre runor, längre eller kortare rad och så vidare, tolkas det som en resurs som uttrycker framskjutenhet. Jag öppnar alltså inte för möjligheten att den språkligt givna startraden tvärtom skulle vara mindre framskjuten än de andra raderna. Vad gäller de visuella uttryck som potentiellt erbjuder den språkligt givna läsvägen utgår jag däremot inte från att alla dessa realiserar sambandskapande respektive avgränsning, utan bara de som handlar om fysisk närhet respektive avstånd förstås som resurser. Tillvägagångssättet har både för- och nackdelar. Risken minskar att mina förutfattade meningar om materialet styr identifieringen av resurser knutna till lässtart. Samtidigt kan det hända att visuella uttryck som inte realiserade framskjutenhet under tidig vikingatid tolkas som resurser. Omvänt riskerar jag eventuellt att förbise resurser knutna till läsväg som inte handlar om fysisk närhet respektive avstånd. Kress och van Leeuwen (2006, 204) tar exempelvis upp *visuellt rim* (svensk term från Björkvall 2009, 105) där sambandskapande kan uttryckas genom att exempelvis färger eller former upprepas. Möjligen skulle visuellt rim kunna sägas binda samman de av Rökstenens (Ög 136) rader som rymmer samma skriftsystem, men ingen sådan resurs urskiljs här eftersom fenomenet är dåligt belagt.

Rent praktiskt har undersökningen gjorts genom en uppskattning av de visuella resurserna utifrån fotografier eller då så varit möjligt utifrån en personlig undersökning av objekten. Måttangivelser anges då så är motiverat, men oftast inte.

Avslutningsvis kan man fråga sig i vilken utsträckning Kress och van Leeuwens modell är tillämpbar på ett historiskt material som runristningarna. Kress och van Leeuwen (2006, 3 f.) har utgått från västerländskt

material och menar inte att alla delar av modellen ska förstås som universellt tillämpbara. Exempelvis påpekar de (s. 192) att det är kulturellt betingat vilket informationsvärde som tillskrivs olika delar av en skrifttyta, till exempel den till höger respektive den till vänster, men menar samtidigt att riktning i sig är en resurs som potentiellt kan användas för att uttrycka betydelse i alla kulturer. På ett liknande sätt betraktar jag de mer övergripande betydelsystemen framskjutenhet, sambandskapande och avgränsning som allmängiltiga och räknar med att dessa betydelser kan kopplas till läsordning i det tidigvikingatida materialet så som beskrivits ovan. Hur de tre betydelsystemen mer specifikt realiseras ses däremot som kulturspecifikt. Kress och van Leeuwen diskuterar detta vid flera tillfällen. Exempelvis påpekar de (s. 201–206) att det är kulturellt betingat vilka visuella resurser som uttrycker till exempel framskjutenhet. De nämner också att läsvägens riktning, till exempel i en cirkel, vertikalt eller horisontalt, kan ges olika betydelse i olika kulturella sammanhang. I så stor utsträckning som möjligt försöker jag därför (med ovan nämnda begränsningar) vara öppen för att visuella resurser av olika typer kan ha använts för att realisera de olika betydelsystemen. Jag utgår heller inte från listor av de slag Kress och van Leeuwen (s. 202–204, 210) presenterar, där olika resurser som har potential att realisera framskjutenhet, sambandskapande respektive avgränsning räknas upp, utan försöker istället låta materialet styra vilka visuella drag jag klassar som relevanta. Slutligen begränsar jag mig heller inte till att endast räkna med sådana resurser som uttrycker någon av de tre betydelserna. I materialet förekommer nämligen resurser kopplade till läsordning som inte tycks realisera något av de tre betydelsystemen. Dessa resurser antar jag är knutna direkt till läsordning genom konvention, det vill säga genom överenskommelser inom en social gemenskap om hur text organiseras med avseende på läsordning. Detta ska dock inte tolkas som ett ställningstagande för att dessa resurser är mer välförankrade i en tidigvikingatida textnorm än de övriga; även de resurser som jag räknar med uttrycker något av de tre betydelsystemen kan antas vara del av en konvention.

Starkt respektive svagt markerat erbjudande om läsordning

Resurser kan resultera i olika starkt markerade erbjudanden om läsordning. Graden av framskjutenhet hos olika element kan exempelvis vara kodad olika starkt, och olika visuella resurser kan i samspel med varandra realisera till exempel framskjutenhet, vilket kan bidra till att en viss läsordning erbjuds starkt i en text (Kress och van Leeuwen 2006, 204–208). På

samma sätt kan man diskutera gradskillnader vad gäller i vilken utsträckning resurser uttrycker avgränsning respektive sambandskapande mellan olika element i en text. I det följande redogörs efter vilka principer jag graderar resurser.

Huruvida visuella resurser resulterar i ett *starkt* eller *svagt* markerat erbjudande om läsordning används i första hand som argument då jag lägger fram nya läsordningsförslag för tre runristningar ur grupp 2. Två omständigheter påverkar bedömningen. För det första tittar jag på huruvida resurserna är *tydliga* eller *otydliga* i den enskilda kompositionen. En tydlig resurs kan till exempel vara mycket större runor i en rad jämfört med andra, medan en otydlig resurs kan vara marginellt större runor. Flera otydliga resurser kan tillsammans resultera i ett starkt markerat erbjudande om läsordning, medan flera motsägelsefulla, men tydliga, resurser kan resultera i flera svagt markerade erbjudanden. För det andra utgår bedömningen från om resurserna är *frekventa* eller *infrekventa* i grupp 1. En frekvent resurs antar jag resulterar i ett starkare markerat erbjudande och tvärtom. Flera infrekventa resurser skulle tillsammans kunna ge ett starkt markerat erbjudande om läsordning, medan flera frekventa resurser som pekar i olika riktningar kan resultera i olika svagt markerade erbjudanden. Vidare kan man också tänka sig att en resurs som är infrekvent men mycket tydlig, eller omvänt mycket frekvent men otydlig, resulterar i ett starkt markerat erbjudande. Ytterligare något ska sägas om hur de resurser som består av flera varianter behandlas. Exempelvis kan *runstorlek* innebära att framskjutenhet uttrycks antingen genom större eller mindre runor. Bedömningen av vilken av varianterna som är aktuell i en viss komposition utgår från vad som upplevs som visuellt framskjutet just där. Om alla rader utom en innehåller runor i samma storlek uttrycks framskjutenhet i denna visuellt avvikande rad vare sig den består av jämförelsevis mindre eller större runor. Ibland går det inte att avgöra vilken av varianterna som är aktuell; en komposition kan exempelvis bestå av endast två rader eller det kan vara fråga om resurser av typen *placering av rad* som inte uttrycker någon av de tre betydelseerna utan vars tre varianter snarare handlar om riktning (lässtart finns antingen i raden längst till vänster, höger eller i mitten). Här räknar jag med att den mest frekventa varianten resulterar i det starkast markerade erbjudandet.

Jag tar inte för givet att det finnas en automatisk koppling mellan min bedömning av vad som är ett starkt respektive svagt markerat erbjudande och i vilken utsträckning de resurser som ligger till grund för erbjudandet är förankrade i tidigvikingatida textkonventioner. Förutom

att möjliga felkällor finns i min analysmodell måste tidigvikingatida textkonventioner inte ha varit entydiga. Infrekventa resurser måste exempelvis inte ha resulterat i svaga erbjudanden om läsordning enligt samtida textkonventioner. Vad gäller tydliga eller otydliga resurser skulle man kunna tänka sig att en resurs är otydlig just eftersom den är väl förankrad i konventionen och alltså inte behöver markeras mer än så.

En gradering i starkt respektive svagt markerade erbjudanden om läsordning låter oss förhålla olika alternativa läsordningar i en text till varandra, vilket är användbart då enskilda ristningar analyseras. Det ska dock framhållas att då jag i de tre avslutande exempelanalyserna visar att flera alternativa läsordningar erbjuds samtidigt i en text avser jag endast de visuellt erbjudna läsordningarna. För att uttala sig om huruvida det verkligen finns flera sätt att kombinera de ingående elementen i en komposition måste dessa alternativ förhållas till en språklig tolkning. Det vill säga, består elementen av sådant språkligt innehåll att de kan kombineras på olika sätt eller krävs en viss ordning för att det ska bli begripligt? Jag håller det för troligt att det i vissa ristningar i det tidigvikingatida materialet finns en större öppenhet för olika alternativa kombinationer av elementen utifrån språk och/eller visualitet. En undersökning av denna aspekt ryms dock inte i detta sammanhang.

Resultat

Följande avsnitt där resultatet redogörs för består av två delar. I den första presenteras resultatet från analysen av grupp 1, det vill säga den grupp runristningar vars läsordning helt eller delvis kan bestämmas på språklig grund. Analysen syftar till att fastställa (eventuella) gemensamma principer för hur runtexter från tidig vikingatid erbjuder läsordning visuellt, närmare bestämt ringa in vilka visuella semiotiska resurser som kan kopplas till läsordningsfunktioner. I det andra avsnittet visar jag hur dessa principer för visuellt erbjuden läsordning kan tillämpas på en del av det tidigvikingatida materialet, närmare bestämt på tre ristningar ur grupp 2 (Bo Boije4 Skee, U ANF1937;163 Björkö och DR NOR1988;5 Malt) vars läsordning inte är språkligt given.

Principer för textens visuella erbjudanden om läsordning

Grupp 1, som följande avsnitt utgår från, består av hela eller delar av läsordningen från totalt 62 kompositioner (se tablå 2–4). Ristningar på sten (39 stycken) respektive på lösföremål (23 stycken) hålls isär i redovisningen

men eftersom det oftast handlar om resultat från de förstnämnda nämns materialtyp uttryckligen bara när exemplen kommer från lösföremål. Hänvisningar till en specifik rad eller parti refererar till uppställningen av allmänt vedertagna läsordningar i tablå 2–3, och ska inte förstås som att jag alltid tar ställning för just denna ordning. Indelningen i rader och partier följer emellertid definitionerna av dessa två element. Kompositionernas visuella uppbyggnad har olika grad av komplexitet och kan därför bidra till slutsatser om visuella läsordningsprinciper i olika stor utsträckning. Minst komplicerade är radupplägget för de 35 ristningar ur grupp 1 som bara består av en rad (se tablå 4). Dessa aktualiseras endast undantagsvis i resultatredovisningen och då så är fallet påpekas att beläggen kommer från enradiga kompositioner.

Inledningsvis diskuteras lässtart, närmare bestämt redovisas de visuella resurser som på olika sätt uttrycker framskjutenhet kopplad till funktionen lässtart. Därefter behandlas läsväg; först presenteras visuella resurser som uttrycker grad av framskjutenhet, sedan de som realiserar sambandskapande och till sist de som uttrycker avgränsning. Därefter diskuteras vad jag antar är konventionaliserade resurser knutna till lässtart och läsväg, det vill säga resurser som tycks vara kopplade till läsordning utan att uttrycka betydelser av typen framskjutenhet, sambandskapande eller avgränsning. I ett avslutande avsnitt presenteras några fallbeskrivningar med avsikt att ge en bild av hur resurser kan fungera tillsammans inom en enskild komposition.

Ristningar på håll- och lösföremål i grupp 1 får en särskild behandling i analysen. Till skillnad från ristningar på resta stenar, där det i de flesta fall är okomplicerat att avgöra vad som är upp och ned, höger och vänster, är ristningens riktning i kompositioner på håll- och lösföremål inte självklara. För att ändå kunna inkludera dessa ristningar i de delar av analysen där radernas riktning används som utgångspunkt antar jag att raderna på håll- och lösföremål, med avseende på lässtart, är arrangerade på samma sätt som i kompositioner på resta stenar, det vill säga startraden är placerad vertikalt med en läsriktning nedifrån och upp. På så sätt tillskrivs ristningar på håll- och lösföremål emellertid en visuell resurs som eventuellt aldrig har funnits där: *läsriktning i rad* (resursen innebär just att lässtart i ett vertikalt radupplägg finns i en rad vars läsriktning löper nedifrån och upp, se vidare nedan). Tillvägagångssättet motiveras av att resursen ifråga förekommer i samtliga kompositioner på resta stenar vilket kan göra det troligt att runrader oftast betraktades på detta sätt även då ristningsobjektets plats i rummet var fri. Dock finns också problem med antagandet. Man kan exempelvis tänka sig att just

möjligheten att betrakta raderna i olika riktningar är en visuell resurs i ristningar på lösföremål och håll. Det är dessutom en glidande skala i vilken mån ristade rader på lösföremål och håll saknar en bestämd riktning. Tre ristningar ur grupp 2 kan illustrera detta: För N 138 Oseberg 2, som är ristad på en spann, finns i större utsträckning en given riktning genom själva ristningsobjektet, medan samma sak inte kan sägas för U Fv1913;276 Björkö som finns på en brynsten. Vidare gör placeringen av hållristningen Ög 43 Ingelstad framför en klippavsats att raderna lättast betraktas horisontellt istället för vertikalt. Vad gäller de lösföremål (en järnring, en kam och en bit av ett kranium) och den hållristning som ingår i grupp 1 är dock radernas riktning mer fri.

Lässtart: Visuella resurser som uttrycker framskjutenhet

I flertalet fall kan jag på språklig grund bestämma i vilken rad inskrifter ska börja läsas och därmed även i vilket parti. De visuella resurser som kopplas till det element där lässtart finns är antingen sådana som uttrycker framskjutenhet, det vill säga betydelsen att framskjutna element i något avseende är viktigare än andra mindre framskjutna element och därför läses först, eller är av en typ som jag antar är knuten till lässtart genom konvention. Den förstnämnda varianten presenteras i det följande, medan den sistnämnda tas upp i ett avslutande avsnitt i samband med liknande resurser knutna till läsväg. Inledningsvis redogörs för lässtart i partier (d.v.s. startrad). Därefter diskuteras lässtart för hela kompositioner med fler än ett parti (d.v.s. startparti).

Lässtart: Startrad

Sju olika typer av visuella resurser finns som uttrycker framskjutenhet och där detta kan kopplas till lässtart i ett parti. Det handlar alltså om hur startraden markeras visuellt. Resurserna har det gemensamt att de visuellt avviker från övriga delar av kompositionen i olika avseenden (ofta genom storlek) och på så sätt realiserar framskjutenhet.

Resursen *runstorlek* finns i två varianter, större respektive mindre runor. Oftast uttrycks framskjutenhet genom att en av raderna (ibland bara inledningsvis, ibland senare i raden) innehåller till höjden och ofta också bredden större runor än de övriga. Större runor kan knytas till funktionen lässtart i ett parti i följande fall: DR 41 Jelling 1, DR 110 Virring (parti A; lässtart bör finnas i antingen rad 1 eller 2 som båda har större runor än de övriga raderna i partiet), DR 143 Gunderup 1 (parti A; startradens runor är inledningsvis c:a 2–4 cm större, egen mätning), DR 202 Rønninge (de två

raderna som läses först har större runor än den sista), DR 248 Snoldelev, DR 250 Høje Tåstrup (runorna i raden där lässtart finns är ett par centimeter större än övriga, mätning i *DR*), DR 209 Glavendrup (parti C), DR 230 Tryggevælde (A), Ög 8 Kälvesten (A; startradens runor är inledningsvis c:a 3 cm större än de övriga, egen mätning), Ög 136 Rök (A). Inga klara exempel förekommer bland lös föremålen. Dock finns på ett fragment av en kam, DR MLUHM1983–84;131 Lilla Köpinge, fyra rader varav bara två är tolkade. Den rad som läses först av dessa två har större runformer än den andra, men det är alltså osäkert om denna rad utgör hela partiets lässtart.

Några få exempel finns på att startrad utmärks av relativt mindre runor. Dessa fall är också ofta mindre tydliga. Bland ristningar på sten finns exempel på mindre runor inledningsvis i startraden på DR 30 Bække 2 och på Ög N288 Oklunda (åtminstone jämfört med raderna placerade i samma riktning; se fig. 8). Även DR 143 Gunderup 1 ska nämnas (se fig. 1). I parti B har den andra och enligt den språkligt givna läsordningen avslutande raden något större runor (c:a 13–15 cm, egen mätning) än den första (runhöjden är c:a 9–11 cm, medan avståndet mellan ramlinjerna är c:a 12–13,5, egen mätning). Storleksförhållandet är emellertid det omvända för de två raderna i parti A. Eftersom de två partierna står i nära visuell förbindelse, på så sätt att raderna är lagda intill varandra längsmed en av stenens kanter, ska troligen parti B inte betraktas som en visuellt helt självständig enhet. Därför är kanske en tydligt markerad startrad i parti B på DR 143 inte heller att vänta sig.

Resursen *radlängd* realiserar framskjutenhet genom att en rad är relativt längre alternativt kortare än de övriga. Varianten med en längre startrad består antingen av en rad som är längre än samtliga övriga rader, eller av en kantrad i ett vertikalt radupplägg som är längre än den motsatta kantraden medan radlängden däremellan kan variera. Varianten där en längre rad kan knytas till funktionen lässtart i ett parti förekommer i följande fall: DR 2 Haddeby 2 (parti A), DR 29 Bække 1, ?DR 40 Randbøl, DR 202 Rønninge, DR 248 Snoldelev (om man tittar på ramlinjens längd; runföljderna är däremot ungefär lika långa), U 4 Björkö, DR 209 Glavendrup (parti C), Sm 144 Gursten (B; men bara marginellt), Ög 136 Rök (A). Svårkategoriserade är raderna i parti A på DR 209 (se fig. 2) respektive i parti A på DR 230 Tryggevælde; kantraden där lässtart finns är i dessa fall kortare eller ungefär lika lång som den motsatta kantraden, men längre än de däremellan. Bland lös föremålen finns ett exempel på resursen ifråga, nämligen i parti B på Hs 7 Forsa kyrka. Även här kan emellertid DR MLUHM1983–84;131 Lilla Köpinge nämnas; den första av de två tolkade raderna är längre än den andra.

Att startraden i ett parti istället är relativt kortare förekommer på DR 250 Høje Tåstrup, Ög 8 Kälvesten (parti A) och Ög N288 Oklunda. Om man endast räknar den del av runföljden som hör till rad 1 är även start-raden i parti A på DR 4 Haddeby 4 kortare än de två övriga. Möjligen kan DR 30 Bække 2 nämnas, men skillnaden är liten (rad 1 är c:a 80 cm och rad 2 c:a 85 cm lång, egen mätning).

Ytterligare en resurs, *radläge*, som uttrycker framskjutenhet består i att starten för en rad antingen kan vara placerad lite högre upp alternativt lite längre ner än övriga rader i ett vertikalt radupplägg. Ofta gäller placeringen högt/lågt i förhållande till samtliga övriga rader i partiet, men ibland avviker radläget bara från majoriteten av de övriga raderna. Lägg märke till att vid bustrofedonupplägg är det avslutningen på de rader vars läsriktning löper uppifrån och ned som jämförs med placeringen av start-radens början. Varianten där början på en rad befinner sig relativt lågt ner i ett parti kan kopplas till lässtart i följande fall: DR 29 Bække 1, ?DR 40 Randbøl, DR 143 Gunderup 1 (parti B), DR 248 Snoldelev, och DR 209 Glavendrup (C). Slutligen startar också den första av de två tolkade raderna på DR MLUHM1983–84;131 Lilla Köpinge längre ner jämfört med den följande om raderna ses vertikalt.

Alternativet att startradens början är placerad högre upp i ett parti finns på DR 143 (parti A), DR 202 Rønninge (men bara med någon centimeter, egen mätning), DR 250 Høje Tåstrup, DR 230 Trykgevælde (parti A), Ög 8 Kälvesten (A) och Ög N288 Oklunda (om de fyra raderna ses vertikalt). Även parti B på DR 209 Glavendrup utgör ett exempel. Dock är lässtart osäker här, men de två möjliga alternativen utgörs båda av rader som startar lite högre upp än de övriga i partiet. Vad gäller frekvens förekommer det något oftare att startradens inledning är placerad högre än de övriga, men alternativet lägre placering är nästan lika vanligt. Två av exemplen ovan ska kommenteras ytterligare. När det kommer till höjden på en av de båda möjliga startraderna i parti B (rad 6) på Glavendrupstenen, menar Ludvig Wimmer (1895–1908, 2: 378) att radens början placerats högre upp för att undvika en av de skålformade fördjupningarna på stenen. Dock har runor huggits över liknande fördjupningar på andra ställen (t.ex. är **r**-runan i **rundar** i rad 11 ristad över en jämförbar grop, egen granskning), varför detta inte måste vara enda skälet. Oavsett motiv kvarstår emellertid intrycket att placeringen av rad 6 avviker visuellt från majoriteten av partiets övriga rader. Liknande förhållande gäller för Oklundahällen vars startrad är placerad något högre upp. Man kan hävda att startpunkten är styrd av stenyntans form (en spricka i hällen), men intrycket kvarstår att raden där lässtart återfinns avviker visuellt. I båda fallen bedömer jag

alltså att resursen resulterar i ett visst visuellt erbjudande om läsordning, även om det kan finnas andra faktiska motiv bakom placeringen.

Ännu en resurs som uttrycker framskjutenhet är *runtäthet*; runorna är placerade relativt glest alternativt relativt tätt i startradens inledning jämfört med övriga rader (ibland men inte alltid kombinerat med resursen *runstorlek*). Jag jämför i första hand inledningen av raderna, eftersom det främst verkar vara där som relevanta skillnader uppträder. I flera av exemplen är resursen otydlig. Glesare runor är den mest frekventa varianten och kan kopplas till lässtart i ett parti på DR 2 Haddeby 2 (parti A), DR 4 Haddeby 4 (A; marginellt, och inte inledningsvis), DR 209 Glavendrup (A), ?DR 356 Sölvesborgs kyrka, Ög 136 Rök (A) och i någon mån på DR 230 Tryggevælde (A). Ett exempel finns också på det omvända; tätare runor kan kopplas till lässtart på DR 30 Bække 2.

Vidare är *skiljetecken* (se annorlunda terminologi i Åkerström 2013, 14 f.) en resurs som tycks kunna uttrycka framskjutenhet i ett inskriftsparti. Denna resurs finns i två varianter; antingen är alla rader utom startraden utmärkta med skiljetecken eller är endast startraden markerad. Det förstnämnda gäller DR 29 Bække 1 och det sistnämnda parti A på lös-föremålet Hs 7 Forsa kyrka (även rad 2 inleds här med skiljetecken men detta har en mindre komplicerad form jämfört med det tecken som inleder kompositionens startrad). Nämnas ska också parti A på DR 143 Gunderup 1. Här inleds startraden med ramlinje och skiljetecken, medan den andra radens slut (raderna löper bustrofedon) endast markeras med skiljetecken. Även raderna i B-partiet på DR 143 markeras endast med skiljetecken.

Resursen *radavgränsning* uttrycker framskjutenhet kopplad till lässtart och innebär att vissa rader i ett parti markeras med någon typ av avgränsning samtidigt som andra saknar detta. Resursen finns i två varianter där den mest frekventa innebär att den/de inledande raden/raderna avgränsas längsmed båda sidor (antingen genom en ramlinje, objektets kant eller en annan rad placerad intill), medan den avslutande raden saknar avgränsning längsmed en av sina sidor. Den mer infrekventa varianten innebär att förhållandet är det omvända. I följande kompositioner finns ett parti där raderna markeras enligt det mest frekventa mönstret: DR 189 Avnslev (parti A; dock baserat på en teckning), DR 143 Gunderup 1 (B), DR 209 Glavendrup (C), DR EM85;151B Ribe och Sm 144 Gursten (B).¹⁰ I de tre sistnämnda fallen är det fråga om partier där ramlinjer inte förekommer alls. Att den/de inledande

¹⁰ Tre troliga belägg på *radavgränsning*, där läsordningen dock inte kan bestämmas helt på språklig grund, är DR 190 Helnæs, DR 192 Flemløse 1 och DR 209 Glavendrup (parti B).

raden/raderna avgränsas genom objektets kant eller en intilliggande rad medan den avslutande raden saknar avgränsning längsmed en sida skulle därmed kunna sägas vara en följd av att den inledande raden ofta placeras längsmed höger eller vänster kant på ett objekt (se resursen *placering av rad* nedan). Det visuella intrycket att den avslutande raden "hänger i luften" medan de inledande raderna är avgränsade, finns dock även i dessa tre kompositioner. Endast ett (eventuellt) exempel på den mindre frekventa varianten av *radavgränsning* finns: Två (av fyra) rader på DR MLUHM1983–84;131 Lilla Köpinge är tolkade och dessa två läses efter varandra. Den första av dem saknar avgränsning längsmed en sida, medan den andra raden är avgränsad längsmed båda. Att den första raden är hela partiets startrad kan dock inte fastställas på språklig grund.

Slutligen är *större grupp av rader* en typ av resurs som kan kopplas till startrad i ett parti. I några fall urskiljs grupper av rader från varandra genom att vissa placeras vertikalt och andra horisontellt, och resursen ifråga innebär att man hittar lässtart i den grupp rader som tar upp störst yta (en omvänd variant finns det inte belägg på). På Ög N288 Oklunda finns lässtart i en av de fyra raderna lagda i samma riktning, inte i den enda rad som löper på tvären mot dessa. På Ög 136 Rök (parti A) finns lässtart i den större gruppen med åtta vertikala rader, inte i den mindre undertill på stenen med två horisontella rader.

Slutligen ska resursernas inbördes frekvensförhållande kort redogöras för. Det är stor skillnad på hur beläggen fördelar sig mellan varianterna inom de olika resurserna. *Radlängd* (varianten med längre startrad) är mest frekvent, tätt följd av *runstorlek* (varianten med större runor). Därefter placerar sig *radläge*, där varianten med en högre placering av startradens början är marginellt mer frekvent än en lägre placering. *Runtäthet* (varianten med glesare runor), *radavgränsning* (varianten med avgränsad startrad) och *radlängd* (varianten med kortare startrad) är något mindre frekvent. *Runstorlek* (varianten med mindre runor) och *större grupp av rader* är än mer infrekvent. Minst frekvent är *runtäthet* (varianten med tätt placerade runor), *radavgränsning* (varianten utan avgränsad startrad) samt *skiljetecken* (båda varianterna).

Lässtart: Startparti

Endast tre resurser urskiljs som uttrycker framskjutenhet kopplad till startparti i en komposition med fler än ett parti. Även här utgår dessa från storleksskillnader. Resursen *större inskriftsparti* innebär att startpartiet tar upp större plats jämfört med de övriga partierna. Resursen är frekvent bland flerparti-ristningarna: DR 2 Haddeby 2, DR 26 Læborg (marginellt),

DR 41 Jelling 1, DR 230 Tryggevælde, DR 209 Glavendrup (parti A och B är större än parti C, se fig. 2), och Ög 8 Kälvesten. Däremot är de två partierna på DR 143 Gunderup 1 relativt lika till storleken (se fig. 1). Möjligen ska Ög 136 Rök nämnas; parti A är visserligen till ytan större än det följande parti B (kortsida) men något mindre än parti C (bredsida). Vad gäller lös föremålen finns en komposition, Hs 7 Forsa kyrka, vars startparti är större än nästföljande parti.

Den andra resursen är återigen *runstorlek*, som tidigare diskuterades i samband med lässtart i ett parti men som alltså även tycks kunna indikera hela kompositionens lässtart; om två partier befinner sig på varsin bredsida men den ena har större runor än den andra, då finns kompositionens lässtart i partiet med större runor. Iakttagelsen är dock osäker eftersom den endast bygger på två exempel, Ög 136 Rök (de inledande raderna i parti A består av större runor än de i parti C) och DR 209 Glavendrup (parti A har större runor än parti B). Varianten att mindre runor kan markera startparti finns inte belagd.

Även resursen *radavgränsning* kan knytas till lässtart i kompositioner med fler än ett parti. Här är det närvaron av avgränsande ramlinjer som uttrycker framskjutenhet. Den mest frekventa varianten består i att partiet som inleder kompositionen har ramlinjer medan det avslutande saknar sådana (objektets kant kan däremot fungera som avgränsning). Det gäller DR 209 Glavendrup, DR 230 Tryggevælde och DR 4 Haddeby 4. En omvänd variant finns möjligen också här, även om exemplet snarare handlar om antalet ramlinjer, inte att dessa helt saknas: På DR 41 Jelling 1 (se fig. 9) avgränsas det avslutande partiets rad med dubbla ramlinjer, medan det inledande partiets rader avgränsas med en enkel. Det faktum att de sistnämnda raderna inte är placerade precis bredvid varandra och därmed inte delar ramlinjer gör dock att de i någon mening kan sägas ha dubbla ramlinjer, även om en av dessa linjer alltså delas med en annan rad.

*Läsväg: Visuella resurser som uttrycker framskjutenhet,
sambandskapande eller avgränsning*

En visuell analys har gjorts av vilka visuella resurser som tycks indikera den språkligt givna läsvägen i grupp 1. Inledningsvis diskuteras resurser som uttrycker (olika grad av) framskjutenhet, det vill säga betydelsen att det mest framskjutna elementet presenteras som viktigast och därför läses först medan de mindre framskjutna elementen läses senare. Därefter presenteras resurser som uttrycker sambandskapande (betydelsen att vissa element hör ihop), och till slut resurser som uttrycker avgränsning

(betydelsen att vissa element inte hör ihop). Dessa tre betydelsesystem kan kopplas till funktionen läsväg genom att i de två förstnämnda fallen visa var denna går och i det sistnämnda var läsväg inte går. Vidare finns resurser som jag antar är knutna till läsväg genom konvention. Dessa diskuteras i ett avslutande avsnitt tillsammans med liknande typer av resurser som indikerar lässtart.

Läsväg: Visuella resurser som uttrycker framskjutenhet

Ovan presenterades resurser som uttrycker framskjutenhet kopplat till lässtart. I teorin har samtliga dessa resurser även med läsväg att göra; om ett element är framskjutet och kan knytas till lässtart finns det alltid ett annat element som är mindre framskjutet vilket bör läsas senare. Att grad av framskjutenhet är knuten till en specifik plats i läsordningen är emellertid mest påtaglig för resursen *radlängd*. Närmare bestämt handlar det om den variant av resursen där kantradernas längd är avgörande; i den längre av de två kantraderna återfinns ofta partiets lässtart medan dess avslutning ofta finns i den kortare. Inskriftspartier där kantraden med lässtart är längre än den avslutande kantraden finns på DR 29 Bække 1, DR 202 Rønninge och på Ög 136 Rök (parti A; de vertikala raderna). Möjligen kan parti B på Sm 144 Gursten räknas som ett exempel, men längdskillnaderna här är små.¹¹ Resursen utnyttjas emellertid inte alltid; exempel finns där samtliga rader i partiet är ungefär lika långa (t.ex. parti A på DR 41 Jelling 1, se fig. 9). Slutligen ska ett möjligt exempel på det motsatta nämnas; på Ög N288 Oklunda är startraden kortare än de övriga raderna med samma riktning (se fig. 8). Dock kan inte läsväg bestämmas på språklig grund mellan alla dessa rader. En förklaring till kantradernas betydelse är att kompositioner med vertikala rader vanligtvis läses från den ena kanten mot den andra (se *placering av rad och radordning* nedan), varför lässtart i första hand bör ha varit förknippad med en av kantraderna, inte med dem i mitten. De två kantradernas längd bör därför vara mest relevant för att markera lässtart respektive avslut, och så länge det finns en visuell skillnad mellan dessa två kan man anta att det finns ett starkt markerat erbjudande om läsordning i texten.

¹¹ Fler sannolika belägg på resursen finns på DR 190 Helnæs, DR 192 Flemløse 1 och på DR 209 Glavendrup (parti B; se fig. 2), men en fullständig ordning mellan raderna kan här inte bestämmas på språklig grund.

Läsväg: Visuella resurser som uttrycker sambandskapande

Betydelsen sambandskapande är knuten till funktionen läsväg. Den mest frekventa resursen som uttrycker sambandskapande, *närhet mellan rader*, består i att rader i ett parti placeras bredvid varandra. I regel delar de också samma ramlinje. Utifrån den språkligt givna läsordningen ska sådana rader nästan alltid läsas efter varandra och resursen är alltså mycket frekvent. Det finns emellertid några exempel på motsatsen. I kompositioner med lässtart i en vertikal mittenrad går läsvägen först mot vänster, därefter ska raderna till höger om mittraden läsas (se *placering av rad* och *radordning* nedan). Mittenraden och raden till höger om denna läses alltså inte efter varandra trots att de angränsar visuellt.

I linje med *närhet mellan rader* skulle man kunna tänka sig en resurs som består av närhet mellan inskriftspartier, vilken alltså skulle signalera i vilken ordning partier ska läsas. I grupp 1 hittar jag emellertid endast ett fall där man säkert kan se detta (parti A-B på Ög 136 Rök), medan flera fall finns på det motsatta. På DR 4 Haddeby 4 angränsar parti A till parti C, men inte till B. En rad löper emellertid oavbrutet från parti A till parti B varför läsordningen framgår ändå. På DR 209 Glavendrup angränsar inte parti A och B till varandra men båda är placerade intill parti C (se fig. 2), och på DR 230 Tryggevælde angränsar parti C till parti A men inte till parti B. Jag tolkar därför inte närhet mellan partier som en resurs, även om det är troligt att en sådan kan ha förekommit. Det finns exempelvis flera kompositioner med två partier vars rader är placerade kant i kant med varandra (t.ex. DR 143 Gunderup 1 se fig. 1 och Ög 8 Kälvesten). För att kunna säga huruvida detta avstånd är relativt kort eller långt behövs dock ett tredje parti till vilket avståndet kan jämföras, varför exemplen inte fungerar som belägg.

Vidare är *närliggande startpunkt för rad*, visuellt signalerad genom runornas orientering, en resurs som kan uttrycka sambandsskapande och detta kan knytas till läsväg mellan rader i ett parti. Särskilt gäller det radupplägg där läsriktningen löper bustrofedon istället för nedifrån och upp i samtliga rader. I bustrofedonupplägg befinner sig början på nästa rad i direkt anslutning till slutet på den föregående (se t.ex. DR 209). Bustrofedonupplägg förekommer särskilt ofta i danska stenristningar (DR 4, DR 29 Bække 1, DR 143, DR 189 Avnslev, DR 190 Helnæs, DR 192 Flemløse 1, DR 202 Rønninge, DR 209 och ?DR 356 Sølvesborgs kyrka) men finns både i ristningar på lösformål (DR MLUHM1983–84;131 Lilla Köpinge) och i svenska stenristningar (Ög 136 Rök). En annan variant av resursen finns på Ög 136. Här ansluter två rader till varandra i ungefär 90 graders vinkel (parti C, rad 22-23). Två partier (rad 10 i parti A och rad 11 i parti B) i samma komposition ansluter till varandra på ett liknande sätt.

Man bör också kunna räkna med en resurs *närliggande startpunkt för parti*. I de två partierna på DR 143 löper raderna bustrofedon inte bara inom utan även mellan dessa (parti A: $\uparrow\downarrow$, parti B: $\uparrow\downarrow$) och riktningen för den ordning raderna läses i är densamma i parti A som i parti B, det vill säga från raden till vänster mot den till höger. *Närliggande startpunkt för parti* innebär alltså att den ordning raderna läses i har samma riktning i två på varandra följande partier om raderna löper bustrofedon både inom och över partigränsen. Endast ett belägg på resursen finns i grupp 1, men eftersom exempel finns på att ett omvänt förhållande (se *avstånd till partiets startpunkt* nedan) kan knytas till en läsordningsfunktion kan det vara motiverat att göra samma sak med *närliggande startpunkt för parti*.

Läsväg: Visuella resurser som uttrycker avgränsning

Medan betydelsen sambandskapande visar på en viss läsväg kan betydelsen avgränsning istället markera var läsväg inte finns. En frekvent resurs som uttrycker avgränsning är *avstånd mellan rader*. Resursen består i att rader inom ett parti inte är placerade intill varandra, vilket signalerar att de inte ska läsas efter varandra (undantag finns dock i radupplägg med lässtart i en mittrad, se nedan). Oftast är resursen helt enkelt utformad så att rader som inte ska läsas efter varandra separeras visuellt av andra rader. I något fall är avståndet i form av oristad yta, som på lösföremålet DR MLUHM1983–84;131 Lilla Köpinge; två rader som ska läsas efter varandra ligger intill varandra medan kompositionens två återstående rader finns en bit ifrån. I brist på belägg urskiljs dock inte en resurs som innebär att ett avstånd mellan vissa partier visar var läsväg inte går (se ovan om närhet mellan partier).

Det finns exempel på att grupper av rader i samma parti separeras genom riktning; några rader är placerade vertikalt och andra horisontellt. En sådan resurs *olika radriktning* är knuten till läsordning genom att dessa grupper läses som separata enheter; de horisontella läses för sig och de vertikala för sig. Endast ett exempel finns dock på detta i grupp 1, nämligen i parti A på Ög 136 Rök. Eftersom radupplägget ifråga är ett så framträdande visuellt drag och har en så otvetydig koppling till läsväg tolkas det som en resurs trots detta.

Ytterligare en resurs som uttrycker avgränsning är *avstånd till radens startpunkt*. Eftersom en omvänd variant, *närliggande startpunkt för rad* (se ovan) är välbelagd, urskiljs resursen trots att bara två exempel finns i grupp 1: DR 209 Glavendrup (parti A) och DR 4 Haddeby 4 (A). Nämnas kan också att fler exempel finns i det senvikingatida materialet (se t.ex. Moltke i *DR, Text*, sp. 822 f. och Grønvik 1981, 132–134). I parti A på DR 209 finns fyra

rader (och en femte mycket kort som inte berörs vidare här; se fig. 2). De löper $\uparrow\downarrow\uparrow\uparrow$ och ordningen mellan de två mittersta raderna går att bestämma på språklig grund; först läses den högra och sedan den till vänster. De två raderna längst till höger som båda löper nedifrån och upp läses alltså inte efter varandra, utan läsvägen går istället mot den rad som löper bustrofedon. Samma fenomen finns i parti A på DR 4 ($\downarrow\uparrow\uparrow$ som läses i ordningen 2-1-3).¹² I denna typ av radupplägg indikerar alltså ett större avstånd till nästa rads startpunkt vilka rader som inte ska läsas efter varandra. Det finns emellertid även exempel på kompositioner där läsriktningen i två rader löper åt samma håll medan övriga rader löper bustrofedon utan att detta måste betyda att dessa två rader inte läses efter varandra: parti B på DR 209 ($\uparrow\downarrow\uparrow\downarrow\uparrow\uparrow$), DR 190 Helnæs och DR 192 Flemløse 1 (båda $\uparrow\downarrow\uparrow\uparrow$). Ordningen mellan de rader som löper bustrofedon och raden längst till höger kan emellertid inte bestämmas på språklig grund i något av dessa tre fall, men enligt den allmänt vedertagna ordningen läses raderna från vänster mot höger. Det är troligt att den avgränsande betydelsen som uttrycks här är knuten till andra funktioner än läsordning; i alla tre exemplen är innehållet i raden längst till höger av en annan typ än i de övriga raderna.

En resurs som avgränsar partier från varandra är *avstånd till partiets startpunkt*. Resursen kan ses som en omvänd version av *närliggande startpunkt för parti* (se ovan) och innebär att två partier angränsar till varandra visuellt samtidigt som deras respektive rader löper bustrofedon, men utan att denna bustrofedonordning sträcker sig över partigränsen. Läsriktningen i de två rader som ligger kant i kant går alltså åt samma håll. Till skillnad från *närliggande startpunkt för parti* där den sambandskapande betydelsen indikerar att dessa rader ska läsas efter varandra, visar *avstånd till partiets startpunkt* att de tvärtom inte ska läsas efter varandra, även om själva partierna alltså läses efter varandra i båda fallen. Resursen förekommer mellan parti B och C på DR 209 Glavendrup, där raderna i parti B läses från vänster mot höger och de i parti C från höger mot vänster. Ytterligare ett exempel finns på DR 189 Avnslev (se fig. 3) där raderna i parti A enligt de bevarade teckningarna läses från vänster mot höger. Läsordningen för parti B kan inte bestämmas på språklig grund, men den rad som ligger kant i kant med rad 1 i parti A läses alltså inte direkt efter denna.

¹² Här tas inte hänsyn till att lässtart för rad 1 finns ett stycke upp mellan ramlinjerna. Den nedersta delen (endast en runa, **u**) räknas som en egen rad (rad 3 i tablå 3) eftersom runans läsriktning (uppifrån och ned) skiljer sig från runföljden i rad 1 (nedifrån och upp). Runan har alltså samma läsriktning som raden längst till vänster (rad 2) och läses direkt efter denna enligt den språkligt givna läsordningen.

Konventionaliserad lässtart och läsväg

I det följande ska sådana resurser diskuteras vilka inte uttrycker betydelserna framskjutenhet, sambandskapande eller avgränsning, utan som istället antas vara direkt knutna till läsordningsfunktioner genom konvention.

Först ska resursen *läsriktning i rad* diskuteras. Den fungerar på så sätt att i vertikala radupplägg utgörs startraden i princip alltid av en rad med läsriktning nedifrån och upp (eller från vänster mot höger om raden ses horisontellt), vilket visuellt signaleras genom runornas riktning. På Ög 136 Rök finns emellertid exempel på att den inledande raden i ett parti (parti D) istället löper uppifrån och ned. Även DR 4 Haddeby 4 ska nämnas i detta sammanhang. Den sista raden i parti A går nedifrån och upp och löper oavbruten över stenens topp och över i baksidans parti B, där den följaktligen utgör den inledande raden samtidigt som den löper uppifrån och ned. Men inte heller här är det alltså fråga om hela kompositionens lässtart utan om inledningen av parti B.¹³ På både Ög 136 och DR 4 löper den rad som inleder hela kompositionen nedifrån och upp. Jag urskiljer därför inte en variant av resursen *läsriktning i rad* som skulle innebära att startraden kan löpa uppifrån och ned, utan tolkar beläggen som att resursen i flerparti-ristningar i första hand handlar om hela kompositionens lässtart. Även bland de enradiga stenristningarna löper läsriktningen i startraden alltid nedifrån och upp. I några fall kan man emellertid diskutera åt vilket håll stenen har varit rest. I synnerhet DR 193 Flemløse 2, DR DKFyn51 Faaborg och N 140 Valby är exempel på stenar som utifrån radens placering på stenytan skulle kunna ha varit resta så att läsriktningen istället löper uppifrån och ned.

Ytterligare en resurs, *placering av rad*, kan kopplas till lässtart. Resursen innebär att i ett parti med vertikalt radupplägg återfinns startraden antingen längst till vänster, längst till höger eller i mitten. Lässtart i raden längst till vänster finns i följande partier: DR 2 Haddeby 2 (parti A), DR 30 Bække 2, DR 41 Jelling 1 (A), DR 143 Gunderup 1 (A och B), DR 189 Avnslev (A), DR 202 Rønninge, DR 248 Snoldelev, DR 250 Høje Tåstrup, Ög 8 Kälvesten (A), Ög 136 (A) samt på U 4 Björkö (förutsatt att raderna läses vertikalt och startraden löper nedifrån och upp). Ett lösföremål med lässtart i raden längst till vänster är DR EM85;151B Ribe. Lässtart i raden längst till höger finns i följande partier: DR 29 Bække 1, DR 209 Glaven-

¹³ I tablå 3 och i den visuella analysen räknas det som här omnämns som startrad i parti B enbart till parti A.

drup (parti C), ?DR 356 Sölvesborgs kyrka och Sm 144 Gursten (B), delar av chiffret på Ög 136 (D) och slutligen på Ög N288 Oklunda. Även lös-föremålet DR MLUHM1983–84;131 Lilla Köpinge kan nämnas; två av fyra rader är tolkade och dessa två läses efter varandra, från raden till höger och mot vänster. Det går dock inte att bestämma huruvida hela partiets lässtart finns i raden till höger. Lässtart i mittenraden finns i följande partier: ?DR 40 Randbøl, DR 209 (parti A) och DR 230 Tryggevælde (A). Även i parti A på DR 4 Haddeby 4 finns lässtart i en mittenrad, men ett stycke upp mellan ramlinjerna som inledningsvis rymmer rad 3. Mest frekvent är alltså lässtart i raden längst till vänster, därefter i den till höger medan lässtart i mittenraden är infrekvent. Dessutom är lässtart i raden längst till vänster förmodligen ännu mer frekvent än vad som framgår ovan. Det finns ytterligare fem ristningar där lässtart visserligen inte har kunnat bestämmas på språklig grund men däremot en läsväg från vänster mot höger i delar av kompositionen, vilket med utgångspunkt i resursen *radordning* (se vidare nedan) visar att lässtart troligen finns i raden längst till vänster även här. Även de enradiga stenristningarna tycks följa mönstret. I de fall man kan uttala sig om var en vertikal rad finns i förhållande till stenens kant är den oftare placerad mot eller nära den vänstra kanten på skriftytan (DR 15 Øster Løgum, DR 144 Gunderup 2, DR 193 Flemløse 2,¹⁴ Ög 38 Boberg och N 2 Bjørneby), men några exempel finns också på att raden ligger mot högra kanten (DR 17 Starup, ?DR 191 Sønderby och N 209 Oddernes 1) eller är mer eller mindre centrerad till ytans mitt (Bo Peterson 1992 Hoga och Bo KJ80 Rävsaal). Vad gäller lösföremål med en rad är denna oftast placerad centrerat eller täcker hela ytan. Belägg på rader placerade mot en kant är fördelade ungefär lika med avseende på höger-vänster-orientering.

Kombineras resurserna *läsriktning i rad* och *placering av rad* kan man specificera platsen för lässtart inom ett parti med ett vertikalt radupplägg, nämligen nedre vänstra hörnet. Denna koppling bekräftas också om man går utanför mitt material. Øeby Nielsen (2001, 167) konstaterar att lässtart oftast finns nere till vänster bland de danska steninskrifterna och Bianchi (2008, 29) har sett samma tendens i steninskrifter från Kronobergs län. I sin undersökning av senvingatida steninskrifter från Uppland och Södermanland nyanserar Bianchi (2010, 68–70, 73–78) dock denna slutsats; han undersöker lässtart i förhållande till del av rundjuret, inte till en absolut position på ristningsytan. I ristningar med en sammanhållen slinga hittar

¹⁴ Eftersom startraden hamnar nära marken om stenen reses så att startradens läsriktning löper nedifrån och upp skulle man möjligen kunna diskutera huruvida stenen i själva verket varit vänd åt andra hållet.

Bianchi lässtart i rundjurets vänstra del, även om dess absoluta position alltså ibland kan vara till höger på ristningsytan.

Resursen *radordning* kan kopplas till läsväg i vertikala radupplägg i ett parti. Resursen innebär att läsväg går rad för rad mot höger, alternativt rad för rad mot vänster eller, då lässtart finns i en mittenrad, först mot vänster och sedan mot höger. Resursen har ett samband med *placering av rad*; om lässtart finns i raden längst till vänster löper läsvägen rad för rad mot höger, men om lässtart finns i raden längst till höger går läsvägen istället mot vänster. Då lässtart finns i mittenraden löper läsvägen först mot vänster för att sedan fortsätta i raden till höger om startraden. Beläggen för dessa två resurser är alltså desamma, med undantag av att det finns ytterligare fem exempel på partier (DR 110 Virring, DR 190 Helnæs, DR 192 Flemløse 1, DR 209 Glavendrup parti B och Ög 136 Rök C) där lässtart inte kan bestämmas men där läsvägen från vänster mot höger delvis är språkligt given.¹⁵ Totalt kan en läsväg från vänster mot höger alltså konstateras helt eller delvis i 17 kompositioner medan bara sex stycken har en läsväg mot vänster och fyra en ordning där raderna läses först mot vänster och sedan mot höger. Läsväg mot höger är alltså mycket mer frekvent än de övriga varianterna.

Hittills har endast vertikala radupplägg diskuterats. Eftersom beläggen är få på rader som med säkerhet ligger horisontellt är det emellertid svårt att säga något bestämt om sådana varianter av *placering av rad* respektive *radordning*. Det finns emellertid ett säkert exempel, de horisontala raderna i parti A på Ög 136, på att lässtart hittas i översta raden med en läsväg uppifrån och ned. Ett säkert exempel på en läsväg uppifrån och ned, men med osäker lässtart, kan konstateras i parti C i samma komposition. Beläggen på horisontella radupplägg kan sättas i samband med de vertikala. Vrider man kompositioner med horisontella rader med lässtart i översta raden och läsväg uppifrån och ned och betraktar dem vertikalt med läsriktning nedifrån och upp i startraden, finns lässtart i den vänstra raden och läsvägen går mot höger. Ett tillägg till hur resurserna *placering av rad* respektive *radordning* fungerar kan alltså göras; det verkar inte i första hand handla om absolut position respektive riktning på ristningsytan utan snarare, i likhet med Bianchis (2010) resultat (se ovan), om en viss del av och en viss riktning inom själva kompositionen.

I kompositioner med fler än ett parti kan en resurs, *placering av parti*, knytas till hela kompositionens lässtart. Resursen finns i två varianter:

¹⁵ En läsordning där ordningen raderna läses i växlar riktning är mindre troligt, p.g.a. hur de delar av läsvägen som är möjlig att bestämma på språklig grund ser ut.

lässtart återfinns i partiet längst till vänster alternativt i det till höger. Lässtart i partiet längst till vänster gäller för fyra kompositioner: DR 26 Læborg, DR 143 Gunderup 1, DR 209 Glavendrup och Ög 8 Kälvesten. Även på DR 230 Tryggevælde och Ög 136 finns kompositionens startparti till vänster i den meningen att fortsättning finns till höger, men eftersom kompositionen består av ristningar på alla sidor av stenen befinner sig startpartiet samtidigt både till vänster och till höger om andra partier i kompositionen. Endast ett belägg (DR 2 Haddeby 2) finns på alternativet lässtart i partiet till höger och denna variant är alltså betydligt mindre frekvent. Vidare kan resursen *partiordning* kopplas till läsväg i flerparti-kompositioner. Resursen innebär att läsväg går från vänstra partiet mot det till höger och är belagd på DR 26, DR 143, DR 230, Ög 8 och mellan parti A och B på Ög 136. Även här finns en mindre frekvent variant av resursen, läsväg från höger mot vänster, belagd på DR 2 och mellan parti B och C på DR 209.

Resurserna *radordning* och *partiordning* är nära förbunden med *närhet mellan rader*, det vill säga rader som ligger i anslutning till varandra läses efter varandra. Anledningen till att här urskilja olika resurser är att *närhet mellan rader* tar fasta på den sambandskapande betydelsen, medan *radordning* och *partiordning* snarare handlar om riktningen raderna respektive partierna läses i.

Fallbeskrivningar

I resultatredovisningen ovan har utgångspunkten varit den enskilda resursen. I det följande ska istället några ristningar ur grupp 1 diskuteras med syfte att illustrera hur resurserna kan fungera i kombination med varandra.

Det är inte alltid samma visuella resurser som erbjuder en läsordning, och det varierar också hur många som samverkar parallellt för att indikera en viss ordning. På DR 29 Bække 1 (se fig. 4) förekommer exempelvis inte den mest frekventa varianten av resursen *placering av rad* (lässtart i vänster kantrad), utan startraden finns längst till höger. Flera andra resurser som *radlängd* (den frekventa varianten), *radläge* samt *skiljetecken* har emellertid använts för att markera den ovanliga lässtarten. Genom att flera resurser på detta sätt samverkar rymmer texten därmed ett starkt markerat erbjudande om lässtart, trots den mindre frekventa varianten av *placering av rad*. Ytterligare ett exempel är ?DR 40 Randbøl (se fig. 5). Också här följer resursen *placering av rad* ett mindre frekvent mönster; lässtart finns i mittraden istället för i raden längst till vänster. Den ovanliga lässtarten markeras visuellt mycket tydligt med den frekventa varianten av

radlängd (raden är betydligt längre). Däremot finns i en komposition som den på DR 250 Høje Tåstrup (se fig. 6), där resursen *placering av rad* är av den frekventa varianten (lässtart i vänstra raden), inte lika tydligt utformade kompletterande resurser. Runorna i startraden är bara något större och raden är något kortare (den mindre frekventa varianten av *radlängd*). Det varierar alltså hur tydligt en viss visuell resurs är utformad. När det exempelvis kommer till *runstorlek* eller *radläge* skiftar det hur mycket runornas storlek skiljer sig åt respektive hur stor höjdskillnaden är. Till exempel har DR 248 Snoldelev (se fig. 7) lässtart i raden till vänster, vilket också markeras med betydligt större runor. Genom den tydliga utformningen av det mest frekventa alternativet av *runstorlek* samt en frekvent variant av *placering av rad* finns här ett mycket starkt markerat visuellt erbjudande om en viss läsordning.

I andra kompositioner resulterar resurserna istället i ett svagt markerat erbjudande om läsordning. På till exempel Ög N288 Oklunda (se fig. 8) är resursen *placering av rad* av en mindre frekvent variant: startraden är längst till höger. Även den mycket infrekventa varianten av resursen *runstorlek* har använts (startraden skiljer sig från de övriga genom att ha något mindre runor). Vidare finns en infrekvent variant av *radlängd* (startraden är kortare än de övriga som är placerade i samma riktning) kombinerat med *radläge* (startradens början är placerad något högre upp).

Slutligen är gruppen enradiga kompositioner exempel på att fler resurser än vad som strängt taget är nödvändigt erbjuder läsordning samtidigt. I teorin skulle man kunna tänka sig att i denna typ av komposition där startraden inte måste markeras visuellt skulle detta heller inte ha gjorts. Så är emellertid inte fallet. De enradiga stenristningarna följer nämligen både i fråga om *läsriktning i rad* och *placering av rad* samma mönster som de flerradiga; i startraden löper runorna nedifrån och upp och radens placering är ofta till vänster på ytan. Det bör kunna tolkas som att resurserna ifråga var väletablerade under tidig vikingatid.

Sammanfattning och diskussion

I tablå 1 sammanfattas resultatet från den visuella analysen av grupp 1. För varje resurs anges till vänster vilken typ av visuellt element det gäller och till höger redovisas vilken betydelse som (eventuellt) uttrycks samt vilken läsordningsfunktion denna är knuten till.

Vid en geografisk jämförelse måste hänsyn tas till proportionerna mellan danska och svenska flerradiga ristningar i grupp 1 (20 danska och 7 svenska). Det är alltså visserligen många danska belägg på de flesta resurser

Tablå 1. Översikt över de urskilda resurserna, vilka element de förekommer i, vilken betydelse de (eventuellt) uttrycker samt till vilken läsordningsfunktion de kan knytas. Då flera varianter av en resurs förekommer och en är mer frekvent än den/de andra markeras den mest frekventa med versaler.

Visuellt element	Resurs	Betydelse	Funktion
Rad i ett parti	Runstorlek (STÖRRE/mindre)		
Parti i en flerparti-komposition	Runstorlek (större)		
Rad i ett parti	Radlängd (LÄNGRE/kortare)	Framsijutenhet	Lässtart
	Radläge (högre/lägre)		
	Runtäthet (GLESARE/tätare)		
	Skiljetecken (närvaro/frånvaro)		
	Större grupp av rader		
Parti i en flerparti-komposition	Större parti		
Rader i ett parti	Radavgränsning (AVGRÄNSNING av inledande rader/färre avgränsningar av inledande rader)		
Partier i en flerparti-komposition	Radavgränsning (AVGRÄNSNING av rader i inledande partier/färre avgränsningar av rader i inledande partier)		
Rader i ett parti	Radlängd (kantradernas längd)	Samband-skapande	Läsväg
	Närhet mellan rader		
	Närliggande startpunkt för rad		
Rader i partier i en flerparti-komposition	Närliggande startpunkt för parti		
Rader i ett parti	Avstånd mellan rader	Avgränsning	
	Olika radriktning		
	Avstånd till radens startpunkt		
Rader i partier i en flerparti-komposition	Avstånd till partiets startpunkt		
Rad i en komposition	Läsriktning i rad		
Rad i ett parti	Placering av rad (VÄNSTER/höger/mitten)		Lässtart
Parti i en flerparti-komposition	Placering av parti (VÄNSTER/höger)	I	
Rader i ett parti	Radordning (MOT HÖGER/mot vänster/växlande riktning)		Läsväg
Partier i en flerparti-komposition	Partiordning (MOT HÖGER/mot vänster)		

men oftast inte fler än förväntat med tanke på denna snedfördelning. Ett par fall kan nämnas med proportionerligt sett många svenska belägg: *Större grupp av rader* finns till exempel i två svenska ristningar men inte i några danska (se dock DR NOR1988;5 Malt nedan), och på *placering av rad* samt *radordning* (varianten med startrad längst till höger och läsväg mot vänster) finns lika många exempel i danska som svenska stenristningar (3 vardera). Varianten med startrad till vänster och läsväg mot höger har däremot, utifrån sammansättningen av grupp 1, en förväntad fördelning mellan svenska och danska belägg, medan varianten med lässtart i en mittenrad och en växlande riktning för ordningen raderna läses i uteslutande finns i det danska materialet. Vidare finns endast danska belägg på *radläge* (varianten där startraden är placerad lägre än de övriga). Slutligen förekommer resurser knutna till bustrofedonupplägg (*närliggande startpunkt för rad, närliggande startpunkt för parti, avstånd till radens startpunkt och avstånd till partiets startpunkt*) i huvudsak i det danska materialet.

Att jämföra ristningar i sten med de på lösföremål är näst intill omöjligt eftersom endast tre flerradiga lösföremål ingår i grupp 1. Utifrån dessa tre runristningar tycks dock inte andra visuella resurser kopplade till läsordning förekomma på lösföremål jämfört med sten. Ett undantag finns emellertid; eftersom lösföremålens plats i rummet kan skifta är möjligheten att utnyttja en bestämd riktning som en visuell resurs begränsad. I analysen tillskrivs som ovan nämnts de ristningar på lösföremål och håll som ingår i grupp 1 en resurs (*läsriktning i rad*) vilket ger raderna en bestämd riktning.

Att fler visuella ledtrådar om läsordning finns än de som presenterats ovan är troligt. Här ska kort nämnas ett par möjliga alternativ. För det första bör objektets placering ha haft betydelse då det kommer till flerparti-kompositioner på resta stenar. Den sida som är riktad åt det håll man i allmänhet närmade sig det ristade objektet kan ha uppfattats som den inledande; sidans placering uttrycker alltså framskjutenhet som kan kopplas till kompositionens lässtart. Att en sådan resurs inte övervägs här beror dels på att jag valt att begränsa undersökningen till att omfatta enbart det ristade objektet, inte dess omgivning, dels att det endast för ett fåtal ristningar i sten går att hitta uppgifter om hur de ursprungligen var resta. För det andra har avvikande skriftsystem eventuellt uttryckt betydelse knuten till läsordning. I undersökningsmaterialet återfinns avvikande skriftsystem exempelvis på Ög 136 Rök, DR 239 Gørlev 1, Ög 43 Ingelstad och eventuellt även på DR 263 Skabersjö och DR NOR1988;5 Malt. Något tydligt samband mellan avvikande skriftsystem och läsordning har jag emellertid inte kunnat hitta i det tidigvikingatida materialet och det tolkas därför inte som en resurs.

Avslutningsvis ska nämnas att placeringen av runföljderna i rader, på olika sidor och på skilda objekt givetvis har stor relevans för läsordningen. Eftersom dessa enheter fungerar som utgångspunkt för studien urskiljs de dock inte som resurser här, trots att de med all säkerhet fungerat som sådana under tidig vikingatid.

Visuellt erbjuden läsordning i tre exempelristningar

I följande avsnitt ska exempel ges på hur man kan resonera kring läsordning endast utifrån textens visuella erbjudande. Tre ristningar ur grupp 2 diskuteras, närmare bestämt två på sten, Bo Boije4 Skee och DR NOR1988;5 Malt och en på ett lösföremål, U ANF1937;163 Björkö. Med utgångspunkt i de läsordningsprinciper som konstaterats i föregående avsnitt diskuteras tidigare läsordningar och nya förslag övervägs. Att just de nämnda runristningarna tas upp beror på att jag med hjälp av resultaten från föregående avsnitt tycker mig kunna säga något nytt om läsordningen i dessa fall. I linje med studiens syfte kommenterar jag inte konsekvenserna för det språkliga innehållet, inte heller försöker jag föreslå nytolkningar.

Bo Boije4 Skee

En runristning vars läsordning är svårbedömd är Bo Boije4 Skee (se fig. 10). Ingen övertygande tolkning av inskriften har presenterats. Stenen består av fyra ungefär lika breda sidor vilka alla är ristade, tre med en rad och en med två. Höjden är cirka 54 cm och bredden på dess fyra sidor är mellan 12 och 17 cm (egen mätning). Dessutom finns i toppen en avfasad yta med en kort rad (**ip**). Tidigare uttolkare har räknat med att raden ifråga hör till partiet som rymmer två rader, men man skulle möjligen kunna se det som ett eget parti; den avfasade ytan har nämligen kanter mot övriga sidor. Kanten mot sidan med partiet som rymmer två rader är dock relativt plan och därför räknar även jag **ip**-raden som en del av partiet med två rader. I den visuella analysen måste dock hänsyn tas till att raden på den avfasade ytan är visuellt separerad från de övriga två. Stenen är avslagen i botten och det går inte att säga hur långa raderna en gång varit. Jag utgår i det följande från att Skeestenen har varit rest och därmed bör ha haft en oristad fot. Därmed kan man, eftersom Sten Boije (1884, 274) menar att mycket lite är avslaget i ena änden, räkna med att där har stenens topp funnits, och den andra änden där ett större stycke är avslaget bör ha utgjort dess fot. I figur 10 är bilderna riktade med Boijes antagna

topp uppåt. Nämnas ska också att runorna i raden i parti D föregås av vad som ser ut som ett större stycke oristad yta (c:a 10 cm, egen mätning). Att de bevarade runorna skulle utgöra radens start motsägs dock av att dessa är mycket nedslitna. Ytan som föregår raden i D kan alltså en gång ha innehållit runor som idag inte går att urskilja. Runskriften translittereras (jag utgår från Bengt Lomans 1965 läsning så som denna redovisas i *Samnordisk runtextdatabas*; lägg märke till att teckningen i fig. 10 inte på alla punkter stämmer överens med denna läsning):

- A **fulk**
- B **ip ftinua tinufoiþu**
- C **kilfiar**
- D **isuk**

De tre raderna i parti B benämns i det följande **i**-, **f**- respektive **t**-raden.

Tidigare forskning

Flera läsordningsförslag finns. George Stephens (1874–1879, 173) läser partierna i ordningen A-C-D-B och raderna i parti B i ordningen **f-i-t**. Val av lässtart för hela kompositionen motiverar Stephens (s. 167) med: ”den *storskrifna* del, som börjar långt ned”. Stephens läser de tre partierna med de största runformerna först och det verkar därmed som om han (i någon mån) följer den visuella resursen *runstorlek*; kompositioners startparti kan ibland markeras med större runor. Jag är dock osäker på vad Stephens menar med att delen ”börjar långt ned”; raden i parti A startar i toppen och läses nedåt. Vad gäller läsväg menar Stephens (s. 172) att objektets sista sida många gånger rymmer mer inskrift eftersom ristaren ofta har mer kvar att skriva; alltså bör parti B avsluta. Han motiverar (s. 167, 172) även läsvägen utifrån möjligheten till en språklig tolkning; i parti A ser han ett namn och eftersom C inleds av en **k**-runa kan Stephens argumentera för att partiet en gång inletts av **auk** följt av ytterligare ett namn. Boije (1884, 276) följer Stephens läsordning, medan Arthur Nordén (1937, 148 f.) väljer ordningen A-D-C-B (**i-f-t**). Nordén motiverar sin läsordning utförligt. Han menar att i parti A, C och D är runorna av samma storlek och på ett jämnt avstånd från varandra, medan de i parti B är ”ojämna i storleken och oroligt placerade på ytan” (s. 148). Parti B utgör därmed kompositionens avslutning enligt Nordén. Av parti A, C och D är A ”[j]ämnast i utförandet och störst i måttet” enligt Nordén (s. 148) och han bedömer därför att kompositionens start finns här. Även Nordén följer alltså resursen *runstorlek* samt ett visuellt drag som jag inte har tagit upp ovan: runornas utförande. Efter parti A läser han parti för parti mot vänster (D-C-B), det

vill säga han följer en variant av resursen *partiordning* som är infrekvent i grupp 1. Vad gäller lässtart i parti B vill Nordén (s. 148 f.) "[m]ed hänsyn till runornas mått och placering" läsa raden **i** på den avfasade delen först, därefter rad **f** och till sist rad **t** med mindre runor. Att rad **f** inleds med större runor än rad **t** menar Nordén beror på att ristaren inte planerat en så lång inskrift då ristningen inleddes. Även om Nordén alltså utgår från ristarens perspektiv är den resurs han följer för att bestämma lässtart i parti B *runstorlek* ("runornas mått"). Det är oklart vilken typ av visuellt drag Nordén avser med formuleringen "runornas [...] placering". Det kan knappast röra sig om resursen *läsriktning i rad*; endast rad **f** löper nedifrån och upp och denna rad läses som rad två i partiet. Thomas Birkmann (1995, 340) följer Nordéns läsordning, medan Loman (1965, 53 f.) framförallt modifierar Nordéns läsning av runtecknen. Loman (s. 53) anmärker också på runornas utförande: "runorna är placerade jämt och rakt på tre sidor, men är mera ojämnt formade på den fjärde [här parti B]". Bugge (1891–1903, 84, 377) tar upp Skeestenens inskrift men kommenterar inte läsordningen mellan partierna. För de tre linjerna i parti B presenterar han en tolkning som verkar förutsätta ordningen **t-i-f**. Rad **t** läser han från mitten och ut mot båda sidor, vilket inte stöds av runornas riktning. Det framgår inte vilka visuella drag Bugge eventuellt har utgått från.

Lässtart och läsväg i parti B

Här ska läsordningen i parti B med de tre raderna **f**, **t** och **i** diskuteras. Den mest frekventa varianten av resursen *runstorlek* indikerar att lässtart antingen finns i rad **f** eller i rad **i**; runorna i rad **f** är mellan cirka 8 och 10 cm höga och i rad **i** är de cirka 9,5 respektive 10 cm. Runorna i rad **t** är däremot bara mellan cirka 5 och 9 cm (egen mätning). Det ska dock nämnas att kanten mot vilken topparna på **t**-radens runor angränsar är skadad, varför vissa av runorna kan ha varit högre. Den mest frekventa varianten av *radlängd* pekar mot att lässtart inte finns i den korta **i**-raden. Vilken av **f**- och **t**-raden som varit den längsta går dock inte att säga. Resursen *placering av rad* finns i flera varianter men den mest frekventa är att lässtart är knuten till raden längst till vänster, vilket erbjuder lässtart i **f**. *Läsriktning i rad* innebär att kompositionens (och nästan alltid partiets) lässtart finns i en rad vars läsriktning löper nedifrån och upp vilket endast rad **f** gör i parti B. Sammantaget finns det starkast markerade erbjudandet om lässtart alltså i rad **f**.

Läsväg från rad **f** erbjuds genom *radordning*; om startrad finns i vänstra raden går läsvägen mot raden till höger, alltså rad **t**. Även resursen *när-liggande startpunkt för rad* indikerar en sådan läsväg då raderna **f** och **t**

löper bustrofedon. Frågan är dock hur **i**-raden ska passas in i detta. Jag har inga paralleller till B-partiets typ av radupplägg i grupp 1. Möjligen kan resursen *närhet mellan rader* vara en ledtråd. Den avfasade del där rad **i** finns är vinklad så att den ligger ”mellan” parti A och **f**-raden i B, vilket skulle kunna tyda på att om man antar en läsväg A-B bör **i**-raden inleda parti B eftersom denna är placerad närmast A. B-partiets läsordning skulle då bli **i-f-t**. Detta motsägs dock av att flera resurser pekar mot att B-partiets lässtart är i rad **f**. En möjlighet är dock att betrakta **i**-raden som ett separat parti. Ordningen A-i-B(**f-t**) skulle i så fall låta B-partiet inledas av **f**-raden. Det ska nämnas att jag endast har kunnat belägga resursen *närhet mellan rader*, det vill säga resursen gäller rader som är placerade nära varandra i samma inskriftsparti, inte partier som är placerade nära varandra, men det är inte osannolikt att även det sistnämnda kan ha förekommit (se ovan). Mot läsordningen A-i-B(**f-t**) talar att raden i A och rad **f** löper bustrofedon (läsväg erbjuds alltså mellan dem genom *närliggande startpunkt för rad*), medan raden i A och rad **i** båda löper uppfifrån och ned.

Om hänsyn i första hand tas till läsriktningen i rad **i** kan man tänka sig ordningen **f-i-t**. Resursen *närliggande startpunkt för rad* skulle nämligen kunna indikera (även om någon exakt parallell till detta upplägg inte finns i grupp 1) läsordningen **i-t**; rad **i** har samma läsriktning som rad **t** och dess radslut finns därför i anslutning till början av rad **t**. Ordningen har den fördelen att man kan låta rad **f** inleda parti B.

Man kan alltså hitta stöd i de visuella resurserna för Stephens alternativ **f-i-t** och möjligen även för Nordéns **i-f-t**. Nordén läser dock inte parti A före B, vilket jag menar är en förutsättning för att det ska vara motiverat att låta **i**-raden utgöra lässtart i parti B. Eftersom det mest påtagliga resultatet vad gäller B-partiets läsordning är att det finns ett starkt markerat erbjudande om lässtart i **f**-raden menar jag att rad **i** (om denna ska räknas till parti B) bör läsas direkt efter rad **f** och därefter rad **t**, alltså **f-i-t**. Det bör emellertid poängteras att ingen självklar plats finns för rad **i** utifrån de visuella resurser som urskilts utifrån grupp 1.

Kompositionens lässtart

Två konkurrerande erbjudanden om lässtart för hela kompositionen finns i rad **f** i parti B respektive i parti D. Möjligen består det sistnämnda alternativet av ett något starkare markerat erbjudande.

Resursen *större parti*, som innebär att lässtart finns i det till ytan största partiet, tycks i första hand erbjuda B som startparti. Det går tyvärr inte längre att avgöra hur långa raderna har varit, men bredden på partierna går att jämföra. Parti A är mellan cirka 10 och 11 cm brett (den kortare

f-runan är troligen inte bevarad helt), C är mellan cirka 10,5 och 13 cm och D mellan 13 och 15 cm. Den del av parti B som har två rader i bredd är mellan cirka 12 och 17 cm bred (egen mätning). Störst element, om än inte med mycket marginal, är alltså parti B. Här finns därmed ett svagt markerat erbjudande om lässtart. Slutsatsen är dock på grund av stenens skador mycket osäker; om raderna i parti B en gång har varit mycket kortare än de i övriga partier skulle förmodligen den lilla skillnaden i bredd inte uppväga intrycket av att parti B utgör ett mindre element. Det ska också nämnas att även om D-partiet är något mindre än B, upplevs det större på grund av de stora runformerna. Möjligen erbjuds alltså lässtart även i parti D genom *större parti*.

För lässtart i parti B talar möjligen ytterligare en faktor; visuella resurser som uttrycker framskjutenhet och kan kopplas till lässtart tycks ofta utmärkas av att de får elementet ifråga att avvika visuellt från de övriga i kompositionen. Om man räknar med en sådan överordnad princip öppnar det för möjligheten att det på ett enskilt ristningsobjekt kan förekomma mer eller mindre unika visuella drag som indikerar lässtart genom att elementet ifråga avviker från de övriga inom samma komposition. Överfört på Skeestenens kan detta betyda att kompositionens lässtart hittas i parti B; radupplägget avviker här från de övriga tre som å andra sidan liknar varandra.

Resursen *runstorlek* kan kopplas till kompositionens lässtart genom att då ett objekt har ristning på två bredsidor erbjuds lässtart i partiet med störst runformer. Skeestenens alla fyra sidor är dock relativt lika till sin storlek varför inga distinkta bredsidor finns. Skulle man ändå låta *runstorlek* indikera kompositionens lässtart erbjuds en sådan i parti D där de största runformerna finns (mellan c:a 13 och 15 cm, egen mätning). Nordéns (1937, 148) påstående om att parti A är störst stämmer alltså inte.

Resursen *läsriktning i rad* är som tidigare nämnts knuten till hela kompositionens lässtart i ristningar med fler än ett inskriftsparti. På Skeestenens skulle detta innebära att det finns ett erbjudande om lässtart för kompositionen antingen i rad **f** (i parti B) eller i parti D; det är endast dessa raders läsriktning som löper nedifrån och upp. Varken Stephens eller Nordén, som båda antar att kompositionens start finns i parti A, följer denna resurs.

Slutligen ska resursen *runtäthet* kommenteras. I grupp 1 finns endast belägg för att resursen indikerar startrad i ett parti, inte startparti i en komposition. Skulle man ändå räkna med att resursen även gäller kompositionens lässtart erbjuds en sådan möjligen i parti D, där ristningens mest glest placerade runor finns (relativt glesare runor är den mest frekventa

varianten av resursen ifråga och kan därmed innebära ett starkare markerat erbjudande jämfört med tätt placerade runor). Skillnaden i täthet mot parti A är dock inte stor och resursen kan alltså inte sägas vara tydlig.¹⁶

Avslutningsvis ska runornas utförande, vilket flera tidigare uttolkare tagit hänsyn till, kommenteras. En anledning till att Nordén (1937, 148) läser parti A först är att runorna här är mer jämnt placerade jämfört med övriga partier. Parti B läser han sist eftersom han uppfattar den som ojämnast utförd, både vad gäller storlek och placering av runorna. Även Loman (1965, 53 f.) påpekar något liknande. En eventuell resurs som handlar om runornas utförande har jag som tidigare nämnts inte undersökt i grupp 1.¹⁷ Framförallt beror det på att jag inte har haft möjlighet att undersöka alla ristade objekt i grupp 1 på plats (runornas utförande är svårt att ta ställning till utifrån fotografier). Vad gäller Skeestenens specifikt stämmer iakttagelsen att parti B har mer ojämnt placerade runor, dock inte så mycket i rad **f** och inte alls i rad **i**, men däremot i rad **t**. Däremot kan jag inte hålla med om att parti A skulle ha påtagligt mer jämnt placerade runor jämfört med parti C och D så som Nordén påstår. Snarare upplevs runorna i både parti A och D som lika prydligt placerade jämfört med dem i C.

Kompositionens läsväg

Resursen *partiordning* kan erbjuda läsväg i en komposition med flera partier. Resursen innebär att inskriftspartier läses från vänster mot höger eller tvärtom. Stephens tycks inte ha följt detta; hans läsväg mellan partierna (A-C-D-B) hoppar fram och tillbaka (något som inte är belagt i grupp 1). Nordéns läsväg däremot går parti för parti mot vänster (A-D-C-B). Denna variant av *partiordning* är inte lika frekvent som att läsvägen går parti för parti mot höger. Erbjudandet om läsväg mot höger är därmed starkare markerat, och med utgångspunkt i diskussionen ovan om hela kompositionens lässtart respektive B-partiets läsordning ger detta tre alternativ: B(**f-i-t**)-C-D-A och D-A-B(**f-i-t** eller **i-f-t**)-C.

Resursen *närliggande startpunkt för parti* erbjuder också läsväg eftersom flera av Skeestenens rader löper bustrofedon. En helt oavbruten bustrofedon (och läsväg mot partiet till höger) är emellertid endast möjlig med läsordningen C-D-A-B(**f-i-t**), och då bara om man bortser från rad **i** eller ser den som en del av rad **t**. En lässtart i parti C skulle dock

¹⁶ Det ska nämnas att resursen *placering av parti* inte kan markera lässtart på Skeestenens eftersom alla sidor är ristade; det finns alltså inget parti som endast är till vänster eller höger om ett annat.

¹⁷ Att mer ojämnt utformade runor återfinns i kompositioners avslutning kan dock exempelvis ses på DR 143 Gunderup 1 (se fig. 1).

innebära att läsriktningen i kompositionens inledande rad löper uppifrån och ned, vilket är osannolikt då ingen sådan variant av *läsriktning i rad* finns i grupp 1. Alla tre föreslagna alternativen ovan, B(**f-i-t**)-C-D-A ($\uparrow\downarrow\downarrow\uparrow\downarrow$) och D-A-B(**f-i-t** eller **i-f-t**)-C ($\uparrow\downarrow\downarrow\downarrow$ eller $\uparrow\downarrow\uparrow\downarrow\downarrow$), innebär dock att bustrofedon avbryts vid något eller några tillfällen. Frågan är om den oavbrutna bustrofedonordningen innebär ett så starkt markerat erbjudande att det är motiverat att räkna med att läsriktningen i kompositionens startrad löper uppifrån och ned. Analysen av grupp 1 ger tyvärr ingen upplysning om i vilken utsträckning man kan räkna med avbrutna bustrofedonordningar eftersom inga sådana läsordningar ingår i gruppen. I de fall en avbruten bustrofedon kan misstänkas (d.v.s. en sådan antas i den allmänt vedertagna läsordningen) går det nämligen inte att bekräfta denna ordning på språklig grund. Tillåter man sig att titta på de allmänt vedertagna läsordningarna ser man i den genomgång Moltke (i *DR, Text*, sp. 822 f.) presenterar av det danska materialet att avbrutna bustrofedonordningar förekommer; alternativet C-D-A-B(**f-i-t**) kan därför troligen avfärdas. Tittar man närmare på Moltkes genomgång ser man att en avbruten bustrofedon förekommer i 11 vikingatida runristningar, av vilka tre är från tidig vikingatid (DR 190 Helnæs, DR 192 Flemløse 1 och DR 209 Glavendrup). På en punkt skiljer sig emellertid Skeestenens läsordningsalternativ med avbrutna bustrofedon från Moltkes exempel; på Skeestenens går läsriktningen i de två raderna mellan vilka bustrofedon avbryts uppifrån och ned, medan de i Moltkes exempel löper nedifrån och upp. Ytterligare en tendens hos Moltkes exempel är att det antingen är i kompositionens inledning eller i dess avslutning som bustrofedonordningen är avbruten. Av alternativen med B eller D som startparti passar detta mönster bäst in på D-A-B(**f-i-t**)-C ($\uparrow\downarrow\downarrow\downarrow$). Grønvik (1981, 132) tar emellertid upp exempel på ristningar där bustrofedon avbryts för att sedan fortsätta, till exempel enligt mönstret på DR 6 Slesvig: $\uparrow\downarrow\uparrow\downarrow$ (ett radupplägg som sträcker sig över tre sidor).¹⁸ Osäkerheter finns emellertid kring läsordningen på DR 6. Varken alternativet B(**f-i-t**)-C-D-A ($\uparrow\downarrow\downarrow\uparrow\downarrow$) eller D-A-B(**i-f-t**)-C ($\uparrow\downarrow\downarrow\uparrow\downarrow$) passar dock riktigt in här. Den förstnämnda gör det inte eftersom tre, inte två, rader i följd löper åt ett och samma håll, den sistnämnda eftersom bustrofedon avbryts vid två tillfällen. Eftersom det är rad **i** som åstadkommer dessa ”avvikelser” kan ordningarna kanske inte helt avfärdas på grund av detta; **i**-radens plats i läsordningen är osäker. Men ska man välja mellan de två alternativen med lässtart i parti D

¹⁸ Jag återger radriktningen för DR 6 som om stenens första rad löper nedifrån och upp. Stenen ifråga är sannolikt rest åt fel håll (jfr *DR, Text*, sp. 18, Anm. 1).

är kanske alternativet D-A-B(**f-i-t**)-C ($\uparrow\downarrow\uparrow\downarrow\downarrow$) där bustrofedonordningen bara avbryts en gång att föredra framför D-A-B(**i-f-t**)-C ($\uparrow\downarrow\uparrow\downarrow\downarrow$).

Jag räknar som ovan nämnts inte med ett erbjudande om läsordningen C-D-A-B(**f-i-t**) men alternativet ska ändå kort kommenteras. Ordningen innebär att kompositionens startrad har en läsriktning som löper uppifrån och ned, något som inte förekommer i grupp 1. Det finns dock exempel på detta i det urnordiska materialet, exempelvis på Bo KJ73 Rö vilken liksom Skeestenens är från Bohuslän. Ristningen består av fyra rader vilka samtliga löper uppifrån och ned. Andra ristningar med fler än en rad med läsriktningen uppifrån och ned är N KJ60 Vetteländ, U 1125 Krogsta och Vr 1 Järsberg, och med endast en rad till exempel N KJ78 Bø, N KJ92 Eidsvåg, N KJ63 Einang och Vg 65 Norra Vånga kyrka. Även en övergångsinskrift finns med tre rader som löper uppifrån och ned (DR 359 Istaby). I alla dessa exempel löper dock samtliga rader uppifrån och ned, vilket inte är fallet på Skeestenens. En urnordisk ristning med ett radupplägg liknande Skeestenens är emellertid N KJ72 Tune. I ett av Tunestenens två inskriftspartier löper den första radens läsriktning uppifrån och ned medan den andra läses nedifrån och upp. Detta parti har också antagits inleda hela kompositionen. Möjligen skulle man alltså kunna överväga att även Skeestenens komposition inleds av en rad som löper uppifrån och ned, med det får i ljuset av det tidigvikingatida jämförelsematerialet ses som mindre troligt.

Även *avstånd till partiets startpunkt* ska kommenteras. Resursen uttrycker avgränsning vilket indikerar var läsväg inte går. Den innebär att om två rader ligger kant i kant på var sin sida och har en läsriktning som löper åt samma håll (medan övriga rader inom respektive inskriftsparti löper bustrofedon) ska dessa två rader inte läsas efter varandra. Om man antar att resursen förekommer på Skeestenens kan en läsordning konstrueras som resulterar i en oavbruten bustrofedon (även här krävs dock att man bortser från rad **i** alternativt ser den som en del av rad **t**). De två rader vars läsriktning löper åt samma håll och som alltså inte ska läsas efter varandra är rad **t** och raden i parti C. Om man antar att kompositionens lässtart finns i rad **t** (eller **i**) och att läsvägen först går mot vänster mot rad **f** för att sedan växla riktning och gå mot höger (C-D-A) ger detta en oavbruten bustrofedon B(**t/i-f**)-C-D-A. Det finns fler läsordningsalternativ där rad **t** och raden i parti C inte läses efter varandra, men för att inte behöva räkna med fler än ett "hopp" över rader i den fortsatta läsningen måste kompositionens lässtart alltid vara i rad **t/i** alternativt i parti C. Med utgångspunkt i Moltkes (i *DR, Text*, sp. 822 f.) presentation av ristningar där ordningen raderna läses i växlar riktning, ser man att mer än ett "hopp" över rader bara görs i en, DR 62 Sjelle, av

totalt 16 stycken. Moltke tittar dock bara på läsordningen inom enskilda inskriftspartier, inte inom hela flerparti-kompositioner. Jag utforskar inte vidare alternativ där ordningen partier läses i växlar riktning eftersom det starkast markerade erbjudandet om kompositionens lässtart finns i rad **f** i parti B eller i parti D (inte i rad **t** eller parti C).

Slutligen ska jag kort beröra möjligheten att rad **i** inte ska ses som en del av parti B. Rad **i** behöver i så fall inte läsas före, efter eller mellan rad **t** och **f** (d.v.s. möjliga placeringar av **i**-raden om den räknas till parti B). Istället kan den korta **i**-raden eventuellt ses som en fortsättning på någon av de andra raderna, närmast till hands ligger den i parti D. D-partiets rad löper nämligen nedifrån och upp och fortsätter man över toppen (där visserligen ingen ristning finns) kan eventuellt **i**-raden, som löper uppför och ned, utgöra fortsättningen, framförallt erbjudet genom *närliggande startpunkt för rad*. I grupp 1 skulle DR 2 Haddeby 2 och DR 4 Haddeby 4, vilka båda har rader som löper från en sida över toppen och ned på en annan, vara jämförbara. Ordningen D-**i** kan också jämföras med upplägget på Sigtunablecket 1 (U Fv1933;134) där blets baksida inte hade rum för de avslutande runorna utan de återfinns istället inträngda i en av framsidans rader (Pereswetoff-Morath 2019, 88). Att D-**i** på ett likande sätt skulle utgöra kompositionens avslutning är dock inte möjligt utifrån något av de ovanstående förslagen eftersom dessa aldrig placerar parti D sist. Ett annat alternativ är att **i**-raden helt enkelt läses som avslutning på raden i parti D och att läsvägen sedan fortsätter mot vänster från parti D sett, det vill säga till parti A. Eftersom de ovan föreslagna läsvägarna har ordningen D-A kan alternativet D-**i**-A enkelt passas in, exempelvis D-**i**-A-B(**f-t**)-C respektive B(**f-t**)-C-D-**i**-A. Mot en läsordning D-**i**-A talar att den avfasade ytan som rymmer rad **i** är tydligt vinklad mot B-partiet, inte mot A, vilket gör **i** och B visuellt knutna till varandra. För en läsordning D-**i**-A talar däremot att radslut för **i**-raden befinner sig i samma höjd som början på raden i parti A, samt att dessa båda rader löper i samma riktning, vilket alltså snarare gör **i** och A visuellt förbundna (upplägget påminner om resursen *närliggande startpunkt för rad*).

Sammanfattning

Flera möjliga läsordningar kan övervägas för Skeestenens komposition. Läsväg i parti B är troligen **f-i-t**, eller möjligen **i-f-t** om A-partiet läses före rad **i**. Ett erbjudande om lässtart för kompositionen finns i rad **f** i parti B och i parti D. Det starkast markerade erbjudandet om lässtart och läsväg för kompositionen i sin helhet är D-A-B(**f-i-t**)-C (↑↓↑↓↓↓;...**isuk fulk**...**ftinua ip tinufoipū**... **kilfiar**...) varför parti D alltså troligen

utgör kompositionens start. Ska kompositionsstart övervägas i B finns ett möjligt erbjudande om läsordningen B(**f-i-t**)-C-D-A (↑↓↓↓↑↓;...**ftinua ip tinufoip**... **kilfiar**... ...**isuk fulk**...). Om i-radens inte betraktas som en del av parti B finns ett erbjudande om läsväg D-i-A (...**isuk ip fulk**...). De två erbjudandena ovan har därmed en alternativ väg D-i-A-B(**f-t**)-C respektive B(**f-t**)-C-D-i-A.

U ANF1937;163 Björkö

Silverhänget, U ANF1937;163 Björkö, består av fyra rader (se fig. 11). Själva hänget har två delar, en konvex dekorerad ovansida och en baksida eller botten där runristningen finns. Föremålet är litet, cirka 1,6 cm brett och 1,7 cm långt (Imer 2007, "Katalog", 20). De största runorna är 4 mm och i övrigt oftast 3 mm (Nordén 1937, 161).¹⁹ Runinskriften är så vitt jag kan se ristad efter det att hålen gjorts. Men Nordén (s. 164) menar tvärtom att ett av hålen nästan utplånat en runa i rad A. Lisbeth Imer (2007, "Katalog", 20) har dock inte läst någon runa här. Hur objektet använts kan ha betydelse för erbjudandet om läsordning. Om föremålet exempelvis har burits kan det ha givit raderna en orientering i rummet. Det dock svårt att bestämma vilken. Nordén (1937, 160 f., 168) anser istället att föremålet ska ha varit fastnitat vid ett underlag (bälte, dolkfäste eller liknande). I så fall skulle ristningen ha varit dold. Wladyslaw Duczko (1985, 66) menar däremot att öppningen i hängets överdel är sekundär vilket visar att föremålet gjorts om till en form av luktkapsel, anpassad för att innehålla någon typ av doftande vegetabilier.

Raderna nedan är uppställda utifrån hur de är arrangerade på objektet (d.v.s. från höger mot vänster enligt fig. 11). Läsningen är hämtad från Imer 2007, "Katalog", 20:

1. **sak arf hitrk**
2. **pat ik uk m nona**
3. **snonkuktunfi**
4. **pik**

Tidigare forskning

Två tidigare läsordningsförslag finns, Nordéns (1937; 1940) och Imers (2007, "Katalog"). Hur Nordén (1937, 161, 164) bestämt sin läsordning är inte helt genomskinligt. I vissa avseenden följer hans resonemang det

¹⁹ Jag har p.g.a. tidsbrist tyvärr inte haft möjlighet att se objektet själv.

visuella erbjudandet; Nordén delar ristningen i två delar, rad 2-1 och rad 3-4, vars respektive rader ligger i anslutning till varandra visuellt. Han framhåller också att raderna ifråga har ett visuellt samband med varandra eftersom de löper bustrofedon (resurserna *närhet mellan rader* och *närliggande startpunkt för rad* följs alltså). Samtidigt tycks utgångspunkten för att gruppera raderna just i dessa par och i den angivna ordningen vara språkligt grundad; de två radparen utgör nämligen enligt Nordén var sitt satssammanhang. Han vill däremot inte bestämma en ordning mellan de båda radparen med utgångspunkt i språket. I ett annat sammanhang redovisar han (1940, 323) emellertid ordningen 3-4-2-1. Staffan Nyström (1992, 67), Birkmann (1995, 259–261; båda med invändningar) och Ingrid Sanness Johnsen (1968, 127 f.) upprepar Nordéns läsordning. Imer (2007, ”Katalog”, 20) presenterar istället ett nytt förslag (2-3-1-4), men utan att motivera detta. Utifrån den uppsättning resurser jag urskilt kan *placering av rad* och *radordning* (d.v.s. varianten med lässtart i en mittrad och där läsordningen mellan raderna växlar riktning) sägas erbjuda Imers ordning. Dock växlar riktningen i Imers förslag vid två tillfällen, något som inte finns belagt i grupp 1 och är osannolikt mot bakgrund av Moltkes genomgång (i *DR, Text*, sp. 822 f., se ovan). Möjligen har Imer också följt resursen *runstorlek* då hon valt lässtart. Eftersom hon lämnar inskriften otolkad har dock knappast en språklig tolkning styrt.

Kompositionens lässtart och läsväg

Då läsordning på U ANF1937;163 Björkö diskuteras använder jag de resurser som urskilts ovan, trots att de i huvudsak är belagda på resta stenar. Som tidigare nämnts finns inga indikationer på att andra resurser förekommer i ristningar på lösföremål jämfört med dem på sten (förutom att objektets orientering i rummet inte är given för lösföremål i samma utsträckning). För att kunna diskutera de resurser som förutsätter att radernas riktning kan fastställas antar jag att resursen *läsriktning i rad* kan tillskrivas Björköhängets komposition; radernas riktning bestäms alltså genom att hänget vrids så att startraden alltid ligger vertikalt med en läsriktning nedifrån och upp.

Varken Nordéns eller Imers förslag följer helt den visuella kompositionens erbjudande om läsordning. Utifrån ovan urskilda resurser menar jag att två olika läsordningar är möjliga. Den första har ordningen 1-2-3-4. Resursen *radlängd* kan indikera lässtart i en längre kantrad och avslutning i den kortare, vilket här innebär start i rad 1 och avslut i rad 4. Dock erbjuds inte lässtart i rad 1 i dess egenskap av kompositionens längsta rad; rad 2 och 3 är något längre. Resursen *närliggande startpunkt för rad* kan också

peka på läsordningen 1-2-3-4 eftersom raderna då löper bustrofedon. Om hänget vrids så att startrad 1 i enlighet med resursen *läsriktning i rad* löper nedifrån och upp, går läsordningen 1-2-3-4 från raden längst till höger och sedan mot vänster. Denna utformning av resurserna *placering av rad* och *radordning* finns i grupp 1 men är mindre frekvent jämfört med det omvända (från vänster mot höger).

Den andra läsordningen som erbjuds visuellt i texten är 2-1-3-4. Den mest frekventa varianten av resursen *runstorlek* visar på lässtart i rad 2 då denna inleds med något större runor än de övriga raderna, som är ungefär lika stora. Även den mest frekventa varianten av *radlängd* kan erbjuda lässtart i 2 (eller 3); dessa är något längre än rad 1. Slutligen kan *runtäthet* möjligen erbjuda lässtart i rad 2; inledningsvis är runorna placerade något glesare än i övriga rader, vilket får den att avvika visuellt (glesare runor är också den något mer frekventa varianten av resursen *ifråga*). Om lässtart finns i mittraden 2 förutsätts en läsväg där ordningen raderna läses i växlar riktning. Istället för den ordning som Imer presenterar – en typ som inte finns representerad i grupp 1 – föreslår jag den variant av resurserna *placering av rad* och *radordning* där läsväg först går mot raden till vänster (1) och därefter fortsättning mot höger (3-4), alltså 2-1-3-4 (d.v.s. samma två enheter som Nordén identifierar, 2-1 respektive 3-4, men i omvänd ordning). Även i detta fall avslutar alltså den korta kantraden. Resursen *närliggande startpunkt för rad* kan i viss utsträckning sägas peka på ordningen 2-1-3-4 $\uparrow\downarrow\uparrow$; rad 2-1 respektive 3-4 löper bustrofedon, dock inte raderna 1 och 3. Att en läsväg med växlande riktning kombineras med att bustrofedon avbryts finns ett exempel på i grupp 1, nämligen i parti A på DR 209 Glavendrup (se fig. 2). Enligt Moltkes (i *DR, Text*, sp. 821–823) presentation finns möjligen även exempel i det senvikingatida materialet (DR 37 Egtved och DR 150 Hurup). På grund av skador är emellertid dessa läsordningar knappast säkra. Ett ytterligare exempel (Öl 1 Karlevi) finns i Grønviks (1981, 132) genomgång av bustrofedonordningar. I ingen av dessa ristningar löper emellertid de två raderna som avbryter bustrofedon uppifrån och ned som på silverhänget, utan nedifrån och upp, och bara på Öl 1 avbryts bustrofedon för att sedan återupptas.

Avslutningsvis finns ett ungefär lika starkt markerat erbjudande om lässtart i rad 1 som i rad 2; både *radlängd* respektive *runstorlek* (varianten med lässtart i den längre kantraden respektive raden med större runor) är frekventa. Vad gäller läsväg finns utifrån frekvensen hos resurserna *placering av rad* och *radordning* ett något starkare erbjudande om lässtart i högra raden och en läsväg mot vänster jämfört med lässtart i en mittrad och en växlande riktning för ordningen raderna läses i. Den sistnämnda

varianten finns heller inte representerad bland lösföremål eller på svensk mark, och uppträder på Björköhänget i så fall i en ovanlig variant eftersom den kombineras med en avbruten och återupptagen bustrofedonordning. Sammantaget är därför erbjudandet om läsordningen 1-2-3-4 något starkare markerat jämfört med 2-1-3-4.

Sammanfattning

På Björköhänget finns ett något starkare markerat erbjudande om läsordningen 1-2-3-4 (**sak** **arf** **hitrk** **pat** **ik** **uk** **ṃ** **nona** **snonkukṭiunfi** **pik**), jämfört med 2-1-3-4 (**pat** **ik** **uk** **ṃ** **nona** **sak** **arf** **hitrk** **snonkukṭiunfi** **pik**) vilken också är möjligt.

DR NOR1988;5 Malt

DR NOR1988;5 Malt utgörs av en 220 cm hög och 85 cm bred sten (Stoklund 1989, 4). Kompositionen består av två vertikala rader med en läsriktning som löper nedifrån och upp, samt sex horisontala rader som läses från vänster mot höger (se fig. 12). Den nedersta horisontala raden är dock uppochnedvänd och löper bustrofedon med den föregående. I den ordning som presenteras i *Samnordisk runtextdatabas* läses de vertikala raderna först från vänster mot höger och därefter de horisontala uppifrån och ned. Läsningen följer Stoklund 1994, 190 f.:

Vertikala rader, från vänster mot höger:	V1 sua ai : titultitul V2 fuporkhniastbmlr
Horisontala rader, uppifrån och ned:	H1 huar isi : alisti osa : huar is ; H2 uifrþur : karþi : afr aft asini fauþr H3 kul:finr : fals : taitirunor : u H4 giuinrunor : sulialta : huar 𐀀 H5 utu : tuuut bilikikr : tur rakṭi H6 ṭuli

Tidigare forskning

För DR NOR1988;5 Malt finns flera föreslagna läsordningar. Till ordningen V1–2, H1–H6 ansluter sig Marie Stoklund (1989, 5; dock endast genom en translitterering där läsordningen inte kommenteras), Grønvik (1991, 188 f.; 1992, 2–4) och Kees Samplonius (1992, 65–68; som dock öppnar för andra alternativ). Den omvända ordningen, H1–H6, V1–2 förespråkas av Kurt Braunmüller (1991, 121; 1992, 150 f.) och Lars Heltoft (2017, 29), den sistnämnde genom en translitterering utan kommentar av läsordningen.

Birkmann (1995, 361–372) presenterar och utvärderar tidigare tolkningsförslag, men ger ingen egen helhetstolkning. Läsordningen verkar han heller inte vilja ta ställning till utan translittererar ordningen V1–2, H1–H6 (så också i Birkmann 1994, 203) men kommenterar tolkningen i ordningen H1–H6, V1–2. Det är något oklart vilka läsordningar Karen Thuesen (1990) respektive Stoklund (1994) förespråkar.

Även om den inbördes ordningen mellan de vertikala respektive horisontala radgrupperna växlar verkar alltså de flesta uttolkare vara överens om att de vertikala raderna ska läsas från vänster mot höger och de horisontala uppifrån och ned, vilket är i enlighet med den mest frekventa varianten av resursen *placering av rad och radordning*.

Grønvik (1991, 188; 1992, 3) menar att de vertikala raderna ska föregå de horisontala eftersom H6 bör utgöra hela kompositionens avslutning då gott om plats för en eventuell fortsättning finns efter denna korta rad. Resonemanget anknäver till resursen *radlängd* (läsväg), det vill säga ristningens avslut finns i den kortare av de två kantraderna (i detta fall dock i horisontellt lagda rader istället för vertikalt). Samplonius (1992, 65–68) redovisar samma ordning som Grønvik, men menar samtidigt att ordningsföljden mellan de vertikala och horisontala raderna inte kan bestämmas säkert. Han resonerar kring olika alternativ med utgångspunkt i ristarens arbetsprocess. Han menar exempelvis att de horisontala raderna ristades först eftersom de vertikala har anpassats efter dessa, och diskuterar också Stoklunds (1994) förslag att de tomma vertikala raderna ska förstås som inskriftens slut. Det verkar alltså som att han föredrar att läsa de horisontala raderna först. Men eftersom rad H6 är kort och löper bustrofedon med rad H5 tänker sig Samplonius att ristaren ville markera samhörigheten mellan H6 och de övriga horisontala raderna (Samplonius följer alltså *närliggande startpunkt för rad*), annars hade ristaren lika gärna kunnat placera H6 bland de vertikalt lagda raderna, alternativt ristat runföljderna i de vertikala raderna direkt efter H6. Samplonius slutsats är att innehållet i de vertikala raderna inte är en direkt fortsättning på det i de horisontala, vilket innebär att även läsordningen V1–V2, H1–H6 är möjlig.

Braunmüller (1992, 150 f.) menar istället att de horisontala raderna ska läsas före de vertikala. Han bygger i första hand på antaganden om ristarens arbetsgång (och utgår då från ristningsytans förutsättningar samt ristarens förkunskaper) som han likställer med ristningens läsordning. En spricka löper horisontellt mitt över stenen och denna ska ha tvingat ristaren att placera den första raden horisontellt längsmed sprickan, istället för vertikalt över denna. Efter att de övriga horisontala raderna ristats används ytan över sprickan till vertikala rader, i enlighet med hur

rader normalt placeras i vikingatida ristningar på sten samt estetiska överväganden, menar Braunmüller. Själva separeringen i två grupper av rader tänker han sig motsvarar en innehållslig uppdelning.

Vilken läsordning Thuesen (1990) förespråkar är inte helt klart. Hon redovisar (s. 45 f.) ordningen H1–H6, V1–V2 i en sammanfattande translitterering och då hon uttryckligen kommenterar (s. 18) läsordningen uppger hon att raderna bör läsas enligt det mest frekventa mönstret: ”’ovenfra’ og ned og fra venstre mod højre”. Här är det alltså *placering av rad* och *radordning* som aktualiseras. Thuesen (s. 18–37) frångår dock delvis denna princip då hon presenterar sin tolkning. Här börjar hon med ”mindeinskriften” (H2–H3–H4 fram t.o.m. runa 10), därefter ”gåden” (H1–H4 fr.o.m. runa 11 fram t.o.m. runa 22), ”besværgelsen” (H4 runa 23, H5–H6) och till sist ”værneformlerne” (V1–V2). Då hon inleder sin tolkningspresentation med ”mindesinskriften” motiverar hon detta med att denna del av inskriften är mest lättillgänglig och liknar andra i störst utsträckning. Vad gäller hoppet från H1 till mitten på rad H4 i ”gåden” menar hon att det framgår att svaret på gåtan i rad H1 finns i H4 eftersom runföljden **huar** upprepas där. Jag är osäker på om Thuesen verkligen förespråkar en läsordning med start i H2 samt hopp fram och tillbaka mellan rader, eller om hon väljer att presentera inskriften på detta sätt för att göra det innehållsliga sammanhanget klarare. Om det förstnämnda är riktigt liknar läsordningen närmast den infrekventa varianten av *placering av rad* och *radordning* (d.v.s. lässtart i en mittrad och en växlande riktning för den ordning raderna läses i). Dock finns inget liknande exempel på en så komplicerad läsväg med hopp fram och tillbaka mitt i inskriftsrader. Närmast kommer kanske DR 4 Haddeby 4 där lässtart för rad 1 finns en bit upp mellan två ramlinjer som inledningsvis rymmer rad 3. Runföljderna i rad 1 och 3 har dock olika läsriktning, vilket inte någon av Maltinskriftens rader har.

Stoklund (1994) uttrycker sig vagt vad gäller både helhetstolkning och läsordning. Hon presenterar (s. 182 f.) en translitterering i ordningen V1–V2, H1–H6 och kallar de vertikala raderna A1–A2 och de horisontala B1–B6 men skriver (s. 182) samtidigt att detta är ”[u]den hensyn til eventuel rækkefølge”. Om läsordningen uppger hon (s. 190) att de tomma raderna eventuellt kan förstås som att inskriften slutar här, och i så fall ska de vertikala raderna läsas sist. De horisontala raderna menar hon förmodligen ska läsas uppifrån och ned men påpekar samtidigt att detta inte är givet och nämner Oklundahällen (Ög N288; se fig. 8), vars rader kan läsas nedifrån och upp, som en möjlig parallell. Stoklund överväger också en växlande riktning för ordningen de horisontala raderna läses i, närmare

bestämt H3–H6, H1–H2. Hon motiverar detta med att H2, som här blir den avslutande raden, är längre än de övriga (H2 sträcker sig runt sidans kant). Detta kan tyda på att rad H2 ristats sist, menar hon. Stoklund följer alltså den mest frekventa varianten av *placering av rad* och *radordning*, men berör också de mer infrekventa varianterna.

Kompositionens lässtart och läsväg

Om man utgår från resursen *olika radriktning* ska de horisontala raderna läses för sig och de vertikala för sig. Enligt resursen *större grupp av rader* finns lässtart bland de rader som är lagda horisontellt, eftersom dessa tillsammans tar upp en större yta än de vertikala. Men om man istället tar fasta på resursen *närhet mellan rader* bör kanske snarare de vertikala raderna läsas före de horisontala (om man antar att de horisontala raderna läses i ordningen H1–H6); avståndet är närmre mellan de vertikala raderna och H1 jämfört med mellan H6 och de vertikala raderna. *Olika radriktning* och *större grupp av rader* är mycket infrekventa resurser i grupp 1 (den förstnämnda finns endast ett belägg på) medan *närhet mellan rader* är mycket frekvent. Trots detta bedömer jag att de två förstnämnda resurserna resulterar i ett starkare markerat erbjudande om läsordning eftersom de på Maltstenen är visuellt mycket tydliga.

Ett visuellt drag som inte tolkats som en resurs (eftersom inga belägg finns på detta fenomen i grupp 1) är tomma rader. Så som Stoklund (1994, 190) föreslår tyder dessa möjligen på att inskriftens slut finns i de vertikala raderna. En annan möjlighet är att de tomma raderna endast visar att slutet på det avsnitt som avsågs för de vertikala raderna finns där. Går man till det urnordiska materialet finns ett exempel, Vg 63 Noleby, där tomma rader verkar följa på inskriftens avslutning. Ordningen mellan Nolebystenens tre rader går dock inte att fastställa på språklig grund eftersom den mittersta raden är otolkad. Dock består den nedersta raden (om raderna ses horisontellt) som föregår de tomma raderna av en mycket kort runföljd, vilket brukar vara ett visuellt drag kopplat till ristningens avslutning. Om de tomma raderna på Maltstenen ska förstås som avslutning bör, som Samplonius (1992, 65) påpekar, läsvägen snarast gå från höger mot vänster, alltså V2–V1.

Lässtart och läsväg i de vertikala raderna

I de vertikala raderna tycks ett något starkare markerat erbjudande om lässtart finnas i rad V2 (vilket följaktligen ger läsvägen V2–V1), framförallt genom den mer frekventa varianten av *radlängd*: V2 är 55 cm medan V1 bara är 44 cm (de tomma raderna till vänster om V1 är ännu kortare).

(Alla mått i det följande baseras på egen mätning.) Vidare indikerar den mer frekventa varianten av *runtäthet* (lässtart i den rad med inledningsvis relativt glest placerade runor) också lässtart i V2. Vad gäller *runstorlek* är denna resurs otydlig i de vertikala raderna. Inledningsvis är runorna i både rad V1 och V2 cirka 10 cm, men mot slutet av rad V1 är de cirka 11 cm, medan runorna på motsvarande höjd i rad V2 är cirka 9 cm. Vad gäller *placering av rad* är den mest frekventa varianten lässtart i raden längst till vänster. Eftersom frekventa varianter av *radlängd* och *runtäthet* tycks peka på lässtart i rad V2 är det emellertid mer sannolikt att det är den mer infrekventa variant av *placering av rad*, lässtart i raden längst till höger, som är aktuell i detta fall, i synnerhet om hänsyn också tas till att de tomma raderna kan indikera ordningen V2-V1.

Lässtart i de horisontala raderna

I de horisontala raderna erbjuds lässtart i rad H1 respektive H2. Lässtart i H2 erbjuds genom den mycket infrekventa varianten av *runstorlek* (lässtart finns i raden med mindre runor); alla horisontella rader har nämligen ungefär lika stora runor (c:a 9–11 cm inledningsvis), utom H2 vars runor upplevs något mindre i jämförelse (8,5–9 cm inledningsvis) och på så sätt avviker visuellt från de övriga raderna. Resursen är dock otydlig. Även den mer frekventa varianten av *radlängd* (lässtart i den längsta raden) tycks erbjuda lässtart i H2. Rad H2 är 85 cm medan H4 är 73 cm och H3 70 cm. Övriga rader är ännu kortare. Dock upplevs inte H2 som en längre rad om stenen betraktas framifrån; raden fortsätter runt kanten till stenens kortsida, men detta är svårt att se. Om ristningen en gång varit uppmålad kan man dock tänka sig att radlängden framgick tydligare visuellt. *Radlängd* kan även erbjuda lässtart i H1; då det är en skillnad i längd mellan två kantrader finns ett erbjudande om lässtart i den längre av dem (H1), oavsett längden på raderna däremellan.

När det kommer till resursen *placering av rad* (och även *radordning*) tycks, som beskrivits ovan, lässtart och läsväg för horisontalt lagda rader följa samma principer som läsordningen i vertikala rader med den skillnaden att de horisontala raderna är vridna ett kvarts varv. Det finns därmed ett starkt markerat erbjudande om lässtart i H1 eftersom start-raden enligt den mest frekventa varianten av *placering av rad* finns i den översta raden (raden längst till vänster i ett vertikalt upplägg). Enligt en mer infrekvent variant av resursen ifråga erbjuds lässtart i en av raderna i mitten. Närmast till hands ligger att i så fall starta i H2 eftersom flera andra resurser som ovan nämnts pekar åt det hållet. Lässtart i rad H1 erbjuds också genom resursen *radläge*. H1 avviker visuellt från majoriteten av de

övriga raderna genom att börja lite längre in (högre upp om raderna ses vertikalt). Bara H5 startar i samma läge (i princip kan resursen alltså sägas erbjuda lässtart även i H5).

Det är inte självklart var det starkast markerade erbjudandet om lässtart finns i de horisontella raderna. Flera något otydliga (och vissa väldigt infrekventa) resurser tycks erbjuda lässtart i H2, medan lässtart i H1 framförallt erbjuds genom en väldigt frekvent variant av resursen *placing av rad*.

Läsväg i de horisontala raderna

Resursen *radlängd* kan indikera läsväg på så sätt att kompositionens inledning finns i den längre kantraden och dess avslutning i den kortare. Omsatt till de horisontala raderna på Maltstenen finns här ett erbjudande om läsväg uppiifrån och ned, med start i den längre H1 och avslut i den betydligt kortare H6. Även *radavgränsning* pekar åt samma håll; H1 är avgränsad genom ramlinjer (den ena bestående av sprickan som löper tvärs över stenen) medan H6, så vitt det går att avgöra på grund av skadorna, inte avgränsas med hjälp av en ramlinje utefter runornas toppar. Vidare visar *närliggande startpunkt för rad* att raderna H5-H6, som löper bustrofedon, ska läsas efter varandra.

Radordning kan erbjuda två alternativa läsvägar beroende på om lässtart är i H1 eller i H2. Med lässtart i H1 erbjuds läsväg i enlighet med den absolut mest frekventa varianten av resursen uppiifrån och ned (eller från vänster mot höger i ett vertikalt upplägg). Stoklund (1994, 190) nämner alternativet nedifrån och upp, alltså H6-H1. Eftersom H6 är betydligt kortare än övriga rader samt löper bustrofedon med H5 är denna läsväg inte trolig. Om lässtart istället finns i H2 erbjuder resursen *radordning* en läsväg med en växlande riktning för den ordning raderna läses i. Om endast ett "hopp" ska göras mellan rader som inte ligger bredvid varandra (se avsnittet om Skeestenen ovan) och avslutningen ska finnas i H6 är endast läsvägen H2-H1-H3-H4-H5-H6 möjlig. Stoklunds (1994, 190) alternativ H3-H4-H5-H6-H1-H2 är mindre sannolikt eftersom ett så starkt markerat erbjudande om avslut finns i H6. För Stoklunds argument att den längsta raden bör förstås som den avslutande har jag inga paralleller i grupp 1. Tvärtom är den längsta raden som ovan nämnts kopplad till lässtart.

Sammanfattning

På Maltstenen finns ett starkare markerat erbjudande att läsa de horisontala raderna före de vertikala, och de vertikala raderna i ordningen V2-V1. Två erbjudanden om läsordningen finns för de horisontala raderna: H1-H6

samt H2-H1-H3-H4-H5-H6. Möjligen är det förstnämnda något starkare markerat.

Sammanfattning och diskussion

Med utgångspunkt i socialsemiotisk teori och en multimodal syn på text har jag undersökt tidigvikingatida runtexter med avseende på vilka visuella resurser som erbjuder en läsordning. Det teoretiska ramverket innebär en annorlunda infallsvinkel på ett material som tidigare studerats med tyngdpunkt på den språkliga tolkningen. Perspektivet motiveras av att även om det språkliga innehållet givetvis styr val av läsordning är det visuella intrycket alltid det som först möter en betraktare. Att uppmärksamma denna dimension är därför en viktig forskningsuppgift. Studiens första syfte är därmed att identifiera (eventuella) gemensamma principer för textens visuella erbjudande om läsordning(ar) i det nordiska runmaterialet från tidig vikingatid. En analysmodell för att undersöka detta har därför konstruerats: I de kompositioner vars läsordning kan bestämmas utifrån språkliga kriterier (grupp 1) har de visuella drag som pekar på denna språkligt grundade läsordning identifierats (övriga röstningar har förts till grupp 2). Närmare bestämt har jag på språklig grund identifierat lässtart i tre visuella element (*rad*, *parti* och *komposition*) samt läsväg mellan två element (mellan rader och mellan partier). Av de visuella drag som indikerar den språkligt givna läsordningen har de mest framträdande eller frekventa identifierats som gemensamma principer för visuella erbjudanden om läsordning och därmed tolkats som visuella resurser. Med utgångspunkt i Kress och van Leeuwens (2006) modell för bildens grammatik antas de visuella resurserna kunna uttrycka betydelser som framskjutenhet, sambandskapande eller avgränsning och på så sätt vara knutna till läsordningsfunktioner som lässtart eller läsväg. Vissa resurser tycks inte uttrycka någon av dessa betydelser och jag antar då istället en direkt koppling genom konvention till läsordningsfunktioner. En gradering görs av huruvida resurserna resulterar i ett starkt eller svagt markerat erbjudande om läsordning. Starka erbjudanden är ett resultat av resurser som är frekventa i materialet i stort eller extra framträdande i en viss komposition.

Där tidigare forskning främst intresserat sig för avsändarens (d.v.s. ristarens) ordning har jag – utifrån en textsyn som utgår från Eco 1981 – istället undersökt textens erbjudande om läsordning. Valet motiveras av att vi idag vet lite om ristarens arbetsprocess och samtida läsarbeteenden. Det som finns kvar att studera är själva texten. Genom att tala om textens

erbjudande om läsordning utgår jag alltså i första hand från det material som vi idag kan säga något om.

Den analysmodell jag presenterar för att urskilja visuella resurser är ett steg mot att skapa en gemensam utgångspunkt för hur man kan tänka kring utforskandet av läsordning i runmaterialet. Modellen innebär en systematisk undersökning av visuella läsordningsprinciper grundad på hur det samlade tidigvikingatida runmaterialet faktiskt ser ut. Tidigare har det i stor utsträckning varit upp till den enskilda forskaren att avgöra vilka faktorer som är relevanta. För att undvika att sådana beslut blir godtyckliga eller anpassas till den språkliga tolkning som förespråkas behövs en diskussion kring metod och teoretiska utgångspunkter.

Utifrån den föreslagna analysmodellen har gemensamma principer för textens visuella erbjudande om läsordning undersökts. Ett antal visuella resurser som kan antas vara kopplade till läsordning har urskilts. Några resurser har potential att uttrycka framskjutenhet genom att visuellt avvika från de övriga delarna av kompositionen och detta kan markera lässtart visuellt. Det handlar om *runstorlek*, *radlängd*, *radläge*, *runtäthet*, närvaro eller frånvaro av *skiljetecken*, *radavgränsning* samt *större grupp av rader* och *större parti*. Då ett element i kompositionen är framskjutet finns där också något som är mindre framskjutet. Därmed säger resurserna ifråga också något om läsväg (det mer framskjutna elementet läses före det mindre framskjutna). Resurser med potential att uttrycka sambandskapande visar var läsvägen går. På ett allmänt plan handlar det om *närhet mellan rader*, men också mer specifikt om *närliggande startpunkt för rad* och *närliggande startpunkt för parti*. Omvänt visar resurser med potential att uttrycka avgränsning var läsväg inte går (*avstånd mellan rader*, *avstånd till radens startpunkt* och *avstånd till partiets startpunkt*). Avgränsning kan också realiseras genom *olika radriktning*. Slutligen finns resurser som jag antar är direkt kopplade till läsordningsfunktioner genom konvention. Av dessa kan *läsriktning i rad*, *placering av rad* till höger, vänster eller i mitten, samt *placering av parti* till höger eller vänster kopplas till lässtart, medan *radordning* och *partiordning* (d.v.s. raderna respektive partierna läses mot höger, vänster eller [för raderna] med växlande riktning) kan säga något om läsväg.

Den visuella analysen av grupp 1 har utgått från bestämda samband mellan betydelseystem och läsordningsfunktioner som formulerats enligt Kress och van Leeuwens (2006) analysmodell (framskjutenhet kopplas till lässtart, sambandskapande till läsväg och avgränsning till var läsväg inte går). I de allra flesta fall tycks undersökningsmaterialet bekräfta dessa samband, men några exempel finns där modellen inte verkar fungera lika väl.

I första hand gäller det sambandet mellan sambandskapande respektive avgränsning och läsväg. Då underlaget undersöktes för att tolka närhet mellan partier i en komposition som en resurs, visade det sig finnas fler exempel på att läsväg går mellan partier som avgränsas från varandra visuellt jämfört med mellan partier som befinner sig nära varandra.²⁰ Ingen resurs urskildes därför eftersom det visuella uttrycket alltså går på tvären med de samband mellan betydelse och funktion som jag utgår från. Ytterligare ett exempel är kompositioner vars rader på språklig grund läses efter varandra samtidigt som de separeras visuellt av andra rader (här urskiljs emellertid en resurs *närhet mellan rader* som innebär att rader vilka placeras intill varandra också läses efter varandra, eftersom beläggen på detta är så många fler). Frågan är om dessa två exempel innebär att Kress och van Leeuwens modell inte stämmer eller om det finns en annan förklaring. Vad gäller de visuellt separerade raderna finns dessa i kompositioner med lässtart i en vertikal mittrad och läsväg först mot raden/raderna till vänster, sedan mot höger genom ett hopp till raden höger om mittraden. En möjlighet är att ett radupplägg som på detta sätt bryter mot den mycket frekventa resursen *närhet mellan rader* i första hand uttrycker andra typer av betydelser än sådana som kan knytas till läsordning. Närmast till hands ligger att radupplägget ifråga framhäver resaren av monumentet som viktig; framskjutenhet uttrycks genom att startraden, som inleds med resarens namn, befinner sig i inskriftspartiets mitt. Någon lika uppenbar förklaring till upplägg där partier som befinner sig på ett visuellt avstånd från varandra ändå ska läsas efter varandra har jag inte hittat. För DR 209 Glavendrup och DR 230 Tryggevælde kan det möjligen handla om att objektets sidor fungerar som avgränsare av olika innehållsligt skilda delar. Att vissa av dessa delar är längre än andra kan ha varit styrande för vilken yta av stenen de placerats på vilket alltså kan vara anledningen till att exempelvis den avslutande korta förbannelseformeln på DR 209 placerats på kortsidan och på så sätt befinner sig mellan de två bredsidiorna som enligt den språkligt givna ordningen ska läsas efter varandra (se fig. 2). Dessa exempel visar alltså kanske snarare att de visuella uttrycken inte alltid primärt har med läsordningsfunktioner att göra. Även om de uppställda sambanden mellan betydelse och läsordningsfunktion inte alltid gäller måste därför kanske inte Kress och van Leeuwens modell i sig modifieras.

Att undersöka de gemensamma principerna för textens visuella erbjudande om läsordning handlar också om att beskriva en aspekt av den

²⁰ Endast kompositioner med minst tre partier granskades här. För att säga att två partier ligger nära varandra krävs ett tredje parti som befinner sig längre bort.

tidigvikingatida skriftkulturen. Frågan är hur de urskilda resurserna ska tolkas. I det följande görs en koppling mellan graderingen av resurserna i ett starkt respektive svagt markerat erbjudande och tidigvikingatida textkonventioner. Även om graderingen inte är primärt utformad för att beskriva skriftkulturen är en naturlig utgångspunkt för ett resonemang kring textkonventioner just iakttagelser om resursernas frekvens och hur de faktiskt ser ut i enskilda kompositioner.

Ser man på frekvens tycks resursen *läsriktning i rad* (kompositionens startrad löper nedifrån och upp) förekomma i princip i hela grupp 1, vilket tyder på att det finns en stark norm att utforma texter på detta sätt. Andra resurser, som *runstorlek* eller *radlängd* (varianterna där lässtart erbjuds genom större runformer eller längre rad), förekommer inte lika konsekvent. Man kan tänka sig att dessa resurser är centrala i skriftkulturen men att det här finns ett något större utrymme för variation. Mer infrekventa resurser som *skiljetecken* eller *runtäthet* kan då förstås som mindre centrala resurser. Andra resurser, som varianten av *runstorlek* där startraden markeras med mindre runor, är så infrekventa att det möjligen kan ifrågasättas huruvida de är en del av textkonventionen överhuvudtaget. Eventuellt har de kommit till av en tillfällighet. Samtidigt finns mycket infrekventa resurser som ändå har en otvetydig funktion för läsordning, exempelvis *olika radriktning* (grupper av rader som ligger vertikalt respektive horisontellt läses för sig). Det verkar alltså finnas vissa mycket klara konventioner för hur runristningar komponeras, samtidigt som materialet visar stor variation och en öppenhet för en användning av just de resurser som passar en viss inskrifts behov. Att skilja rader åt genom riktning är exempelvis sällan nödvändigt i korta inskrifter, vilket majoriteten av materialet består av.

Om och i så fall hur tydliga respektive otydliga resurser kan kopplas till skriftnormer är svårare att säga. En tydlig resurs kanske är utformad så just eftersom den inte är en central del av textkonventionen. Det finns emellertid exempel på kompositioner vars startrad markerats mycket tydligt med stora runor, exempelvis DR 248 Snoldelev (se fig. 7), samtidigt som just stora runor är ett visuellt drag som förekommer väldigt ofta för att markera lässtart vilket tyder på att den är central för skriftkulturen. Omvänt kanske en resurs som är central inom skriftkulturen kan utformas otydligt just eftersom den är central. Det verkar alltså inte finnas något givet samband mellan hur central en resurs kan antas vara inom textkonventionen och graden av tydlighet.

Fler omständigheter än frekvens och tydlighet kan berätta om den tidigvikingatida skriftkulturen. Gemensamt för många av de resurser som uttrycker framskjutenhet, och som framförallt erbjuder lässtart, är till

exempel att det finns fler varianter av en resurs. Bland annat kan *radlängd* innebära att lässtart i vissa kompositioner markeras med en lång rad medan den i andra markeras med en kort. Resursen är alltså snarast relativ; det är i förhållande till hur den fungerar i den övriga kompositionen, det vill säga hur långa eller korta de övriga raderna är, som resursens betydelse realiserar. Det innebär också att det inte finns en viss absolut längd som uttrycker framskjutenhet. Ibland gäller snarare ett motsatsförhållande; ett skiljetecken kan till exempel markera lässtart antingen genom sin närvaro eller sin frånvaro. Vidare är den mest frekvent förekommande varianten av resurserna oftast den som har större storlek; större runor erbjuder lässtart oftare än mindre, längre rad oftare än kortare och så vidare. Förmodligen beror detta på att det som är större till storleken lättare sticker ut än det som är mindre och därmed uttrycker framskjutenhet mer effektivt. Sammanfattningsvis verkar den betydelseskapande potentialen för de resurser som uttrycker framskjutenhet i första hand finnas i hur något avviker visuellt från den övriga kompositionen, inte i det specifika visuella draget. Detta kan förklara varför så många olika typer av resurser som realiserar framskjutenhet återfinns i materialet och varför resursvarianter av mindre storlek ibland förekommer trots att de är sämre lämpade att uttrycka framskjutenhet. Den styrande normen för hur text utformas är kanske att överhuvudtaget markera lässtart genom en (valfri) visuell resurs som på något sätt skapar framskjutenhet, vilket ger utrymme för stor variation vad gäller det specifika utförandet. Emellertid kan en sådan slutsats åtminstone delvis vara resultatet av ett cirkelresonemang; en utgångspunkt för studien är att den språkligt givna lässtarten ska vara just visuellt framskjuten. Dock är min uppfattning att detta antagande bekräftas av hur materialet faktiskt ser ut.

Studiens andra syfte är att använda de identifierade läsordningsprinciperna för att föreslå visuellt erbjuden läsordning för tre texter (Bo Boije4 Skee, DR NOR1988;5 Malt och U ANF1937;163 Björkö) i det tidigvikingatida runmaterialet vars läsordning inte är språkligt given. Den undersökningsmodell som föreslås innebär att de tre texterna först studeras för att identifiera vilka av de urskilda visuella resurserna som återfinns där. I alla tre fall indikerar resurserna ifråga flera olika alternativa läsordningar. För att väga dessa alternativ mot varandra används graderingen av resurserna i starkt respektive svagt markerade erbjudanden om läsordning, där företräde alltså ges åt det alternativ som erbjuds starkast. För alla tre ristningarna går resurserna att använda för att bestämma vilka läsordningar som texten erbjuder visuellt (se de tre sammanfattningarna ovan). I några fall har resurserna varit otillräckliga för att beskriva egenheter i de tre

kompositionerna och paralleller från det övriga runmaterialet har då använts som komplement. Framförallt gäller det hur kompositioner vars rader löper bustrofedon fungerar. Med de tre exempelanalyserna vill jag visa att även om de visuella resurser som urskilts visserligen är intressanta i sig, i och med att de kan ge oss en inblick i tidigvikingatida skriftkultur, kan de också användas för att analysera läsordning i andra kompositioner. Vidare vill jag ge prov på att runristningars visualitet är central för att bestämma läsordning, och relevansen av ett sådant perspektiv kanske är som mest påtaglig då det kommer till svårtolkade inskrifter där vi, så som i de tre exempelanalyserna, inte har tillgång till ett språkligt innehåll som klart kan indikera en viss läsordning. Fördelen med att fokusera på den visuella kompositionen är att ett resonemang kring läsordning då kan föras innan inskriften tolkats. De ordningar som är mest sannolika utifrån endast visuella kriterier kan sedan fungera som ett stöd för den språkliga tolkning som följer någon av dessa läsordningar.

Läsordning kan undersökas vidare på flera olika sätt. Föreliggande studie har begränsats till textens visuella erbjudande om läsordning samt att diskutera läsning av runinskrift som ett linjärt fenomen. I exempelanalyserna väger jag visserligen olika linjära erbjudanden mot varandra, men syftet har inte varit att utforska till exempel huruvida flera av dem kan samexistera eller om icke-linjära alternativ är tänkbara. En väg att gå är därmed att vidga undersökningen till att vid sidan om textens visuella erbjudande även ta hänsyn till den språkligt erbjudna läsordningen, det vill säga den läsordning som indikeras genom att det språkliga innehållet blir begripligt, samt öppna för att runtexter hypotetiskt skulle kunna vara både linjära och icke-linjära. I det följande ska några prelimära iakttagelser göras.

Det varierar i vilken utsträckning inskriftens språkliga innehåll kräver att de ingående elementen läses i en viss bestämd ordning för att bli begripligt. En indikation på detta kan man få genom uppdelningen av materialet i grupp 1 och 2. I grupp 1 placeras flerradiga kompositioner som helt (13 stycken) eller delvis (14 stycken) kan få sin läsordning bestämd på språklig grund; i dessa texter finns alltså ett språkligt erbjudande om en specifik läsordning. (Utifrån antagandet att ett språkligt erbjudande om en viss läsordning finns då inskriften uppfyller de kriterier jag formulerat för grupp 1.) I grupp 2 gäller det motsatta; i dessa inskrifter kan läsordningen (helt eller delvis) inte bestämmas på språklig grund och textens rent språkliga erbjudande om läsordning är därmed svagt. Det ska dock påpekas att i de flesta fall är anledningen till att läsordningen inte kan bestämmas på språklig grund att inskrifterna är bara delvis eller osäkert tolkade eller helt otolkade, antingen på grund av skador eller svårtydda

runföljder. Endast åtta (av totalt 62 flerradiga kompositioner) är placerade i grupp 2 utan att kategoriseringen i första hand beror på den typen av svårigheter (se vidare nedan). Även om de flerradiga ristningarna i mitt material alltså oftast rymmer ett språkligt erbjudande om en viss läsordning genom hela inskriften, visar samtidigt dessa åtta ristningar att texter med en språkligt öppen läsordning har en plats i den tidigvikingatida skriftkulturen. Att det är en glidande skala mellan dessa båda ytterligheter visar dessutom de 14 kompositioner vars läsordning endast delvis kan bestämmas på språklig grund.

Vidare framgår, om man tittar på både de språkligt och visuellt erbjudna läsordningarna samtidigt, att dessa inte alltid kompletterar varandra. I grupp 1 kan det som jag visat i ett antal fallbeskrivningar ovan variera stort i vilken utsträckning den språkligt grundade läsordningen även erbjuds visuellt. I de åtta inskrifterna i grupp 2 kan man dessutom se att avsaknaden av ett tydligt språkligt erbjudande om läsordning inte alltid betyder att texten rymmer ett starkt markerat visuellt erbjudande (så i fyra kompositioner: DR 211 Nørre Nærå, ?G 225 Svenskens, Sm NOR2001;25 Tunnerstad och troligen Ribekammen, utan signum). Samtidigt finns i fyra av de åtta kompositionerna (N A210 Slemmedal, N A211 [två signum som hör till samma komposition], DR 105 Laurbjerg, DR 239 Gørlev 1 och Ög 43 Ingelstad) ett starkt markerat visuellt erbjudande.

Även om man tittar på den visuellt respektive språkligt erbjudna läsordningen samtidigt verkar det alltså finnas en glidande skala i vilken utsträckning de olika resurstyperna förekommer. I vissa ristningar är det kanske helt enkelt inte möjligt att vare sig visuellt eller språkligt identifiera ett entydigt linjärt erbjudande om läsordning. Jag tror inte det behöver ses som ett problem. Istället för att ändå försöka bestämma en ordning kan det vara mer fruktbart att diskutera varför kompositionen är komponerad på ett sätt där detta inte är möjligt och vad ett sådant förhållningssätt till textstrukturering säger om den tidigvikingatida skriftkulturen. Det kan exempelvis tyda på att denna kultur vid sidan om sådana ristningar med ett starkt markerat visuellt erbjudande om läsordning (eller en språkligt grundad motsvarighet) rymmer relativt dynamiska texter med möjlighet för en mottagare att välja olika vägar genom texten. Det ger en indikation på ett tidigvikingatida förhållningssätt till skrift, som kännetecknas av att inskriften visserligen är linjär i den meningen att en runföljd i en rad löper linjärt, men att den samlade skriftmassan inte behöver ha en enda bestämd ordningsföljd, varken visuellt eller språkligt. Att presentera språkligt innehåll på detta sätt är en möjlighet som finns i skriftliga medier till skillnad från i tal. I den skriftkultur som växer fram under tidig

vikingatid tycks detta alltså i olika hög grad ha utnyttjats. Ytterligare en aspekt av detta förhållningssätt till text är att handlingsutrymme överläts till mottagaren, det vill säga mottagaren ges fler val och blir därmed mer aktiv vad gäller att komponera sin egen läsning av texten (jfr diskussion hos Kress 2005, 6–11). Om man ska tala om ett avsändar- och mottagarförhållande ger avsändaren/ristaren på detta sätt upp en del av kontrollen över texten. Samtidigt är det relativt sällan som helt fria läsordningar förekommer. Den visuella kompositionen och det språkliga innehållet både möjliggör och begränsar läsarens valfrihet.

Ska den språkligt erbjudna läsordningen tas hänsyn till måste den undersökas i sin egen rätt. En bedömning måste göras av vilka språkliga resurser som indikerar en viss läsordning. Exempelvis kan man fråga sig i vilken mån satser avslutas i radslut och vad sådana avbrott innebär för att skapa en entydig eller tvetydig ordning mellan visuella element. En annan fråga gäller vikten av en språklig struktur, som formlers inbördes ordning i minnesinskrifter, för att en mottagare ska kunna avgöra läsordning. Vidare skulle andra läsordningar än de själva texten erbjuder kunna uppmärksammas. Ett mottagarperspektiv med ett resonemang kring faktiska läsares beteenden skulle exempelvis kunna innebära att läsordning betraktas mer dynamiskt, något som växer fram allteftersom mottagaren dechiffrerar inskriften. Vilka rader som tillsammans ger mening och vilka visuella resurser som i en viss komposition indikerar att just dessa rader hör ihop är inget mottagaren måste ha vetat på förhand, och processen att arbeta sig igenom en inskrift från början till slut kan ha krävt flera misslyckade försök innan en språkligt och visuellt fungerande läsordning kunde bestämmas. Förutom mottagarens perspektiv kan det också vara intressant att resonera kring huruvida ristarens arbetsprocess, i den mån den går att fastställa, säger något om läsordning, samt om den är identisk med den språkligt och visuellt erbjudna ordningen. Slutligen skulle läsordningsprinciper också kunna undersökas i ett större material. Mycket återstår alltså att göra. Mitt bidrag hoppas jag gör klart att det oavsett omfattning på studie är viktigt att specificera från vilket perspektiv läsordningen undersöks och motivera på vilka grunder argumenten byggs.²¹

Förteckning över indelningen av undersökningsmaterialet i grupp 1 och 2

²¹ Jag vill tacka de två anonyma fackgranskarna för deras mycket konstruktiva synpunkter på både innehåll och presentation.

Tablå 2. Grupp 1: Flerradiga kompositioner vars läsordning kan bestämmas i sin helhet på språklig grund

Signum (föremålstyp)	Rad 1	Rad 2	Rad 3	Rad 4
DR 29 Bække 1 (sten)	rafnuka:tufi : auk : fucin :	auk : knubli : þaiṛ : þriṛ :	þuriṛaṛ : hauk :	
DR 30 Bække 2 (sten)	hribno : k tubi : kri ukub þsi	aft : uilbruk mpu sin		
?DR 40 Randbøl (sten)	tufi : bruti : rispi : stin : þansi : aft : lika :	brutia : þiṛ : stafar : munu :	þurkuni : miuk : liki : lifa :	
DR 202 Rønninge ^a (sten)	suti : sati : stain : þansi : aft	aillaif : brupur : sin : sun :	raupum:skialta	
DR 248 Snoldelev (sten)	kun:uallstain : sunar :	runalts : þular : o salhaukum		
DR 250 Høje Tåstrup (sten)	hurnbura	stain : suiþks :		
?DR 356 Sølvesborgs kyrka (sten)	urti : wap- ...	- : asmūt : sunu sin :		
U 4 Björkö (sten)	tutia : baþ karua kubl :	þita : aft : iuta :		
DR 2 Haddeby 2 (sten)	Parti A osfriþr : karþi : kumbl : þaun ^b	oft : siktriku :	Parti B sun : şin : oui : knubu	

Signum (föremålstyp)	Rad 1	Rad 2	Rad 3	Rad 4
DR 26 Læborg (sten)	Parti A rhafnukatufi : hiau : runar : þasi aft	Parti B þurui : trutnik : sina		
DR 41 Jelling 1 (sten)	Parti A : kurma : kunuka :	: karþi : kubl : þusi :	: aft : þurui : kunu	Parti B : sina : tanmarkar : but :
DR 143 Gunderup 1 (sten)	Parti A : tuki : raisþi : stini : þoisi : auk : karþi : kubl :	: þausi : aft aba : mak : sin : þaikn : kuþan : auk :	Parti B : tufu : muþur : sino : þau : lika : baþi : i : þaum : hauki :	abi : uni : tuka : fiar : sins : aft : sik :
Hs 7 Forsa kyrka (järnring)	Parti A : ukxa tuiskilan auk aura tuo staf at fursta laki : ukxa tuo auk aura fiurat aþru laki :	: in at þriþia laki ukxa fiurauk aurata staf : auk alt aiku i uarr if an hafsk aki rit furia	Parti B : suap liupia aku at liupriti sua uas int fur auk halkat : in þar kirþu sikþitanunr o tarstapum :	: auk ufaka o hiurtstapum : in uibiurn faþi :

Noter till tablå 2

^a Ordningen 1-3-2 respektive 3-1-2 kan inte uteslutas. Eftersom typen framförställt binamn i genitiv (här *Rauðumskjald*a *Eileif* respektive *Rauðumskjald*a *Söti*) är ovanlig är denna möjlighet dock mindre sannolik.

^b Radens slut befinner sig på den sida som rymmer parti B.

Tablå 3. Grupp 1 och 2: Flerradiga kompositioner vars läsordning inte kan bestämmas i sin helhet på språklig grund. Här återges den allmänt vedertagna läsordningen.

Signum (föremålstyp)	Parti	Rad	Läsning	Ordningsföljder som ingår i grupp 1
DR 190 Helnæs (sten)		1	rhuulfr sati stain nura	Rad 1-2-3 Kompositionens lässtart: Osäker
		2	kupi aft kupumut brupur	
		3	sunu sin truknabu --...	
		4	ouair fapi	
DR 192 Flemløse 1 (sten)		1	Aft ruulf stotr	Rad 1-2-3 Kompositionens lässtart: Osäker
		2	[st]ain sasi is uas nu	
		3	ra kupi satu su[nir aftir	
		4	ouair faapi]	
?G 280 Pilgård (sten)		1	biarfaa : statu : sis[o] stain	Rad 4 följer på 3 eller 2 Rad 5-6 Kompositionens lässtart: Osäker
		2	hakbiarn : brupr	
		3	rupuisl : austain : imuar	
		4	is af[a] : st[ai]n[a] : stata : aft : raf[a]	
		5	su[p] furi : ru[f]staini : kuamu	
		6	uit i aifur : uifil	
		7	[ba]up [um]	
Ög N288 Oklunda ^a (stenhäll)		1	kunar : fapi runar	Rad 1-2 Kompositionens lässtart: Rad 1
		2	þisar : in sa flau sakir :	
		3	suti ui þita : in sa fl-	
		4	in ruþ þan : in sa bat	
		5	uifin : þit tafapi :	
DR EM85; 151B Ribe ^b (bit av kranium)		1	ulfur auk upin auk hutíur : hialb buris	Rad 1-2-3 Kompositionens lässtart: Osäker
		2	: uiþr	
		3	þaima uiarki auk tuir	
		4	kunin	
DR MLUHM 1983-84;131 Lilla Köpinge (kam)		1	urmíltr ku	Rad 1-2 Kompositionens lässtart: Osäker
		2	qþ þat	
		3	kku	
		4	uqlini. . .	
DR 4 Haddeby 4 (sten)	A	1	: osfriþr : karþi	Rad 1-2-3-4-5 Lässtart i parti A: Rad 1
		2	kubl : þausi : tutir : upinka	
		3 ^c	u	
	B	4 ^d	rs : oft : siktriuk : kunuk : : sun : sin :	Kompositionens lässtart: parti A eller C
		5	: auk : knubu :	
		6	kurmr : raist : runar :	

Signum (föremålstyp)	Parti	Rad	Läsning	Ordningsföljder som ingår i grupp 1
DR 110 Virring (sten)	A	1	: ki-mutr :	Rad 2-3-4
		2	 n : karpi	Lässtart i parti A:
		3	: minj : --u : aft :	Rad 1 eller 2
		4	: sasur : star	Kompositionens
		5	riþpi : stin : aft : tuþan :	lässtart: Parti A
DR 189 Avnslev (sten)	B	6	þur : uiki : þisi : kuml :	eller B
		1	[... --oṭr stain]	Rad 1-2
		2	[sasi sati ru...]	Kompositionens
		3	[... karpi auk]	lässtart: Osäker
		4	[ruulfr ...]	
DR 209 Glavendrup ^e (sten)	A	1	raknhiltr : sa	Rad 1-2, 4-5
		2	ti : stain þonsi : auft	Rad 6-7-8-9-10
		3	ala : saulua kuþa	Rad 12-13-14
		4	uia liþs haiþuiarþan þia	Lässtart i parti A:
		5	kn	Rad 1
	B	6	ala : sunir : karþu	Lässtart i parti B:
		7	kubl : þausi : aft : faþur	Rad 6 eller 11
		8	sin : auk : hons : kuna : auft	Lässtart i parti C:
		9	uar : sin : in : suti : raist : run	Rad 12
		10	ar : þasi : aft : trutin : sin	Parti A-B (osäkert!)
	C	11	þur : uiki : þasi : runar	Parti C avslutar
		12	at : rita : sa : uarþi : is : stain þansi	kompositionen
		13	ailti : iþa	
		14	aft : onon : traki	
DR 230 Tryggevælde (sten)	A	1	raknhiltr : sustir : ulfs : sati : stain	Rad 1-2-4-5
		2	þnnsi : auk : karpi : hauk : þonsi auft	Lässtart i parti A:
		3	auk skaip : þaisi	Rad 1
		4	kunulf : uar sin : klomulan man	Rad 5 avslutar
		5	þun : nairbis : fair : uarþa : nu futir :	parti A ^f
	B	6	þoi batri	Parti A-B-C
		7	sa uarþi : at : rita : is ailti stain þonsi	
Sm 144 Gursten ^g (sten)	C	7	iþa hiþan traki	
		1	kuþaskaki faþi	Rad 2-3-4
		2	sunur na	Kompositionens
		3	ut smiþ	lässtart: Osäker
	C	4	a kata	
Ög 8 Kälvesten (sten)	A	5	uif siþar un . . .	
		1	stikur : karpi kubl þaū	Rad 1-2
	B	2	aft auint sunu sin : sa fial austr	Kompositionens
		3	mir aiuisli : uikikr faþi	lässtart: Rad 1
		4	aukrimulfr	Parti A-B

Signum (föremålstyp)	Parti	Rad	Läsning	Ordningsföljder som ingår i grupp 1
Ög 136 Rök ^h (sten)	A	1	aft uamuþ stonta runar þar :	
		2	in uarin faþi faþir aft faikion sunu	
		3	sakumukmini þat huariar ualraubar	
		4	uarin tuar	
		4	þar suaþ tualf sinum uarinumnar t	
		5	ualraubu	
		5	þapar somon o umisumonum : þat	
		6	sakum ona	
		6	rt huar fur niu altum on urþi fiaru	
		7	mir hraipkutum auk tu	
	B	8	mir on ub sakar	
		9	raipiaurikr hin þurmuþi stilir	
		10	flutna strontu hraipmarar sitir nu	Rad 1-2, 5-6, 9-10-11
		10	karur o	
		11	kuta sinum skialti ub fatlaþr skati	Rad 12-13-14-15-16-17-18-19
		11	marika	
	C	12	þat sakum tualfta huar histir si ku	Rad 22-23
		13	nar ituituoki on kunukar tuair tikir	Rad 24-25-26
		13	sua	Lässtart i parti A:
		14	þ o likia : þat sakum þritaunta huarir t	Rad 1
		15	uair tikir kunukar satin t siulunti fia	Lässtart i parti C:
		16	kura uintur at fiakurum nabnum burn	Osäker
		17	ir fiakurum bruprum : ualkar fim	Kompositionens
		17	rapulfsu	lässtart: Rad 1
		18	nir hraipulfar fim rukulfsunir hoislar	Parti A-B
		18	fim harup	Parti A-B föregår
	C	19	s sunir kunmuntar fim þirnar sunir :	parti C
		20	nuk m--- m-- alu --k̅j ainhuar - þ...	
		20	...þ...	
		21 ⁱ	ftir fra	
		22	sagwmoqmeni þad hoar igold	
		23	iga oari goldin d goonar hosli	
		24	airfbfrbnhn finb an tfonhnu	
		25	r troki uilin is þat : rhfþ rhis	
		26	iatun uilin is : þat <n̅iṭ>	
	D	27	<-akumukmini þur>	
	E	28	<si>bi <ui>a<ua>ri	
	C	29	<ul niru>þr	

Noter till tablå 3

^a Jag utgår från Källströms (2007, 100 f.) tolkning eftersom denna tar hänsyn till dubbel-skrivning av **t**-runorna, samt undviker en problematisk ordföljd med verbet på tredje plats i satsen som följer av om man ser rad 5 som en självständig sats. Jfr dock Fridell och Öskarsson 2011, 147 f.

^b Jag följer Stoklunds (1996, 205; 2004, 37) tolkning. Ordningen 1-4-2-3 är möjlig men semantisk osannolik. Vidare skulle rad 2 och 3 eventuellt kunna räknas som en enda rad. Runorna i början på rad 3 är vinklade mot slutet av rad 2. Men eftersom runorna i rad 3 därefter helt byter riktning jämfört med dem i rad 2 bedömer jag rad 3 som en egen rad (jfr t.ex. N 140 Valby som bedöms som en enda rad).

^c Rad 3 delar ramlinjer med rad 1 men har bedömts som en egen rad p.g.a. att runföljderna har olika läsriktning; rad 1 löper nedifrån och upp medan rad 3 löper uppifrån och ned.

^d Rad 4 sträcker sig egentligen över till parti B.

^e Tolkningen av **saulua kupa uia lips haiþuiarþan þiakn** är osäker (se t.ex. Kousgård Sørensen 1989, 17–26 m. litt.) och därför antar jag inte att ordningen rad 3-4 kan bestämmas på språklig grund.

^f Möjligen är det osäkert om ordningen 1-2-4-5 är språkligt given eftersom det finns syntaktiska oregelbundenheter i inskriften (rad 3 går inte att passa in). Jag räknar emellertid med denna ordning eftersom det innebär att flest rader ingår i ett syntaktiskt sammanhang, samtidigt som det semantiska sammanhanget är rimligt.

^g För Sm 144 utgår jag från min egen tolkning (se Åkerström 2012, 47), men oavsett om t.ex. Kinanders (i *SRI*, 4: 293) eller von Friesens (1914, 4) tolkningar hade använts kan läsordning bestämmas på språklig grund i lika hög utsträckning.

^h Jag utgår från Gustavson 2003 som bygger på Wessén 1958. Med anledning av inskriftens komplicerade karaktär och osäkra tolkningar (se t.ex. Ralph 2007, Holmberg 2016, Holmberg et al. 2020) utgår jag inte från att denna tolkning måste stämma, och är mycket sparsam med vilka ordningsföljder mellan element jag bedömer som språkligt givna. I första hand räknar jag med en viss ordningsföljd i de fall det verkar som om radbyte sker mitt i ett ord. Dessutom räknar jag med att versen i fornyrðislag som sträcker sig över parti A och B visar på ordningsföljden rad 9-10-11.

ⁱ Möjligen är det tveksamt om rad 21 ska bedömas som en egen rad. Ett avstånd finns emellertid mellan denna och slutet av rad 19 respektive 20.

Tablå 4. Grupp 1: Kompositioner med endast en rad

Ristningar på sten	Ristningar på lösföremål
Bo KJ80 Råvsal	DE EM85;370 Elisenhof
Bo Peterson1992 Hoga	DR 100B Viborg
DR 9 Nørre Brarup †	DR EM85;160 Ålborg
DR 15 Øster Løgum	DR EM85;370B Haddeby
DR 17 Starup	DR NOR2003;6 Duesminde
DR 144 Gunderup 2	G 355 utan proveniens
?DR 191 Sønderby	?G 389 Bottarve
DR 193 Flemløse 2	N 127 Hon
DR DKFyn51 Faaborg ^a	N 137 Oseberg 1
?DR EM85;377 Älleköpings kyrka ^b	N 138 Oseberg 2
?G 40 Roes	?N 450 Strand
N 2 Bjørneby	?N 458 Gravråk
N 140 Valby ^c	N 579 Kaupang
N 209 Oddernes 1	N A212 Slemmedal ^d
Ög 38 Boberg	U ANF1937;180 Långtora
	U Fv1913;276 Björkö
	?RU Melnikova2001;189 Gorodishche 2
	RU NLT2004;5 Staraja Ladoga runpinne
	Öl BN83 Klinta 1
	?Öl NOR2003;26 Råpplinge

Noter till tablå 4

^a Jfr dock uppgifter i databasen *Danske Runeindskrifter* om senare bearbetning av stenen.

^b Jfr dock uppgifter i databasen *Danske Runeindskrifter* om senare bearbetning av stenen.

^c Kompositionens enda rad kan möjligen analyseras som två. Den sista delen svänger av i en skarp vinkel och runorna löper därför inte helt i en och samma riktning. Men eftersom runorna är placerade nära varandra och eftersom de i sista delen av raden inte helt byter riktning räknar jag runföljden som en rad.

^d Charlotte Blindheim (1982, 23) påpekar att de två beslag som rymmer N A210 och N A211 respektive N A212 kan ha suttit på samma eller på olika halskedjor. Hade man säkert kunnat konstatera att alla tre ristningarna funnits på samma smycke skulle möjligen smycket i sig kunna ha bedömts som en enda komposition. Nu har de emellertid bedömts som två.

Tablå 5. Grupp 2: Flerradiga kompositioner som endast ingår i grupp 2

Ristningar på sten	Ristningar på lösföremål
Bo Boije4 Skee	DR 263 Skabersjö
DR 105 Laurbjerg	DR EM85;348 Lindholm
DR 211 Nørre Næra	DR EM85;350 Hemdrup
DR 221 Vordingborg	?DR EM85;371A Haddeby
DR 239 Gørlev	DR EM85;371B Haddeby
?DR 254 Herlev	?G 225 Svenskens
DR 333 Örja	G 361 Hallbjäns
DR NOR1988;5 Malt	N 139 Gokstad
DR NOR1998;21 Färlöv	N 282–N 284 Trå 1–Trå 3
?G 110 Tjängvide	N A210–N A211 Slemmedal
G 157 Gothems kyrka	Ribe, kam (utan signum)
?G 252 Lokrume kyrka	?RU Melnikova2001;196 Staraja Ladoga amulett
G 310 Hangvars kyrka	?RU Melnikova2001;181 Gorodishche 1
?Sm 20 Rottnekvärn †	U ANF1937;163 Björkö
Sm NOR2001;25 Tunnerstad	U ANF1937;172 Björkö
Sö 176 Kärnbo ödekyrka	U AST1;150 Ulvsunda
U 9 Björkö ^a	?U NOR1994;26A Alsnö hus
U 752 Viggby	U NOR2002;26 Björkö bleck 1
U ATA3916/47 Finsta	U NOR2002;28 Björkö bleck 2
Vg 119 Sparlösa	Öl BN84 Klinta 2
Ög 43 Ingelstad	
Ög 117 Slaka kyrka	
?Öl 33 Runstens kyrkoby †	

Not till tablå 5

^a U 9 rymmer enligt Källström (2013, 108, not 5) fragment från fem olika kompositioner.

Tablå 6. Grupp 2: Skadade ristningar som kan ha haft fler än en rad

Ristningar på sten	Ristningar på lösföremål
DR 34 Horne ^a	DR AUD1993;261 Ribe
DR 70 Hammel 1	?DR DKNJy76 Sofiendal
DR 188 Ørbæk †	DR NOR2001;8A Hörup
?DR 323 Lilla Harrie	DR NOR2001;8B Hörup
G 109 Ollaifs	N 537 Engstad
G 186 Stenhuse † ^b	N 578 Oseberg 3
G 187 Stenhuse	U ANF1937;178B Björkö
?G 248 Riddare	U ANF1937;179 Björkö
?G 266 Stenkyrka kyrka	U NOR2001;24 Björkö
?G 305 Hangvars kyrka	Ribe, benplatta (utan signum)
?N 300 Eikeland	Birka, runben (utan signum)
U 5 Björkö	
U Fv1921(2);14 Björkö	

Noter till tablå 6

^a Egentligen består DR 34 av en slinga, inte en rad.

^b Enligt Elisabeth Svärdström (i *SRI*, 12: 128) utgör möjligen G 186 och G 187 delar av samma sten; i så fall borde de bedömas som två rader i en och samma komposition.

Figurer

Fig. 1. DR 143 Gunderup 1. Foto: Erik Moltke (1931), Nationalmuseet, Danmark (CC BY-SA).

Fig. 2. DR 209 Glavendrup. *vänster*) parti A. *mitten*) parti C. *höger*) parti C och B. Foton: Erik Moltke (1930–1939), Nationalmuseet, Danmark (CC BY-SA).

Fig. 3. DR 189 Avnslev. Teckning: Jon Skonvig (1627), Nationalmuseet, Danmark (Public Domain).

Fig. 4. DR 29 Bække 1. Foto: Erik Moltke (1932), Nationalmuseet, Danmark (CC BY-SA).

Fig. 5. DR 40 Randbøl. Foto: Erik Moltke (1930–1939), Nationalmuseet, Danmark (CC BY-SA).

Fig. 6. DR 250 Høje Tåstrup. Foto: Erik Moltke (1930–1939), Nationalmuseet, Danmark (CC BY-SA).

Fig. 7. DR 248 Snoldelev. Foto: Erik Moltke (1974), Nationalmuseet, Danmark (CC BY-SA).

Fig. 8. Ög N288 Oklunda. Foto: Marco Bianchi (2006; CC BY).

Fig. 9. DR 41 Jelling 1. *vänster*) parti A. *höger*) parti B. Foton: Erik Moltke (1929 respektive 1930–1939), Nationalmuseet, Danmark (CC BY-SA).

Fig. 10. Bo Boije4 Skee. Partierna visas från vänster mot höger i ordningen A, B, C och D, presenterade enligt principen sida för sida mot höger. Bilderna är riktade med Boijes (1884–1886, 274) antagna topp uppåt. Teckning hämtad från Boije (1884–1886); bearbetad av författaren.

Fig. 11. ANF1937;163 Björkö. Raderna visas från vänster mot höger i ordningen 1-2-3-4.
Foto: Gabriel Hildebrand (2013), Statens historiska museum, Stockholm (CC BY).

Fig. 12. DR NOR1988;5 Malt. Foto: Roberto Fortuna (2014), Nationalmuseet, Danmark (CC BY-SA).

Förkortningar och bibliografi

ANF = *Arkiv för nordisk filologi* 1– (1883 ff.).

Andrén, Anders. 2000. "Re-reading Embodied Texts – an Interpretation of Runestones." *Current Swedish Archaeology* 8: 7–32.

Antonsen, Elmer H. 2002. *Runes and Germanic Linguistics*. Trends in Linguistics, Studies and Monographs, 140. Berlin.

AST1 = Arthur Nordén 1943. "Bidrag till svensk runforskning." I *Antikvariska studier*, 1: 143–224. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademiens handlingar, 55. Stockholm.

ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

[DR] AUD[årtal] = *Arkæologiske Udgravninger i Danmark* (København, 1988 ff.).

Bianchi, Marco. 2008. "Runstenar och vikingatida skriftkultur i Kronobergs län." I *Runor i Kronobergs län*, red. Per Stille och Martin Hansson, 20–31. Kronobergs-boken 2008. Växjö.

—. 2010. *Runor som resurs: Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*. Runrön, 20. Uppsala.

Birkmann, Thomas. 1995. *Von Ägedal bis Malt*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 12. Berlin.

—. 1994. "Zum Namen **uifrbur** auf dem Runenstein von Malt." I *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Grindaheim, Norway, 8–12 August 1990*, red. James E. Knirk, 203–215. Runrön, 9. Uppsala.

Björkvall, Anders. 2003. *Svensk reklam och dess modelläsare*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, n.s., 31. Stockholm.

—. 2004. "Modelläsare i svensk tidskriftsreklam: Erbjudanden om olika typer av konsumerande identiteter." I *Svenskans beskrivning*, vol. 26: *Förhandlingar vid Tjugosjätte sammankomsten för svenskans beskrivning, Uppsala den 25–26 oktober 2002*, red. Björn Melander et al., 87–96. Uppsala.

—. 2009. *Den visuella texten: Multimodal analys i praktiken*. Ord och Stil, Språkvårdssamfundets skrifter, 40. Uppsala.

Blindheim, Charlotte. 1982. "Slemmedal-skatten: En liten orientering om et stort funn." *Viking: Tidsskrift for norrøn arkeologi* 45: 5–31.

[Öl] BN + nr = inskrift publicerad i Bruce E. Nilsson, *The Runic Inscriptions of Öland*, Ph.D.-avhandling från University of Minnesota (Ann Arbor, Mich., 1973).

Bo = runristning från Bohuslän.

Boije, Sten. 1884. "Bohusläns runinskrifter." *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia* 3 (1884–1886): 258–288.

[Bo] Boije4 = runristning med nummer 4 i Sten Boije 1884.

Braunmüller, Kurt. 1991. "Mutmaßungen zum Maltstein: Methodenkritische Anmerkungen zu runologischen Interpretationen." I *Festskrift til Ottar Grønvik på 75-årsdagen den 21. oktober 1991*, red. John Ole Askedal et al., 110–123. Oslo.

- . 1992. "Der Maltstein: Versuch einer Deutung." *Frühmittelalterliche Studien* 26: 149–164.
- Bugge, Sophus. 1891–1903. *Norges Indskrifter med de ældre Runer*. Vol. 1. Christiania.
- Bäckvall, Maja. 2013. *Skriva fel och läsa rätt? Eddiska dikter i Uppsalaeddan ur ett avsändar- och mottagarperspektiv*. Nordiska texter och undersökningar, 31. Uppsala.
- Danmarks Runeindskrifter*. Av Lis Jacobsen och Erik Moltke. 3 vol.: *Text; Atlas; Registre*. København, 1941–1942.
- Danske Runeindskrifter* [databas]. Nordisk forskningsinstitut, Københavns universitet. <http://runer.ku.dk/>
- DE = Inskrift från Tyskland
- [DR] DK = löpnummer per region i *Danske Runeindskrifter*, <http://runer.ku.dk/>
- DR = *Danmarks Runeindskrifter*
- DR + nr = inskrift publicerad i *Danmarks Runeindskrifter*.
- Duczko, Wladyslaw. 1985. *Birka: Untersuchungen und Studien*, vol. 5: *The Filigree and Granulation Work of the Viking Period: An Analysis of the Material from Björkö*. Stockholm.
- Eco, Umberto. 1981. *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*. London.
- EM85 = Erik Moltke. *Runes and Their Origin, Denmark and Elsewhere*. Copenhagen, 1985.
- Fridell, Staffan, och Veturliði Óskarsson. 2011. "Till tolkningen av Oklunda-inskriften." *Saga och Sed* 2011: 137–150.
- Friesen, Otto von. 1914. "Gursten: En runsten och ett gårdsnamn." *Namn och bygd: Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning* 2: 1–17.
- Fv = *Fornvännen: Tidskrift för svensk antikvarisk forskning* (utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 1906 ff.).
- G + nr = inskrift publicerad i *Gotlands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 11–12. Nummer över G 222 återfinns i Helmer Gustavson och Thorgunn Snædal, manus till *Gotlands runinskrifter*, del 3. <https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/gotlands-runinskrifter-3/>
- Grønvik, Ottar. 1981. *Runene på Tunesteinen: Alfabet – Språkform – Budskap*. Oslo.
- . 1991. "Den nyfunne runesteinen fra Malt i Jylland – en religionshistorisk viktig innskrift fra omkring 900." *Det norske Videnskaps-Akademi, Årbok* 1990: 187–207.
- . 1992. "Runesteinen fra Malt i Jylland." *Arkiv för nordisk filologi* 107: 1–34.
- Gustavson, Helmer. 2003. "Rök." I *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, grundad av Johannes Hoops, red. Heinrich Beck et al., 25: 62–72. 2. uppl. Berlin.
- Gustavson, Helmer, och Klas-Göran Selinge. 1988. "Jarlabanke och hundaret: Ett arkeologiskt/runologiskt bidrag till lösningen av ett historiskt tolkningsproblem." *Namn och bygd: Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning* 76: 19–85.

- Heltoft, Lars. 2017. "Maltstenens tekst: Hvordan dæmonen uddrives." *Danske Studier* 2017: 27–100.
- Holmberg, Per. 2016. "Svaren på Rökstenens gåtor: En socialsemiotisk analys av meningsskapande och rumslighet." *Futhark* 6 (2015): 65–106.
- Holmberg, Per, och Anna-Malin Karlsson. 2006. *Grammatik med betydelse: En introduktion till funktionell grammatik*. Ord och Stil, Språkvårdssamfundets skrifter, 37. Uppsala.
- Holmberg, Per, Bo Gräslund, Olof Sundqvist och Henrik Williams. 2020. "The Rök Runestone and the End of the World." *Futhark* 9–10 (2018–2019): 7–38.
- Hs + nr = runristning med nummer i Marit Åhlén, "Runinskrifter i Hälsingland", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27 (1994): 33–50.
- Imer, Lisbeth M. 2007. "Runer og runeindskrifter: Kronologi, kontekst og funktion i Skandinaviens jernalder og vikingetid." 2 vol.: "Tekst"; "Katalog". Otryckt Ph.d.-avhandling från Københavns universitet.
- Jesch, Judith. 1998. "Still Standing in Ågersta: Textuality and Literacy in Late Viking-Age Rune Stone Inscriptions." I *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung: Abhandlungen des Vierten Internationalen Symposiums über Runen und Runeninschriften in Göttingen vom 4.–9. August 1995*, red. Klaus Düwel, 462–475. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 15. Berlin.
- Johnsen, Ingrid Sanness. 1968. *Stuttruner i vikingtidens innskrifter*. Oslo.
- Karlsson, Anna-Malin. 2002. *Skriftbruk i förändring: En semiotisk studie av den personliga hemsidan*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, n.s., 25. Stockholm.
- KJ + nr = inskrift publicerad i Krause 1966.
- Kousgård Sørensen, John. 1989. "Om personnavne på -vi/-væ og den førkristne præstestand: Med nogle overvejelser over en omstridt passage i Glavendrupstenens indskrift." *Danske Studier* 1989: 5–33.
- Krause, Wolfgang, med bidrag av Herbert Jankuhn. 1966. *Die Runeninschriften im älteren Futhark*. 2 vol. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, philologisch-historische Klasse, 3 ser., 65. Göttingen.
- Kress, Gunther. 2005. "Gains and Losses: New Forms of Texts, Knowledge, and Learning." *Computers and Composition* 22: 5–22.
- Kress, Gunther, och Theo van Leeuwen. 2006. *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. 2 utg. London.
- Källström, Magnus. 2007. *Mästare och minnesmärken: Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, n.s., 43. Stockholm.
- . 2013. "Vikingatida och medeltida skrifttraditioner: Några iakttagelser med utgångspunkt i det svenska runmaterialet." *Futhark* 4: 101–128.
- Liestøl, Aslak. 1982. "Runene i Slemmedal-skatten." *Viking: Tidsskrift for norrøn arkeologi* 45: 44–48.
- Leeuwen, Theo van. 2005. *Introducing Social Semiotics*. London.

- Loman, Bengt. 1965. "Rökrunorna som grafematiskt system." *Arkiv för nordisk filologi* 80: 1–60.
- Machin, David. 2007. *Introduction to Multimodal Analysis*. London.
- Melnikova2001 = Elena A. Mel'nikova. 2001. *Skandinavskie runičeskie nadpisi: Novye naxodki i interpretatsii: Teksty, perevod, kommentarij*. Moskva.
- Meyer, Jan. 1992. "Planning in Runic Inscriptions." I *Blandade runstudier*, 1: 37–66. Runrön, 6. Uppsala.
- MLUHM1983–84 = Lars Larsson och Evert Salberger. "A Rune-Inscribed Detail of a Comb from L:a Köpinge, Scania." *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1983–1984 (1984): 128–137.
- Moltke, Erik. 1981. "Järsbergstenen, en märkelig värmlandsk runesten." *Fornvännen* 76: 81–90.
- [Ög] N = Arthur Nordén. "Östergötlands runinskrifter: Supplement till Erik Brates 'Östergötlands runinskrifter'." Manuskript i ATA.
- N + nr = inskrift publicerad i *Norges innskrifter med de yngre runer*, av Magnus Olsen et al., 6 vol. hittills (Oslo, 1941 ff.).
- N A + nr = arkivnummer i Runearkivet, Oslo.
- NLT = *Norsk lingvistisk tidsskrift* (Oslo, 1983 ff.).
- NOR = *Nytt om runer* 1–19 (Oslo, 1986–2004 [publ. 2006]).
- Nord, Andreas. 2008. *Trädgårdsboken som text 1643–2005*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, n.s., 47. Stockholm.
- Nordén, Arthur. 1937. "Magiska runinskrifter." *Arkiv för nordisk filologi* 53: 147–189.
- . 1940. "Litteratur och kritik: Tysk runforskning under de sista åren." *Fornvännen* 35: 318–332.
- Nyström, Staffan. 1992. "Runes and Runestones from Birka." I *Investigations in the Black Earth*, vol. 1: *Early Investigations and Future Plans*, red. Björn Ambrosiani och Helen Clarke, 64–70. Birka Studies, 1. Stockholm.
- Palm, Rune. 1992. *Runor och regionalitet: Studier av variation i de nordiska minnesinskrifterna*. Runrön, 7. Uppsala.
- Pereswetoff-Morath, Sofia. 2019. *Viking-Age Runic Plates: Readings and Interpretations*. Runrön, 21. Uppsala.
- Peterson, Lena. 1992. "Hogastenen på Orust." I *Blandade runstudier*, 1: 81–111. Runrön, 6. Uppsala.
- . 1994. *Svenskt runordsregister*. 2 rev. uppl. Runrön, 2. Uppsala.
- Peterson1992 = Peterson 1992.
- Petrulevich, Alexandra. 2016. *Ortnamnsanpassning som process: En undersökning av vendiska ortnamn och ortnamnsvarianter i Knýtlinga saga*. Namn och samhälle, 28. Uppsala.
- RU = inskrift från Ryssland.
- Ralph, Bo. 2007. "Gätan som lösning: Ett bidrag till förståelsen av Rökstenens runinskrift." *Maal og minne* 2007: 133–157.
- Salberger, Evert. 1980. *Östgötska runstudier*. Scripta runica, 1. Göteborg.
- Samnordisk runtextdatabas*. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet. <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>

- Samplonius, Kees. 1992. "Zum Runenstein von Malt." *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 36: 65–91.
- Sangfelt, Adrian. 2019. *Syntaktiska strukturer i tiden: OV- och bisatsledföljd i svenskans historia*. *Studia philologiae Scandinavicae Upsaliensia*, 20. Uppsala.
- Sm + nr = inskrift publicerad i *Smålands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 4.
- SRI = *Sveriges runinskrifter*. Olika författare; publicerade av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 14 vol. hittills. Stockholm, 1900 ff.
- SRI, 1 = *Ölands runinskrifter*, av Sven Söderberg och Erik Brate (1900–06).
- SRI, 2 = *Östergötlands runinskrifter*, av Erik Brate (1911–18).
- SRI, 3 = *Södermanlands runinskrifter*, av Erik Brate och Elias Wessén (1924–36).
- SRI, 4 = *Smålands runinskrifter*, av Ragnar Kinander (1935–61).
- SRI, 5 = *Västergötlands runinskrifter*, av Hugo Jungner och Elisabeth Svärdström (1940–70).
- SRI, 6–9 = *Upplands runinskrifter*, av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson (1940–58).
- SRI, 11–12 = *Gotlands runinskrifter*, av Sven B. F. Jansson, Elias Wessén, och Elisabeth Svärdström (1962–78).
- SRI, 14.2 = *Värmlands runinskrifter*, av Sven B. F. Jansson (1978).
- Stephens, George. 1874–1879. "Runstenen från Skee." *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia* 1: 166–174.
- Stoklund, Marie. 1989. "Arbejdet ved runologisk-epigrafisk laboratorium, København." *Nytt om runer* 3 (1988): 4–7.
- . 1994. "Malt-stenen — en revurdering." I *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Grindaheim, Norway, 8–12 August 1990*, red. James E. Knirk, 179–202. Runrön, 9. Uppsala.
- . 1996. "The Ribe Cranium Inscription and the Scandinavian Transition to the Younger Reduced Futhark." I *Frisian Runes and the Neighbouring Traditions: Proceedings of the First International Symposium on Frisian Runes at the Fries Museum, Leeuwarden 26–29 January 1994*, red. Tineke Looijenga och Arend Quak = *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 45: 199–209.
- . 2004. "The Runic Inscription on the Ribe Skull Fragment." I *Ribe excavations 1970–76*, red. Mogens Bencard et al., 5: 27–42. Højbjerg.
- Svensson, Jan, och Anna-Malin Karlsson. 2012. "Inledning: Text, textforskning och textteori." *Språk och stil* 22.1: 5–30.
- Sö + nr = inskrift publicerad i *Södermanlands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 3.
- Thompson, Claiborne W. 1975. *Studies in Upplandic Runography*. Austin, Texas.
- Thuesen, Karen. 1990. *Maltstenen: En runologisk undersøgelse af den sydjyske Malt-indskrift*. UJDS-Studier, 7. København.
- Tønnesson, Johan. 2003. "Model Readers and Other Textual Strategies in Norwegian Historian Professor Finn Olstad's Paper 'New Perspectives on the Rise and Fall of the Working Class' (2000)." I *Academic Discourse: Multidisciplinary Approaches*, red. Kjersti Fløttum och François Rastier, 158–180. Oslo.

- . 2004. *Tekst som partitur, eller: Historievitenskap som kommunikasjon: Nærlesning av fire historikertekster skrevet for ulike lesergrupper*. Acta Humaniora. Oslo.
- U + nr = inskrift publicerad i *Upplands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 6–9.
- Wessén, Elias. 1958. *Runstenen vid Röks kyrka*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Filologisk-filosofiska serien, 5. Stockholm.
- . 1965. *Svensk språkhistoria*, vol. 3: *Grundlinjer till en historisk syntax*. 2 uppl. Stockholm.
- Viking2011 = James Knirk, "Hogganvik-innskriften: en hard runologisk nøtt." *Viking: Tidsskrift for norrøn arkeologi* 74 (2011): 25–39.
- Wimmer, Ludvig F. A. 1895–1908. *De danske runemindesmærker*. 4 vol. København.
- Vg + nr = inskrift publicerad i *Västergötlands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 5.
- Vr + nr = inskrift publicerad i *Värmlands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 14.2.
- Åkerström, Hanna. 2012. "Sm 144 Gursten: En småländsk runsten från tidig vikingatid." Magisteruppsats, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- . 2013. "Interpunktion i runstensinskrifter från tidig vikingatid." Masteruppsats, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
- . 2019. "Det tidigvikingatida runmaterialet: En inventering." *Futhark* 8 (2017): 7–88.
- . Manus. "Stentoftens läsordning."
- Øeby Nielsen, Gunhild. 2001. "Runestones as Communication – the Danish Material." *Offa* 58: 165–172.
- Ög + nr = inskrift publicerad i *Östergötlands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 2.
- Öl + nr = inskrift publicerad i *Ölands runinskrifter*, d.v.s. SRI, 1.

English summary

Reading order in early Viking Age runic inscriptions

In the study of runic material, interest has primarily been focused on linguistic interpretation. Here I attempt to broaden the perspective by highlighting visual communication, specifically visual cues as to the reading pathway through the lines of an inscription. The first aim of the study is to identify (potential) common principles for visual offers as to reading order in texts from the Scandinavian runic material of the early Viking Age. A model of analysis based on the material has been developed as a first step. I further wish to demonstrate how the relevant principles can be applied to develop new insights into reading order. The second aim of the study is thus to use the identified principles of reading order to propose the visually offered reading order of three early Viking Age runic texts.

The material under investigation consists of the early Viking Age Scandinavian runic inscriptions. The period extends from the beginning of the 700s until approximately 950. The material comprises 133 inscriptions in total and a description of delimitation criteria as well as a list of inscriptions can be found in Åkerström 2019.

The material is divided into two groups: Group 1 consists of inscriptions whose reading order can be determined in whole or in part on linguistic grounds (62 in number) while Group 2 contains inscriptions where this is partially or fully impossible (84 in number). Fourteen inscriptions thus belong to both groups as only parts of the reading order can be determined on linguistic grounds (see further tables 2–6). Only Group 1 can be employed to achieve the first aim of the essay; if the visual principles indicative of a particular reading order are to be investigated, this must proceed from an order that has not been determined on visual grounds. I therefore use reading orders which have been established linguistically and investigate the associated visual cues. A review of the material permits the formulation of various criteria for interpreting reading order as being linguistically determined. These are primarily associated with syntactic and semantic relationships in the inscription. The visual principles of reading order established from Group 1 are then used in the analysis of three inscriptions from Group 2 (Bo Boije4 Skee, U ANF1937;163 Björkö and DR NOR1988;5 Malt), which fulfils the second aim of the essay.

The focus here has not been placed on the reading order of the actual sender or recipient since it is difficult to state anything with certainty about this. Taking my basis in a view of text formulated by Eco (1981, 7–11), I instead consider the reading order offered by the text itself (with *text* referring here to the carving, both its linguistic and its visual form, as well as the carved object).

The investigation of reading order requires the specification of components between which the order can be determined. I follow Karlsson (2002, 42) in using the term *visual element* for such components. A review of the compositions represented in the material under investigation allows three types of visual elements to be distinguished. These have been established on a visual and (to a certain degree) linguistic basis and comprise: (*inscription's*) *line*, (*inscription's*) *section* and (*inscription's*) *composition*. A *line* is a runic sequence which runs more or less continuously in approximately the same direction. The carved object generally consists of different sides which are separated by their placement at different angles: a *section* refers to the carving on one side. A *composition* refers to all the carving on an object. The visual elements thus consist only of the carving itself although the location of the carving on the surface is considered in the analysis. All the visual elements are investigated to determine the *start of reading* (i.e. the place where the reading begins in the line, section or composition), while the *reading pathway* (i.e. the path from this point) is considered between lines and between sections, but not between compositions.

The theoretical framework is based on social semiotics, with particular emphasis laid on the multimodality of text, i.e. the fact that additional resources beyond language can express meaning in a text, for example image and layout. The visual expressions which organise the text and which are referred to as *semiotic resources* are in focus here. These have the potential to express *meaning* which is not fixed but negotiated within a social community. The study focuses on semiotic resources which in early Viking Age writing culture can potentially

express meanings connected with *functions* such as the start of reading and the reading pathway.

The interaction between *semiotic resource*, *meaning* and *function* is investigated on the basis of Kress and van Leeuwen's (2006) model of analysis for studying the grammar of visual design. This model is based on the linguistic description of systemic-functional grammar, a linguistic theory in social semiotics. More precisely, the part of the model which concerns the visual organisation of text is employed, which means that I assume that resources associated with reading order can express concepts such as *salience*, *creation of associations* or *demarcation*. These semantic systems can be connected with functions of reading order; resources that express salience represent the prominent element as more important and thus deserving of the most attention (Kress and van Leeuwen 2006, 201–06). I thus construe the connection with the start of reading and reading pathway as consisting of reading the most prominent element first, thereafter the less prominent and so on. Resources that express the creation of associations and demarcation require, according to Kress and van Leeuwen, that the elements in question are presented as if connected to each other or separated respectively. The connection with reading order consists of the reading pathway being promoted between those elements which have a visual connection and discouraged between those which are demarcated from each other.

I anticipate that the resources should result in a strongly or weakly marked offer of reading order. The categorisation is primarily employed to evaluate different possibilities of reading order in an analysis of the three inscriptions from Group 2. Two factors are accorded significance in the analysis: firstly, the clarity or lack thereof of the resource in the individual composition; secondly, the frequency or infrequency of use of the resource in Group 1. In simple terms, clear and frequently used resources result in a strongly marked offer of reading order, while unclear and infrequently used ones result in a weak one. No automatic connection should be made between this categorisation of the resources and their place in early Viking Age text culture.

Several visual resources connected with reading order have been identified in the analysis of Group 1. Seven resources express salience which can be linked to the start of reading in a section (i.e. the initial line). All but one of these are found in several variants. *Rune size* means that the initial line may have either relatively larger or smaller runes (the former variant is more common). *Length of line* entails the initial line being relatively long or short (the former variant is more common). *Height of line* implies that the initial line is placed either a little higher up or a little further down than the other lines. *Runic density* describes how the introductory runes of the initial line are either more sparse or more crowded in comparison with other lines. *Punctuation marks* distinguish the initial line either via their presence or absence. *Line demarcation* entails the introductory lines of a section being marked along both sides while the concluding one is marked only along one side. An uncommon variant also occurs where the reverse applies. Finally, *larger grouping of lines* implies that when one group of lines within a section is placed vertically and

another horizontally, the reading begins in the group with the greater surface area. All of the resources mentioned can in principle also be connected to the reading pathway; if one visual element is more prominent there is always a less prominent element which should thus be read subsequent to the former.

Three resources which express salience can be linked to the opening section of a multisectional composition. These include *larger inscriptional section* which entails that the initial section is greater in surface area, and again *rune size* which here means that where two sections are approximately the same size, the start of reading occurs in the section with larger runic shapes. *Line demarcation* can also indicate the start of reading in a composition; the introductory section has framing lines while the concluding one lacks these.

Three resources which express the creation of associations can be linked to the reading pathway. *Closeness between lines* is very common and simply consists of lines in visual proximity to each other often being read consecutively. *Adjacent starting point of line* means that the reading pathway is offered between lines with a boustrophedon direction of reading. *Adjacent starting point of section* means that when boustrophedon reading order not only occurs within the section but continues beyond it, then the reading order of the lines will be the same in both sections.

There are four resources which express demarcation. *Distance between lines* means that a visual distance between lines indicates these should not be read consecutively. *Distance to starting point of line* means that in arrangements where some lines are boustrophedon and others are not, and where the order in which the lines are read changes direction, then the lines where the direction of reading runs in the same direction (i.e. does not run boustrophedon) are not to be read consecutively. *Different direction of line* means that where groups of lines in a section are separated from each other whereby some are positioned horizontally and others vertically, each group of lines should be read to completion before the next is begun. Finally, *distance to starting point of section* means that where lines in two sections run boustrophedon but where the boustrophedon direction does not extend over the separate sections (i.e. the direction of reading in the lines which are edge to edge follows the same direction), these two lines should not be read consecutively.

Lastly, five resources do not seem to express any of the three semantic systems and have therefore been assumed to be directly connected to reading order by convention. These include *reading direction within line* which means that the start of reading occurs in a line whose direction of reading runs upwards from the bottom. *Placement of line* occurs in three variants: the start of reading occurs in the line furthest to the left, furthest to the right or in the middle in a vertical arrangement of lines. *Line order* concerns the reading pathway and means that the order in which the lines are read either runs to the right (if the start of reading is furthest to the left), to the left (if the start of reading is furthest to the right) or changes direction (if the start of reading is in a middle line). The variant with the start of reading to the left and the reading pathway running to the right is the most com-

mon. Resources have similarly been established which describe the start of reading and the reading pathway for sections in multisectional compositions: *placement of section* means that the start of reading either occurs in the section to the right or to the left, and *section order* entails the reading pathway thereafter running to the right or left respectively. Here also, the variant where the order of reading proceeds from the section to the left towards that on the right is the most common.

Three inscriptions from Group 2 have been analysed in the light of the resources which have been established. These are Bo Boije4 Skee, U ANF1937;163 Björkö and DR NOR1988;5 Malt. The text on the Skee stone allows several different reading orders. The composition comprises four sections, A, B, C and D, and section B consists of three lines, the **i**, **f** and **t**-lines (see fig. 10). The start of reading in section B probably occurs in the **f**-line, which provides the most frequent variants of *rune size* and *placement of line*, as well as *reading direction within line*. The most strongly marked offer of reading pathway in section B is **f-i-t** (via *adjacent starting point of line* as well as the most frequent variant of *line order*). There is a strongly marked offer for the start of reading of the whole composition in the **f**-line in section B (through *larger section* and *reading direction within line*) and in section D, primarily through *rune size* and *reading direction within line*. Alternative reading pathways with the start of reading in sections B or D, however, include the alternative D-A-B(**f-i-t**)-C as the most strongly marked, but if the start of reading is considered to be in section B, then B(**f-i-t**)-C-D-A is a possible alternative (via the most frequent variant of *section order*).

The inscription U ANF1937;163 occurs on a silver pendant from Björkö. This comprises four lines of carving (A, B, C and D, see fig. 11), offering two alternative reading orders. The first A-B-C-D is marked a little more strongly (principally via *length of line* and *adjacent starting point of line*) than the second B-A-C-D (primarily via *rune size*).

On DR NOR1988;5 Malt there are six horizontal lines, H1–6, and two vertical ones, V1 and V2 (see fig. 12). There is an offer of reading these groups of lines individually (*different direction of lines*); the horizontal lines cover a much larger area than the vertical (*larger grouping of lines*). In the two vertical lines there is a slightly more strongly marked offer of start of reading in the line furthest to the right, V2, primarily via *length of line*. This does however entail that the less frequent variants of *placement of line* as well as *line order* are employed, i.e. from the line to the right and towards the left. In the horizontal lines there is an offer of reading order from top to bottom (H1–6), principally via the most frequent variant of *placement of line* and *line order*, but the start of reading in the uppermost line, H1, is also offered via *length of line* and possibly via *height of line*. An alternative but somewhat less strongly marked offer of reading order is H2-H1-H3-H4-H5-H6. A start of reading in H2 is offered by *rune size* and possibly through *length of line*. If the start of reading is to be found in H2, this evidences an infrequent variant of *line order* where the order in which the lines are read changes direction.

An analysis of the visual offers is only one step in the process of establishing the reading order of an inscription. Consideration must also be given to orders

which make the linguistic content comprehensible. One future step would thus be to investigate linguistic offers of reading order. Highlighting three inscriptions where the linguistic content is of little or no help in establishing the reading order does however show what possibilities exist using only the visual resources. It is hoped that the result can be used in the consideration of linguistic interpretations. As well as being used as tools in the analysis of reading order, the established resources are interesting as they offer an insight into early Viking Age writing culture. They indicate certain clear norms for the formulation of text during the period in question, but also show that there was potential for individual variation.

Roman and Runic in the Anglo-Saxon Inscriptions at Monte Sant'Angelo: A Sociolinguistic Approach

Michelle Waldispühl (University of Gothenburg)

Abstract

This paper addresses the Anglo-Saxon personal name inscriptions at Monte Sant'Angelo in Southern Italy from a sociolinguistic angle. The main interest lies in the mix between Roman and runic writing and its interpretation in the light of individual literacy and the cultural context of medieval pilgrimage. Four from a total of five inscriptions were written in runes; two of these show significant influence from Anglo-Saxon scribal practices and Roman epigraphic writing. The fifth Anglo-Saxon name is written entirely in Roman letters. Drawing on theoretical approaches from modern sociolinguistic studies of multilingualism in writing, this study suggests that the use of mixed Roman-runic practices reflects the biscriptal background of the respective carvers and was applied *in situ* to individualize the inscriptions. However, not all the inscriptions show such a mix; hence either skill or personal preference varied among the pilgrims. The practice of mixing evident in the runic inscriptions does not fully correspond to previously described features of multilingual and multiscriptal writing, which is why a new term, "heterographia", has been coined in this study to include mixing not only in a language and a writing system, but also on a graphetic and orthographic level. Finally, the use of runes or Roman script for one's personal name is interpreted as an expression of social identity dependent on the person's social embedding.

Keywords: Anglo-Saxon runic inscriptions, medieval graffiti, sociolinguistics of writing, multilingual writing, language contact, personal names, identity, medieval pilgrimage

In the course of different migration processes in the Middle Ages, runic literates traveled south, west and east and left written traces at places

Waldispühl, Michelle. "Roman and Runic in the Anglo-Saxon Inscriptions at Monte Sant'Angelo: A Sociolinguistic Approach."

Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 135–158.

DOI: 10.33063/diva-402192

abroad. There are within this heterogeneous group of inscriptions ten instances in Italy which form a subgroup from one particular historical context: between A.D. c. 650 and 850, Anglo-Saxon Christians, probably pilgrims, traveled to Rome and Jerusalem and along the way they inscribed their names on the walls of the Roman catacombs of Commodilla, St Marcellinus, St Peter and St Pamphilus and at the Sanctuary of San Michele in Monte Sant'Angelo (Gargano).

These graffiti were first discovered by the Italian epigraphist Carlo Carletti (Carletti 1980, 1984–85) and thereafter presented largely separately in different publications (Mastrelli 1980; Arcamone 1981, 1992; Derolez and Schwab 1983, 1994). Ray Page remarks on some of the inscriptions in his *Introduction to English Runes* (1999), and Maria Giovanna Arcamone (2007) subsequently presents an overview of all the interpretable inscriptions, including pictures and a description of the epigraphic, runographic and etymological characteristics of the inscribed personal names. The most recent find in the catacombs of Pamphilus in Rome is presented by Luisa Izzi (2014, 147 and n. 28) and “possibly read as ‘[+ +] CYNRIC’”. The period to which the inscriptions are historically dated begins with the conversion of the Anglo-Saxons in the beginning of the 600s, and from 650 there are accounts of Anglo-Saxon pilgrims to mainland Europe. The *terminus ante quem*, on the other hand, is determined by the alleged Saracen attack of the sanctuary after which the place was abandoned (cf. Foxhall Forbes 2019, 178 f.).

In her article, Arcamone (2007, 128, 137) points out that the pilgrims not only knew how to carve runes but, as Christians, must also have mastered the Roman alphabet. On the walls of the Sanctuary of San Michele and in the Roman catacombs there is further evidence for this assumption since we find Anglo-Saxon names written not only in runes but also in Roman letters (Arcamone 2007, 128; Carletti 1984–85, 2002). Page also (1994, 182; 1999, 224) mentioned the inscriptions’ connection to Roman alphabetic literacy and a possible learned background of the Anglo-Saxon pilgrims in Italy but did not delve deeper into the matter. Thus, previous runological research had no systematic focus on the effect Roman writing and the social and situational context of pilgrimage might have had on the runic inscriptions far away from the “runic homelands”.

In this paper, I address such Roman-runic “contact effects” in the inscriptions of the Anglo-Saxon pilgrims but limit my study here to the inscriptions at the Sanctuary of San Michele.¹ My main aim is to con-

¹ On the Anglo-Saxon inscriptions in Rome, see most recently Insley (2008) and Izzi (2014).

tribute to the hitherto neglected social contextualization of the graffiti, examining the literate skills of the writing pilgrims and possible social meanings of the inscriptions by taking a sociolinguistic approach. In a recent paper, Helen Foxhall Forbes (2019, 170) also points out that the main focus of scholarly research has so far been on the philological and onomastic features of the inscriptions while spiritual and social aspects have not been sufficiently addressed. Forbes focuses her study on the situational and contextual embedding of the graffiti on the walls at Monte Sant'Angelo and seeks to explore their significance for issues of devotion and identity with a historical and theological approach (see below).

In my analysis, I follow the method applied in modern sociolinguistic studies of writing systems in contact and include visual, material and linguistic characteristics of writing (cf. Sebba 2012, 102–06), the first concerning such matters as spatial arrangement, layout and script style; the second technical execution. Given that the Anglo-Saxon inscriptions in Italy appear only as single, syntactically isolated names, the linguistic analysis will only touch on orthography. Mark Sebba's studies have shown not only that visual aspects in particular are often neglected in research on multilingual texts (Sebba 2012, 102) but also that such features can serve a sociolinguistic function, such as underlining equality, for example, or expressing a certain identity or ideology (Sebba 2009, 39 f.; 2012, 109).

In the following, I will first present the historical and local context of the Anglo-Saxon inscriptions at Monte Sant'Angelo in Gargano. The effects of contact will then be separately addressed for each inscription in the section "Roman and runic writing in the Anglo-Saxon names". In the subsequent sections, sociolinguistic explanations for the use and choice of script will be discussed in the light of modern theories of multilingual language use and with respect to the historical and local context.

Historical context

Anglo-Saxons in Italy

Pilgrimages were extremely popular among medieval Christians, and both clerics and laypeople undertook journeys to the Holy Lands or other places of great religious significance (cf. e.g. Webb 1999). The Anglo-Saxon pilgrims who visited Monte Sant'Angelo most likely continued their journey to Jerusalem by boat from ports close to Gargano (Sinisi 2014, 47, 59 f.). Their pilgrimage was probably *religionis causa*, i.e. undertaken in order to find "a closer link with the divinity in order to reach a

state of perfection of the soul". The function of the pilgrims' graffiti should certainly be seen in this religious context as having spiritual, devotional and commemorative purpose. The names may represent either a kind of ratification of "a pact with God that they had come all that way to sign" (p. 60) or, more likely, may be compared with medieval memorial practices known from *Libri vitae*, where people left their name to represent their souls, to be prayed for and commemorated during their lifetime and in the afterlife (cf. also Foxhall Forbes 2019, 188–92).

There is no historical data on the Anglo-Saxon pilgrims in Gargano in particular (cf. Handley 2013, 759–61) and hence we do not know who the persons behind the names investigated in this article were, whether they were clerics or laypeople, what exactly their motivations for the pilgrimage were or whether they were traveling in a group or on their own. It is moreover unclear whether the names indicate the pilgrims themselves or those close to them (p. 747). According to Carletti (2002, 354), the large number of Anglo-Saxon name graffiti in uncial writing in the catacombs of Rome points to a learned and clerical background for the writers. It might, however, be reasonably assumed that the group of people traveling to Italy was a heterogeneous one, as their level of literacy may also have been.

Literacy in Anglo-Saxon England

When Christian Latin literacy was introduced in Anglo-Saxon England in the 500s, it "did not spring up in a scriptless desert" (Derolez 1990, 400). Runic writing was found at that time, although evidence is scarce (Barnes 2012, 42 f.; Page 1999, 25), and the Anglo-Saxons presumably already had knowledge of the Roman script from previous contacts with the Continent (Page 1999, 213) and from Latin inscriptions from Roman colonial times still present in the Anglo-Saxon linguistic landscape.

The epigraphic and manuscript evidence of Anglo-Saxon England strongly suggests that runes and Roman script existed contemporaneously from early on and for a long period. Much Anglo-Saxon runic writing is mixed or interwoven with Roman script and Latin (cf. most recently Okasha 2018). Objects variously occur with inscriptions in both scripts, runic and Roman, and both languages, vernacular and Latin, side by side (see below); alternatively, occasional single runes occur in Roman inscriptions and manuscript texts (cf. Page 1999, 213–24, and Okasha 2018 for examples).

As concerns the functional distribution of the runic and Roman writing systems in Anglo-Saxon England, the Roman alphabet was used more

frequently than the runic one in both epigraphic and manuscript writing. In manuscripts, runes are – apart from the characters þ and ƿ which were borrowed into insular script – clearly less common than Roman letters. The two writing systems seem otherwise to have enjoyed a comparable status since they occur in similar contexts, although, in general, Latin texts appear in Roman script rather than runic whereas both scripts were used for Old English (Orton 2014, 231 f.; Okasha 2018, 35). For personal names, a socially coded distribution can be noted on East Anglian coins from the 700s where names of royals were written in the Roman alphabet whereas names of officials or moneyers appear in runes (Page 2003, 551). Regarding the epigraphic use of the two writing systems, Parsons (1994, 110 f.) shows that their spatial distribution is very similar. The evidence clearly indicates that active knowledge of both Roman and runic writing systems existed contemporaneously (Okasha 2018, 35).

Of the total of around 350 inscriptions from Anglo-Saxon England, seventeen inscriptions dating from the 700s to the 800s contain both runic and Roman writing according to Elisabeth Okasha (2018, 31 f., 34, 41 f.), who lists them and classifies them into four groups. The first group comprises Roman-script texts with occasional single runes (e.g. the Chester-le-Street stone with the personal name EADmVnD); the second only comprises the Franks casket, the texts are runic but for one in Roman script; the third shows parallel inscriptions in both scripts (e.g. the Falstone stone, see below); the fourth contains different texts in each script (e.g. the Hackness stone with a prayer in Latin written in Roman script and a now indecipherable runic inscription and a text in runic ciphers).

On a syntactic level, the two scripts are kept apart and not mixed. Parallel inscriptions where the same text appears in Roman and runic on the same object provide particular evidence for this practice. An example is the Falstone stone with an Old English memorial formula **æftæ... becu*n*f... gebidædpe*saule* in runes and ... ITA... AEFT*R HROETHBERHT* BECUNAEF... EOMAEʒEBIDAEDDERSAULE in insular majuscules, the translation being '(NN set up) a monument after Hroethberht after his uncle. Pray for his soul' (cf. Page 1999, 142, transliteration according to RuneS-DB). Okasha explains this parallel use of scripts as "artistic, to exhibit knowledge" (Okasha 1971, 72; cf. also 2018, 40). Christine Fell (1994, 129) suggests two further explanations, of which the first is "to reach as wide an audience as possible and present your text for all who are literate in either script", which corresponds to socio-linguistic considerations on modern parallel script use (cf. Sebba 2012, 109, 112). Okasha (2018, 39) considers this explanation unlikely, however,

since the Anglo-Saxon context makes a reader capable of reading only one script improbable. Fell's second explanation, that the multiscriptal practice for epitaphs might be a reference to Christ's inscription on the cross, which according to the Gospel of St Luke 23:38 was written in letters of Greek, Latin and Hebrew is more far-fetched and fairly unlikely. Rather, I consider this use of parallel script might be linked to aspects of local identity (see section "Script choice and identity in personal names" below). As noted above, recent sociolinguistic research has shown that different scripts can express such features and thus, as regards choice and use of writing systems, it is not only readability which is significant (Sebba 2009, 39 f.; 2012, 109).

Local context of the inscriptions at Monte Sant'Angelo

The runic inscriptions at Monte Sant'Angelo in Gargano in Southern Italy are situated in the cave-sanctuary of San Michele, a sacred Christian place where the Michaelian Cult has been practiced since the sixth century (Sinisi 2014, 51). It is a place of religious importance and spiritual power to which pilgrims have traveled since the beginnings of Christianity in Europe.

In 1949, when the sanctuary was renovated after an earthquake, a late antique chapel with a long *porticus* to the sanctuary was rediscovered (cf. Arcamone 2007, 129).² On its walls were found around two hundred medieval graffiti carved by pilgrims. These walls comprise several historical layers of inscriptions accidentally brought together. The graffiti are mainly personal name inscriptions, but symbols such as the *signum crucis* and short prayers can also be found (cf. Carletti 1980; Foxhall Forbes 2019, 184). Among these inscriptions are, as mentioned above, five interpretable Anglo-Saxon name graffiti, one in the Roman alphabet and four in the Anglo-Saxon futhorc. Four of these carvings were discovered in 1976 when the inscriptions in the late antique *porticus* leading to the sanctuary were systematically investigated (Carletti and Otranto 1980), and the fifth, **leofwini**, was added to the corpus after a subsequent examination by Maria Giovanna Arcamone (1992). According to Derolez and Schwab (1983, 114 f.), a further runic inscription can be detected, but due to erosion and overwriting it can barely be deciphered, much less interpreted. Three runic inscriptions are located on the western façade of the wall at the entrance

² For the topographical context and a reconstruction of the late antique building, see the excellent digital images by Massimo Limoncelli in Foxhall Forbes (2019, 171–77).

to the long *porticus*, **hereberekht**, **herræd** and **wigfus**, in addition to the uninterpretable runic scratches. The fourth inscription, **leofwini**, is located on a column inside the *porticus*, as is the Anglo-Saxon name EADRHID in Roman script.³ Since four of the inscriptions are grouped closely together, three of them on the same ashlar, it may be assumed that they were inscribed on the same occasion (cf. Derolez and Schwab 1983, 113) and they may even be interpreted as belonging to pilgrims who had traveled in a group. This conclusion is, however, only tentative. As already mentioned, we lack historical data about these Anglo-Saxon pilgrims, and it was moreover not uncommon to inscribe names of relatives, i.e. people who were not present.

Runic and Roman writing in the Anglo-Saxon names

Bind-runes and hc-spelling in Hereberekht

The inscription of the name *Herebrehct* is clearly visible and can be found at the main entrance to the gallery on the wall on the right side (see fig. 1). The individual runes are 4.2 to 5.2 cm high (cf. Derolez and Schwab 1983, 117) and the inscription can be read as *Herebrehct*. This renders a common Anglo-Saxon male name with *here-* < Germanic **harja-* as the first element and *-brehct* < **bertha-* (with an epenthetic vowel) as the second. The technical execution with deep and neat carvings bears witness to an experienced carver (cf. also Arcamone 2007, 131).

The inscription shows a sophisticated and rather unusual use of bind-runes. There are three consecutive instances of $\mathfrak{M}$ as the first element: $\mathfrak{MB}$, $\mathfrak{MR}$, $\mathfrak{MN}$, and word-initially we even find the tri-partite bind-rune $\mathfrak{MR}$. According to Mindy MacLeod (2002, 81, 94), the bind-runes found in runic inscriptions in Anglo-Saxon England nearly all appear in a context connected to an ecclesiastical environment. This fact is particularly highlighted in the only other example of a triple bind-rune in an intelligible text: The inscription on the Whitby comb, an inscription dated to the late 600s or early 700s is read as $\overline{\text{dæusmæus:godaluwalu}} \overline{\text{dahelipæcy...}}$ *Dæus mæus God aluwaluda helipæ* Cy... (cf. Waxenberger 2011, 74 f.) and interpreted by Bammesberger (2010) as ‘*deus meus,*

³ For an illustrative overview of the location of the inscriptions in the *porticus* see Derolez and Schwab (1983, fig. 6) and Foxhall Forbes (2019, fig. 8 and fig. 13). The **leofwini** inscription is correctly located in Trotta (2012, 104, 108 f.; cf. also Foxhall Forbes 2019, 183).

Fig. 1. The **herebērehct** inscription. Photo by the author.

may God the Allruler help Cy-[' or '*deus meus*, O God Allruler may you help Cy-' (cf. also Page 1999, 164 f.) where Cy- is assumed to be the first part of a personal name. The inscription is partly in Latin and contains a formulaic prayer. Hence, the use of bind-runes in Anglo-Saxon England suggests that the writer of the **herebērehct** inscription belonged to a Latin-speaking milieu. Two new finds with multipartite bind-runes in the inscriptions on the Shropham lead tablet (not yet dated) and the Ipswich belt buckle (dated to the 700s; cf. Waxenberger 2016) further indicate that the use of multipartite bind-runes might have been specific to the regions of Northumbria and Mercia.⁴

The **herebērehct** inscription, with its extensive use of bind-runes, suggests their use as a stylistic feature perhaps linked to the functional context in which the inscription was embedded. Together with its prominent

⁴ I thank one of the peer reviewers for pointing this out to me. Both inscriptions are, however, difficult to read and have not yet been properly interpreted (cf. Waxenberger 2016). On the Shropham lead tablet, the tri-partite bind-rune **mūn** might comprise part of the second element *-mund* in a male name. This inscription might alternatively be written in the younger Scandinavian futhark, however, and be too late in date to be of interest here (p. 369). Further investigations are needed to provide a more solid basis for secure comparisons.

placement on the western façade of the hall leading to the *porticus* and the tidy execution of relatively large runes, bind-runes could have served to highlight visually and emphasize the inscription at this particular sacred place.

One feature that points to the influence of scribal practices is the spelling $\mathfrak{N}\mathfrak{k}$ **hc** in the second name element *-berekht*. The spelling of the Germanic velar fricative [χ] in both initial and medial position in Old English runic inscriptions is exclusively $\mathfrak{N}$ (cf. Derolez and Schwab 1983, 121). The digraphic <ch>-spelling, however, occurs in Old English texts written in the Roman alphabet, but even here the single-graph spellings <c> and <h> are common.⁵ Less frequently, <hc> (and <gh>) also occur (cf. Seiler 2014, 163). The spelling **hc** should not in any case be deemed a mistake as Arcamone (2007, 131) suggests but a spelling variant. Interestingly, in Seiler's (2014, 150) study of early Old English spelling, the variant <hc> was found only in Kentish and Mercian texts dated between 750 and 775. Due to the lack of comparative material, this data is insufficient to date the **hereberekht** inscription or indicate the writer's origin. Nevertheless, it is remarkable that both spelling practice and use of bind-runes can be linked to Roman script practices in Anglo-Saxon records dating to the 700s and located in the south of Northumbria, Mercia and Kent. These two features surely indicate that the carver was familiar with vernacular scribal practices in Roman script (cf. also Derolez and Schwab 1983, 122; Page 1994, 182).

Serifs and double spelling in Herræd

The **herræd** inscription is also placed on the west façade of the entrance hall leading to the long *porticus*, more specifically on the right capital supporting the entrance arch. The characters are on average c. 1.7 cm high (cf. Derolez and Schwab 1983, 116). The carvings are technically tidy and were probably executed by an experienced scribe (see fig. 2). A frame around the entire inscription was used as a graphic element to outline the runes. It marks the writing space, possibly adding visual emphasis to the inscription after the runic characters were carved. The reading of the inscription is $\mathfrak{N}\mathfrak{M}\mathfrak{R}\mathfrak{R}\mathfrak{f}\mathfrak{M}$ **herræd** *Herræd*, and thus it also renders a male name. The first name element is the same as in *Hereberekht*, *her-* < **harja-*, but with no linking vowel *-e-*, and the second element is *-ræd* < **rādi-*.

⁵ Compare for example HROETHBERHT* in Roman capitals on the Falstone stone mentioned above.

Fig. 2. The **herræd** inscription. Photo by the author.

Even though this inscription makes no use of bind-runes, which has been shown to be related to familiarity with Roman writing, it does exhibit two other features prominent in Roman writing: serifs and double spelling. Serifs are not limited exclusively to Roman alphabet writing in Anglo-Saxon England; they do occur in runic inscriptions. According to Page (1999, 103), however, the practice was transferred from monumental Roman writing to monumental runic writing. He therefore assumes that the rune-carvers who employed serifs also produced Roman inscriptions, and that they were responsible for the transfer of this graphic feature to runic epigraphy. Three Anglo-Saxon examples of runic inscriptions with serifs further suggest the connection of this practice to a bicultural milieu since they occur in combination with serified Roman script inscriptions on the same object (Hartlepool I, Lindisfarne I, Monkwearmouth II). It cannot be determined whether the serifs were applied to the **herræd** inscription *ad hoc* or whether they were an established trait of runic epigraphy; with this stylized graphic feature, however, the **herræd** carver in Italy visually highlighted the inscription, in addition to employing a frame, as mentioned above.

The second feature, double spelling, is clearly influenced by Roman writing practices although not unusual in Old English runic inscriptions.

In his investigation of Anglo-Saxon runic inscriptions from 1962, which to my knowledge is still the most recent on the subject, Ray Page considered whether the “runic practice” of avoiding double runes could in fact be regarded as a general runic spelling rule or instead only applied to certain local runic corpora. In his thorough account of Anglo-Saxon runic inscriptions featuring either double runes or single runes where vernacular Roman writing would expect double spelling, he demonstrated that a significantly high number of inscriptions with double runes derived from mixed Roman-runic writing contexts and might have been influenced by non-runic spelling, such as **unneg** on the Franks casket or **fearran** on the Ruthwell cross, both objects with runic and Roman texts (cf. Page 1962, 900–02; additionally, <g> for [χ] in **unneg** can be interpreted as a Roman spelling occurring in manuscripts, cf. Parsons 1994, 98 f.). Other sequences with double runes render Latin words or names (e.g. ... **ohann...** *Iohannis* on St Cuthbert’s coffin) and can likewise clearly be linked to Latin and Old English scribal spelling practices. The instances showing single spelling where in contrast double spelling in manuscript texts would be expected are, according to Page (1962, 902), not proof of a runic spelling rule since even these cases find parallels in non-runic texts. Lastly, even the unconventional spelling of long vowels with double runes in **riicnæ** (Ruthwell) and **liin** (Brunswick) can be paralleled in manuscript texts, for example in the *Lindisfarne Gospels* and the *Durham Ritual* (cf. Page 1962, 903). Although some forms remain unexplained (e.g. **hilddigyb**, Hartlepool II), it can generally be concluded that the use of double runes was probably influenced by Roman script and associated scribal practices. This context might indicate that the **herræd** carver was familiar with scribal spelling practices, as was the **hereberekht** carver. The double spelling in **herræd** marking the end of the first name element and the beginning of the second also occurs in Old English manuscript sources (Searle 1897, 294 f.).

The runic spelling **ǣ** for the Old English sound resulting from fronting and *i*-mutation (< Germanic **e*_i) in *-ræd* indicates that the inscription is not a transliteration of the name in Roman script, but rather that the carver (also) followed runic spelling conventions.

Wigfus and Leofwini

The remaining two interpretable runic inscriptions show no remarkable characteristics with respect to script mixing. The **wigfus** inscription is located on the same ashlar as **herræd**. The single characters are clearly

Fig. 3. The **wīg fūsa** inscription. Photo by the author.

visible, 2.5 cm high and neatly executed (cf. Arcamone 2007, 134; see fig. 3). The reading is $\mathfrak{w} \mathfrak{i} \mathfrak{g} \mathfrak{f} \mathfrak{u} \mathfrak{s} \mathfrak{a}$ **wīg fūsa** which can be interpreted as a dithematic male name composed of the elements *wig-* < **wīga-* and *-fus* < **funsa-*. A *signum crucis* with serifs is carved after the final *s*-rune, but it is not possible to identify whether the cross and the runic inscription correspond visually in terms of carving technique. An inscription in uncials follows the *signum* and it could just as easily belong to this inscription. It is, however, not unlikely that the *signum* was executed independently of both inscriptions since this symbol appears all over the walls.

The **leofwini** inscription, finally, is notable among the runic inscriptions because it is placed on a column inside the long *porticus*, has very small characters (1 cm high) and is less tidily executed. The single carvings have frayed edges and the characters are not aligned horizontally but curve downwards towards the end of the inscription. The round surface of the column was obviously more difficult to inscribe than the plain wall of the entrance hall. Nevertheless, the inscription gives the impression of having been executed by a scribe less experienced than those already discussed. The inscription's reading, however, is not impeded. It is $\mathfrak{l} \mathfrak{e} \mathfrak{o} \mathfrak{f} \mathfrak{w} \mathfrak{i} \mathfrak{n} \mathfrak{i}$ **leofwini** and renders the dithematic male name *Leofwini* with the common name elements *leof-* < **leuþa-* and *-wini* < **wini-* (cf. Arcamone 2007, 133).

Fig. 4. The uninterpretable runic inscription (Derolez and Schwab 1983, fig. 7B)

Uninterpretable inscription in runes

On the capital on the western façade of the entrance hall, directly below the **wigfus** inscription, is one more carving featuring runic characters. They are difficult to decipher, partly due to scratches and erosion, and partly due to overlap with overlaid inscriptions. Additionally, the runes have not been as tidily executed as the other inscriptions on the same wall. Derolez and Schwab (1983, 115, 124; cf. fig. 4) tentatively read **s mægu** or **s mægy** but offered no interpretation. This reading, however, requires reexamination since what was taken by Derolez and Schwab to be the lower stave of the æ-rune in fact seems to be a longer, shallower line belonging to the circled cross inscription carved over the *m*-rune. Furthermore, a *d*-rune following **u**—which Derolez and Schwab also noted but did not include in their final reading—can be deciphered and positively identified. The reading should additionally include a clearer indication of the characters of which traces can be detected, even if they cannot be deciphered. This pertains to remnants of at least two likely characters following **d**.

Due to the current condition of the graffiti, it is hard to judge whether this carving originally comprised an intelligible runic text or was instead a rune-like imitation by a non-literate scribe. In any case, however, it certainly shows no mixed-writing features.

EADRHID: an Anglo-Saxon name in Roman script

Further Germanic names can be found on the walls at Monte Sant'Angelo, but only one can clearly be assigned Anglo-Saxon origin (cf. Sinisi 2014, 43). This last legible inscription of an Anglo-Saxon name is entirely in Roman script. It is placed inside the gallery on the so-called rulers' pillar on the left-hand side of the *scala tortuosa*, one of the staircases leading from the gallery to the sanctuary. The inscription begins with a cross and reads:

Fig. 5. The Eadrhid inscription (Derolez and Schwab 1983, 125, fig. 12)

+ EADRHD SAXSO V(IR) H(ONESTUS) (cf. Derolez and Schwab 1983, 125 f.; see fig. 5).⁶ *Eadrhid* has been interpreted as a male name comprised of the elements *ead-* < **aud-* and *-rhid* < **ræd* < **rādi-* (cf. Arcamone 1980, 287). The obscure spelling of the second element is extensively discussed in Derolez and Schwab (1983, 127–30). They propose that the name is a “clumsy Langobardian rendering of OE *Eadred*” following the common <h>-spelling of Langobardian names in *-hari* such as <Bertarith> or <Pertharith> for <Percthari>. However, this suggestion fails to explain the <rhid>-spelling since the Langobardian spellings referred to in Derolez and Schwab concern <th>-spellings as a variant of <t>-spellings. More convincing, especially in regard of the fact that an autograph is less likely than a copy executed by a professional carver (see below), is their second suggestion “that the carver was presented with a model in insular script, and that he misinterpreted e.g. *Eadfrid* written <eaðfrīd> producing EADRHD”.

This inscription is remarkable for several reasons. According to Derolez and Schwab (1983, 105), its placement just below three commemorative Latin inscriptions naming the renowned Langobardian rulers Grimald, Romuald and Gunperga suggests that the Anglo-Saxon Eadrhid had some relationship with the ruling Langobardian family. Such a connection between Anglo-Saxons and Langobards is probable in light of the historical context since Cunincpert, the Langobardian king from 688 to 700, was married to Hermelinda “ex Saxonum Anglorum genere” (cf. Derolez and Schwab 1983, 109).

⁶ Arcamone (2007, 130, 149) gives the original but wrong reading, EADRIHD, and in addition the incorrect drawing from Carletti (1980, 72, no. 56), although she had corrected the reading of the second name element to RHID in one of her earlier publications, referring to Carletti’s plate 13 (Arcamone 1981, 167 and n. 34). Derolez and Schwab (1983, 125) confirmed the reading EADRHD after reexamination of the inscription. See also Carletti (2004, 526) for the correct reading.

Additionally, the technically professional execution of the inscription makes it stand out among other carvings in the same area (e.g. Carletti 1980's numbers 50, 51, 53, 54). Derolez and Schwab (1983, 107) therefore consider that it may have been the work of a professional carver rather than an autograph, something that would indicate the higher social status of Eadrhid.

Carved in addition to Eadrhid's name are the epithets SAXSO 'Saxon' and the abbreviation V H, *v(ir) h(onestus)*—an honorific title “used by laymen of middling to high status” in Langobard Italy (Handley 2013, 747). The latter attribute together with the spatial and technical context of Eadrhid's inscription serve to explain why Roman script was used for this inscription rather than runes. Eadrhid might have been an Anglo-Saxon living abroad and thus acquainted with Latin customs. It is on the other hand remarkable that the appellation SAXSO was added to the name as a lexical marker of origin and ethnicity.

This inscription shows no spatial correspondence to the runic inscriptions in the entrance hall and also stands out among the inscriptions with Anglo-Saxon names in its use of Roman script. Nevertheless, a graphic correspondence can be found in the letters showing the same type of triangular-shaped serifs as in the runic **herræd** inscription. The assumption that Eadrhid's inscription was made by a professional carver strengthens the argument that this graphic feature might have been applied to the runic inscription in order to stylize and highlight it and to make it appear “elegant”.

Roman and runic practices intertwined: “heterographia” and individual style

The analyses in the preceding section have uncovered various forms of parallels and entanglement of runic and Roman writing in the Anglo-Saxon pilgrims' inscriptions at Monte Sant'Angelo. First, both writing systems were used to render Anglo-Saxon personal names at the same sacred Christian place. Second, graphic features (serifs in **herræd**) and spelling practices (**hc**-spelling in **hereberekct** and double-spelling in **herræd**) were transferred from epigraphic or scribal practices in Roman letters to runic writing. Additionally, the extensive use of bind-runes in the **hereberekct** inscription has been interpreted as the influence of a Latin-speaking milieu even though it is not directly linked to Roman alphabet writing practice. There are, however, also runic inscriptions

showing no Roman script influence. In view of the kind of mixed-writing inscriptions found in the Anglo-Saxon homelands (see the subsection “Literacy in Anglo-Saxon England” above), it is furthermore remarkable that no parallel inscriptions with the same name recorded in both writing systems occur at Monte Sant’Angelo. Moreover, the letter inventories of the two writing systems were strictly separated, i.e. changes of script or hybrid letter forms within one inscription do not occur.

Seen in the light of the sociolinguistic theoretical frameworks established in studies on modern writing systems in contact, these results cause certain problems. The writing conventions of the historical material discussed here cannot be seamlessly embedded into previous models. Mark Sebba’s (2012) model of multilingualism in written discourse concerns multilingual texts, i.e. texts using more than one language, and his analytical focus relates to the visual and grammatical mixing of languages in a text. The former refers to the space occupied by texts written in the respective languages while the latter focuses on the content. A “mixing type” according to Sebba’s understanding implies that a visual unit, e.g. a paragraph, contains text in two languages or that two languages are used within a grammatical unit, i.e. a sentence. Consequently, the Roman-runic practices of Monte Sant’Angelo do not correspond to Sebba’s (pp. 107 f.) category of “mixing type” in multilingual writing, since his analytical starting point are texts or parts thereof in different languages. An analytical framework which is more applicable to the data is provided by Philipp Sebastian Angermeyer’s (2012) study of Russian-American writing which discusses script choice in “digraphic usage”, i.e. “the use of more than one writing system for the same language and by the same speech community” (p. 255).⁷ For such a context of writing systems in contact he delineates the categories “script alternation” (alternating code-switching of languages and script in one and the same text), “transliteration” and “script hybridity”. These terms still do not fully describe the situation relating to the inscriptions considered here, however. Script alternation and transliteration occurred in England and constitute a characteristic of Anglo-Saxon literacy. But neither practice is found in the Italian inscriptions. Lastly, Angermeyer’s

⁷ The term “digraphic” is, however, problematic since it is used in graphemics as a designation of a two-letter spelling, such as <sh> for /ʃ/ in English or <ch> for /ç/ in German. A more appropriate term for the literacy described by Angermeyer is “biscrptal”. In Bunčič et al. (2016, 51–54), “biscrptal” is used as a cover term for “the simultaneous use of two (or more) writing systems (including different orthographies) for (varieties of) the same language”. The term “digraphia” is also included, however, but restricted to specific types of biscrptality (pp. 56–59).

(2012, 263) definition of “script hybridity” cannot be applied since it covers only instances of letters from two writing systems being mixed at the lexical level. As discussed here, however, the mixing in the Anglo-Saxon inscriptions in Italy is neither on the level of language nor alphabet, but rather on the level of different resources specific to written language: the graphic (serifs, perhaps also bind-runes) and orthographic (spelling practices) level. They integrate parts of originally Roman script traditions – both epigraphic and scribal – into runic writing. This type of mix is not mentioned in Daniel Bunčić, Sandra L. Libbert and Achim Rabus’s (2016) comprehensive discussion of biscriptal writing either. Although they describe and define a wide range of sociolinguistically determined usages in biscriptal communities and contribute much to the field, they do not address the mixing of scripts on a textual, syntactical (called “graphic code-switching”) or lexical level (pp. 69–71).

A parallel modern case for integrated spelling practices affected by foreign orthographies can, however, be found in modern German. In German magazines and texts deriving from computer-mediated sub-cultures, English graphemes are sometimes used, such as <sh> for German <sch> in e.g. <shatz> and <x> for German <chs> in e.g. <Abwexlung> (cf. Androutsopoulos 2000; 2006). Just as with the case of digraphic $\mathfrak{Hk}$ -instead of single $\mathfrak{H}$ -spelling in **hereberegct**, this linguistic integration is of course mediated by the same sound value of the respective variants in the two written languages. This feature of written use in German is based on an active knowledge of English and can more broadly be linked to the “heteroglossia in practice”-approach to multilingualism established in the context of late modern mobile and superdiverse societies (Blommaert and Rampton 2011). Within this approach, “meaning making is not confined to the use of languages as discrete, enumerable, bounded sets of linguistic resources . . . Rather, signs are available for meaning making in communicative repertoires that extend across languages and varieties . . .” (Blackledge, Creese and Kaur Takhi 2013, 192). Thus far, this sense of “heteroglossia” has mainly referred to spoken language but has not been confined to a particular medium.⁸ Written language use, however, also requires the consideration of visual semiotic resources and spelling, and the term “heteroglossia” can be modified to “heterographia” to clarify its

⁸ The term is also independently introduced by Daniel Bunčić (in Bunčić et al. 2016, 62) where it is used for biscriptal situations allowing free individual choice of script, e.g. in Serbia where the Roman and Cyrillic alphabets exist alongside each other. Bunčić’s understanding of the term is different, however, and refers to the phenomenon whereby single scripts can flag varying meanings and can “speak with several ‘voices’” in different situational usages.

specificity to writing. Even though established to describe practices in late modern society, the definition just provided also applies to the use of written resources in the Anglo-Saxon inscriptions in Italy: graphic and orthographic resources of different languages and writing systems were utilized in the inscriptions according to the respective skill inventories, or personal preferences, of the different carvers.

Whereas the term “heterographia in practice” refers to the sociolinguistic situation and the way users of written languages apply linguistic resources to make meaning, the written product of such a practice, i.e. a word or a sentence showing characteristics of different linguistic repertoires, still remains undefined. I suggest broadening the terms coined by Angermeyer and Sebba to a more general “mixed writing” in order to include the mixing not only of languages and writing systems, but also of graphic features, orthography and other semiotic writing resources.

Such use of resources from two different writing traditions indubitably implies biscriptal competence among the carvers of runes in Italy. The question is, however, whether the heterographic use is an intended, individual act of the carvers of **herebrehct** and **herræd**, or whether the two systems were “momentarily blurred in their mind”, as Angermeyer (2012, 263) suggests for the use of hybrid forms in his studies of biscriptal Russian-English speakers and writers in New York. The latter explanation cannot however be tested and the possibility must therefore remain open. It is of course not improbable that biscriptal writers used to writing with both scripts unconsciously mix resources from the respective systems. Yet a closer look at the visual presentation of both inscriptions rather suggests that the inscriptions were intentionally and creatively designed. The **herebrehct** inscription is comparatively large, clearly and visibly placed on the western façade of the entrance hall and carved deeply; **herræd** is framed and additionally visually emphasized by serifs. The two runic inscriptions lacking features linked to Roman script practices, on the other hand, show no visual highlighting. We can therefore assume that the carvers of **herebrehct** and **herræd** made intentional use of these resources for ostentatious stylistic purposes, possibly consciously with respect to the sacred location intended to eternally house their inscriptions.

Script choice and identity in personal names

The evidence of active knowledge of scribal practices among the Anglo-Saxon pilgrims in Italy raises one further question: why did they use runes at all? In the Sanctuary of San Michele they were surrounded by

Roman inscriptions and as pilgrims in a foreign Christian context might be expected to use the script of the Roman church. Instead, they chose to use runes. In addressing this fact, Ray Page (1999, 224) tentatively assumed that “runes may have been a common script for giving one’s name in an informal setting” and, alternatively, considered whether there “could . . . be a distinctive usage here, Englishmen writing their signatures in what they regarded as a characteristically English script”. In an earlier publication, he suggested another alternative, namely a possible local variation within Anglo-Saxon England with “Northumbrians then as now advertising their distinctive culture” (Page 1994, 182).

In sociolinguistic research, choice-making in general (Coulmas 2013, 9) and script choice in particular are socially interpreted. Sebba (2009, 39–41) gives several examples of socially motivated script choices, e.g. as an identifier of religious culture (Urdu script as a marker of Muslim and Devanagari of Hindu culture respectively, see King 1998, 84, referred to in Sebba 2009, 39). Both Sebba and Angermeyer (2012, 269) state that writing systems or even different styles and graphic features within the same script can potentially function as an iconic and powerful symbol of the identity of certain language communities. As applied to the use of runes by Anglo-Saxon pilgrims, the results from studies on modern script choice support Page’s second and consequently also third assumption. Runes might indeed have served as a symbolic marker of Anglo-Saxon or even Mercian or Northumbrian ethnicity, and they might even have been intended to stand out visually from the Roman inscriptions. Foxhall Forbes (2019, 201–03) arrives at a similar conclusion and stresses that the choice of runes should be seen as a deliberate act of expressing or performing ethnic identity. She makes the further interesting point that runes express social belonging and possibly also the pilgrims’ shared acceptance of what English ethnicity might have meant; at the same time, as the only inscriptions on the walls of the *porticus* not written in Roman script, they consciously or otherwise mark the difference between their carvers and other pilgrims.

It is moreover not surprising that symbolic markers of identity occur in connection with personal names. Names serve as identifiers and individualizers of human beings as well as indicating social identity (cf. Aldrin 2016). This demarcation might have assumed particular importance in light of the memorial function of the names in the religious setting of the sanctuary (cf. the section “Historical context” above). On the other hand, I consider Page’s initial suggestion that runes might have commonly served to render personal names in informal settings less probable for two

main reasons: firstly, I doubt that the setting at Monte Sant'Angelo can be regarded as informal; the stylistic adaptations discussed in the previous section instead indicate that the setting contributed to a more formal execution of the names as skills allowed. Secondly, Eadrhid's inscription provides a counterexample to the use of runes for Anglo-Saxon names. Eadrhid's choice of Roman script, as noted above, is unsurprising against the background of his possible relationship to a Langobardian family. Interestingly, however, two symbolic markers of social identity were added to his name, *v(ir) h(onestus)*, giving his social status presumably within the Continental Langobardian community and the other, *SAXSO*, indicating his ethnic identity. Hence, this lexical marker fulfilled the same indexical social function as the runic writing system in the other inscriptions. This signifies that the marking of ethnic identity was considered important, even though it is unclear whether it was Eadrhid himself or the Langobardian community who decided to add this attribute. As regards the runic inscriptions, on the other hand, it is reasonable to assume that it was the pilgrims themselves who made the carvings.

Conclusion

The Anglo-Saxon runic inscriptions in Italy have fascinated scholars and attracted public interest ever since their discovery and their value for both historical and linguistic research certainly cannot be overestimated. While various aspects of their reading and structural linguistic interpretation as well as their broader historical context have been addressed in previous studies, the present paper has concentrated on sociolinguistic aspects of the use of runes for personal names in this specific context of Christian pilgrimage. The main focus concerned the mixing of writing practices from Roman script and runic traditions and its interpretation against the background of the pilgrims' literacy and social identity. The findings suggest that the choice of either runes or Roman script for Anglo-Saxon personal names in the Sanctuary of San Michele at Monte Sant'Angelo was based on the social context in which the pilgrim was embedded. Roman script was used only once, for a person with probable connections to the Langobardians. Runes seem otherwise to have been the primary writing system for Anglo-Saxons to have their names eternalized on the walls of the sacred place. The writing system may have functioned as a semiotic marker of ethnicity, parallel to the lexical indicator *SAXSO* added to the Anglo-Saxon name *Eadrhid* in Roman script. Nevertheless, two of four runic inscriptions show graphic and orthographic influences from epigraphic or scribal

Roman script practices found in Anglo-Saxon England which on the one hand implies a biscriptal Roman-runic background for the respective carvers. On the other hand, they might have functioned as stylistic features displayed by the individual writers in order to highlight their inscriptions that moreover were visually emphasized through their technical execution and spatial placing. The other two runic inscriptions show none of these features of mixed writing or visual stylistics, however. Hence, these practices varied and were implemented on an individual basis dependent either on the respective carver's literacy resources or personal preference.

The term "heterographia" has been coined to describe the phenomenon of mixed writing practices in biscriptal use shown in two of the Anglo-Saxon runic inscriptions following principles delineated for heteroglossic language use in modern multilingual speech communities. In contrast to previous theoretical accounts of multilingualism in writing, the "heterographic" approach adds the important feature that contact in written language concerns not only parallel and mixed use of more than one language and writing system in a text, but also that semiotic resources from other levels of written language, such as graphetic (or typographic) features and spelling practices, can be "selected" by biscriptal users to produce meaning in mixed writing.

Bibliography

- Aldrin, Emilia. 2016. "Names and Identity." In *The Oxford Handbook of Names and Naming*, ed. Carole Hough, 382–94. Oxford Handbooks in Linguistics. Oxford.
- Androutsopoulos, Jannis. 2000. "Non-standard Spellings in Media Texts: The Case of German Fanzines." *Journal of Sociolinguistics* 4: 514–33.
- . 2006. "Introduction: Sociolinguistics and Computer-mediated Communication." *Journal of Sociolinguistics* 10: 419–38.
- Angermeyer, Philipp Sebastian. 2012. "Bilingualism Meets Digraphia: Script Alternation and Hybridity in Russian-American Writing and Beyond." In *Language Mixing and Code-switching in Writing Approaches to Mixed-language Written Discourse*, ed. Mark Sebba, 255–72. Routledge Critical Studies in Multilingualism, 2. New York.
- Arcamone, Maria Giovanna. 1980. "Antroponimia altomedievale nelle iscrizioni murali." In *Il Santuario di S. Michele sul Gargano dal VI al IX secolo: Contributo alla storia della Langobardia meridionale: Atti del Convegno tenuto a Monte Sant'Angelo il 9–10 dicembre 1978*, ed. Carlo Carletti and Giorgio Otranto, 255–318. *Vetera Christianorum: Scavi e ricerche*, 2. Bari.
- . 1981. "Le iscrizioni runiche di Monte Sant'Angelo." *Vetera Christianorum* 18: 157–71.

- . 1992. "Una nuova iscrizione runica da Monte Sant'Angelo." *Vetera Christianorum* 29: 405–10.
- . 2007. "Iscrizioni runiche in Italia." In *I Germani e la scrittura: Atti del XXXIII Convegno dell'Associazione Italiana di Filologia Germanica* (Pescara 7–9 giugno 2006), ed. Elisabetta Fazzini and Eleonora Cianci, 127–50. Alessandria.
- Bammesberger, Alfred. 2010. "A Note on the Whitby Comb Runic Inscription." *Notes and Queries* 57.3: 292–95.
- Barnes, Michael P. 2012. *Runes, a Handbook*. Woodbridge.
- Blackledge, Adrian, Angela Creese, and Jaspreet Kaur Takhi. 2013. "Beyond Multilingualism: Heteroglossia in Practice." In *The Multilingual Turn: Implications for SLA, TESOL and Bilingual Education*, ed. Stephen May, 191–215. New York.
- Blommaert, Jan, and Ben Rampton. 2011. "Language and Superdiversity." *Diversities* 13: 1–22.
- Bunčić, Daniel, Sandra L. Lippert, and Achim Rabus, eds. 2016. *Biscriptality: A Sociolinguistic Typology*. Akademiekonferenzen, 24. Heidelberg.
- Carletti, Carlo. 1980. "Iscrizioni murali." In *Il Santuario di S. Michele sul Gargano dal VI al IX secolo: Contributo alla storia della Langobardia meridionale: Atti del Convegno tenuto a Monte Sant'Angelo il 9–10 dicembre 1978*, ed. Carlo Carletti and Giorgio Otranto, 7–180. *Vetera Christianorum: Scavi e ricerche*, 2. Bari.
- . 1984–85. "I graffiti sull'affresco di S. Luca nel cimitero di Commodilla: Addenda et corrigenda." *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia: Rendiconti* 57: 129–43.
- . 2002. "Scrivere i santi: epigrafia del pellegrinaggio a Roma nei secoli VII–IX." In *Roma fra Oriente e Occidente*, 1: 323–60. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 49. Spoleto.
- . 2004. "Iscrizioni runiche peninsulari: A proposito di un nuovo ritrovamento urbano." *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia: Rendiconti* 76: 525–42.
- Coulmas, Florian. 2013. *Sociolinguistics: The Study of Speakers' Choices*. 2nd ed. Cambridge.
- Derolez, René. 1990. "Runic Literacy among the Anglo-Saxons." In *Britain 400–600: Language and History*, ed. Alfred Bammesberger and Alfred Wollmann, 397–436. *Anglistische Forschungen*, 205. Heidelberg.
- Derolez, René, and Ute Schwab. 1983. "The Runic Inscriptions of Monte S. Angelo (Gargano)." *Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Academiae Analecta: Klasse der Letteren* 45: 95–130.
- . 1994. "More Runes at Monte Sant'Angelo." *Nytt om runer* 9: 18–19.
- Fell, Christine. 1994. "Anglo-Saxon England: A Three-Script Community?" In *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Grindaheim, Norway, 8–12 August 1990*, ed. James E. Knirk, 119–38. Runrön, 9. Uppsala.

- Foxhall Forbes, Helen. 2019. "Writing on the Wall: Anglo-Saxons at Monte Sant'Angelo sul Gargano (Puglia) and the Spiritual and Social Significance of Graffiti." *Journal of Late Antiquity* 12: 169–210.
- Handley, Mark A. 2013. "Saxons, Britons and Scots: Pilgrims, Travellers and Exiles on the Continent." In *Early Medieval Art and Archaeology in the Northern World*, ed. Andrew Reynolds and Leslie Webster, 743–80. The Northern World: North Europe and the Baltic c. 400–1700 AD: Peoples, Economies and Cultures, 58. Leiden.
- King, Robert D. 1998. *Nehru and the Language Politics of India*. Oxford India Paperbacks. Delhi.
- Insley, John. 2008. "Anglo-Saxons in Rome: The Evidence of the Names." In *Nomen et Fraternitas*, ed. Uwe Ludwig and Thomas Schilp, 107–13. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsbände, 62. Berlin and New York.
- Izzi, Luisa. 2014. "Anglo-Saxons Underground: Early Medieval Graffiti in the Catacombs of Rome." In *England and Rome in the Early Middle Ages: Pilgrimage, Art, and Politics*, ed. Francesca Tinti, 141–77. Studies in the Early Middle Ages, 40. Turnhout.
- MacLeod, Mindy. 2002. *Bind-runes: An Investigation of Ligatures in Runic Epigraphy*. Runrön, 15. Uppsala.
- Mastrelli, Carlo Alberto. 1980. "Le iscrizioni runiche." In *Il Santuario di S. Michele sul Gargano dal VI al IX secolo: Contributo alla storia della Langobardia meridionale: Atti del Convegno tenuto a Monte Sant'Angelo il 9–10 dicembre 1978*, ed. Carlo Carletti and Giorgio Otranto, 319–32. Vetera Christianorum: Scavi e ricerche, 2. Bari.
- Okasha, Elisabeth. 1971. *Hand-List of Anglo-Saxon Non-Runic Inscriptions*. Cambridge.
- . 2018. "Roman Script and Runes in Anglo-Saxon Inscriptions: An Intermedial Usage?" In *Epigraphy in an Intermedial Context*, ed. Alessia Bauer, Elise Kleivane, and Terje Spurkland, 31–42. Dublin.
- Orton, Peter. 2014. *Writing in a Speaking World: The Pragmatics of Literacy in Anglo-Saxon Inscriptions and Old English Poetry*. Medieval and Renaissance Texts and Studies, 455. Tempe, Arizona.
- Page, Raymond Ian. 1962. "The Use of Double Runes in Old English Inscriptions." *Journal of English and Germanic Philology* 61: 897–907.
- . 1994. "English Runes Imported into the Continent." In *Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und -angelsächsischer Wechselbeziehung*, ed. Klaus Düwel, Sean Nowak, and Hannelore Neumann, 176–94. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsbände, 10. Berlin and New York.
- . 1999. *An Introduction to English Runes*. 2nd ed. Woodbridge.
- . 2003. "Runenmünzen, § 1. England." In *Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, founded by Johannes Hoops, ed. Heinrich Beck, Thomas Andersson, and Rosemarie Müller, 22: 546–52. 2nd ed. Berlin.

- Parsons, David N. 1999. *Recasting the Runes: The Reform of the Anglo-Saxon Futhorc*. Runrön, 14. Uppsala.
- RuneS-DB = Database of the RuneS research project, i.e. "Runic writing in the Germanic languages", Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. www.runesdb.eu
- Searle, William George. 1897. *Onomasticon Anglo-Saxonicum: A List of Anglo-Saxon Proper Names from the Time of Beda to that of King John*. Cambridge.
- Sebba, Mark. 2009. "Sociolinguistic Approaches to Writing Systems Research." *Writing Systems Research* 1: 35–49.
- . 2012. "Multilingualism in Written Discourse: An Approach to the Analysis of Multilingual Texts." *International Journal of Bilingualism* 17: 97–118.
- Seiler, Annina. 2014. *The Scripting of the Germanic Languages: A Comparative Study of "Spelling Difficulties" in Old English, Old High German and Old Saxon*. Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen, 30. Zürich.
- Sinisi, Lucia. 2014. "Beyond Rome: The Cult of the Archangel Michael and the Pilgrimage to Apulia." In *England and Rome in the Early Middle Ages: Pilgrimage, Art, and Politics*, ed. Francesca Tinti, 43–68. Studies in the Early Middle Ages, 40. Turnhout.
- Trotta, Marco. 2012. *Il Santuario di San Michele sul Gargano dal tardoantico all'altomedioevo*. Bari.
- Waxenberger, Gaby. 2011. "The Old-English Runic Inscription of the Whitby Comb and Modern Technology." *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 67: 69–77.
- . 2016. "Graphemes: (Re)construction and Interpretation." In *Variation within and among Writing Systems*, ed. Paola Cotticelli-Kurras and Alfredo Rizza, 353–70. LautSchriftSprache, 1. Wiesbaden.
- Webb, Diana. 1999. *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*. International Library of Historical Studies, 12. London etc.

Runic and Skaldic Evidence of Palatal *r* in West Norse

Haukur Þorgeirsson (Árni Magnússon Institute, Reykjavík)

Abstract

Runic evidence shows that the phonemes *r* and palatal *ʀ* merged at an early date in West Norse. I argue here that skaldic poetry also comprises valid evidence of this merger and that there is no reason to believe that *r* and *ʀ* should have rhymed until the two phonemes had actually coalesced. All the poets of the Viking Age whose verse consists of at least eighty rhymed lines show examples of rhyme between *r* and *ʀ*, except Bragi Boddason, whose poetry, traditionally dated to the 800s, is the most archaic to be preserved. There are, on the other hand, five examples of *r* and *ʀ* rhyming with each other in the poem *Haustlǫng* by Þjóðólfr ór Hvini, traditionally dated to c. 900. These admittedly sparse data would date the merger of *r* and *ʀ* to the late 800s. This is essentially the same dating shown by the runic evidence, which is also quite meagre. The linking of runic and skaldic chronology can be shown to strengthen both.

Keywords: skaldic poetry, consonant rhyme, palatal *r*, historical phonology, West Norse

Introduction

Early Old Norse distinguished between *r* which descended from Indo-European *r*, and a phoneme conventionally represented as *ʀ*, ultimately descended from Indo-European *s* voiced to *z* by Verner's law. The exact realization of *ʀ* is unknown but since it affected preceding vowels in the same way as *i* did (*ʀ*-mutation) it is often referred to as *palatal r* (see further Peterson 1983, Larsson 2002). The transition from *z* to *ʀ* can be traced through internal developments, in particular the effects of final devoicing (Thöny 2017). There is also useful comparative evidence in Finnish, where *z* in the oldest Proto-Norse loanwords occurs as *h* whereas *ʀ* in a younger stratum of loanwords appears as *r* (Schalin 2016, 253–55).

Haukur Þorgeirsson. "Runic and Skaldic Evidence of Palatal *r* in West Norse."
Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 159–177.
DOI: 10.33063/diva-401047

The *ʀ* phoneme eventually merged with *r* in all the Nordic languages and is not represented in any surviving manuscript. It is, however, represented by a special symbol in runic writing, the *ýr* rune. From runic orthography it appears that *ʀ* merged with *r* early in Norway and its colonies, survived longer in Denmark, longer still in Sweden — and lasted longest in Gotland where it survived into the 1200s (Larsson 2002). We have a very substantial corpus of East Norse inscriptions which distinguish *ʀ* from *r*.

Palatal *ʀ* is most common in inflectional endings, such as in **kurmr** : **kunukr** (Old Icelandic *Gormr konungr*) and **tanmarkar** (Old Icelandic *Danmarkar*) on the older Jelling stone (DR 41). It is also common in pronouns such as **þaira** (Sö 120 Skogshall; Old Icelandic *þeira*) and **þar** (Ög 136 Rök; Old Icelandic *þær*). Finally, it is found in the roots of certain verbs and nouns such as in **uarru** (Ög 202 Gottlösa; Old Icelandic *vǫru*) and **gairlauk** (U 29 Hillersjö; Old Icelandic *Geirlaug*).

This article reviews the chronological evidence for the merger of *ʀ* and *r* in West Norse and its main contribution is found in the attention given to skaldic poetry from the Viking Age. While this evidence has been referred to by previous scholars, it has always been treated summarily and sometimes dismissively. I attempt to remedy this here.

Runic evidence

From Viking Age Norway we have approximately sixty runestones along with a handful of runic inscriptions on other types of artifacts. Most of these runestones are from the end of the period, dating to the 1000s. It is abundantly clear that the distinction between *r* and *ʀ* had been lost by that time — the *ýr* rune is either not used at all or repurposed to stand for *y* and infrequently also for other vowels.

The Norwegian evidence from the 800s and 900s is much more sparse, especially considering that not all inscriptions have data pertaining to the *r/ʀ* question and many are difficult to date. As far as I can tell, there are only two Norwegian runestones from the Viking Age where the *ýr* rune is used for *ʀ*, the Valby stone and the Bjørneby stone.

The Valby stone (N 140) is conventionally dated to the 800s (Spurkland 2005, 76 f.) and contains a clear instance of etymological *ʀ* in **auarþr** (Old Icelandic *ávarðr* or *Hávarðr*). The Bjørneby stone (N 2) is a more difficult case — the runes are very worn but there seems to be agreement that the inscription contains the word **stqtr** (Old Icelandic *stendr*). There is little solid evidence to use in dating the stone: Sanness Johnsen (1968, 98) proposes “ca. 800 eller tidligere” while Birkmann (1995, 328) suggests the 900s.

Claims have been made about the presence of *R* in two further West Norse inscriptions. One is the pail from the Oseberg ship (c. 835) which has carvings that have been read as **asikrīr** (N 138; Old Icelandic *á Sigríðr*), although this is far from certain. Michael Barnes notes that “some see here little more than a collection of vertical scratches” (Barnes 2012, 89). I have not personally inspected the pail but I find it difficult to reconcile available photographs with the traditional reading.

Another putative *R* is found in the Isle of Man inscription referred to as MM 113 Andreas IV, the last visible word of which has been read as **oftīr**. When Katherine Holman inspected this badly damaged inscription in 1993, she was unable to confirm the reading of a final short-twig *yr* rune and suggested that the rune in question might be “the remains of a long-branch *r*-rune” (Holman 1996, 107 f.). She further noted a drawing which appeared to show the same inscription in a better state of preservation—complete with an **r** rune rather than an **R** rune. More recently, Michael Barnes argues that the visible remnants are more consistent with **R** than **r** (Barnes 2019, 106). Whatever the case may be, a number of Manx inscriptions are contemporary with Andreas IV and none of these show the use of *R*. It must be regarded as very doubtful that this inscription tells us anything about the use of *R* in West Norse; as Barnes points out “there are likely to have been groups of people from eastern Scandinavia on the island as well” (Barnes 2019, 77).

There is an inscription with *R* from St Albans in England (E 13) but it has East Scandinavian characteristics and so does not concern us here (Barnes and Page 2006, 328). The same can be said of the deer’s antler from Dublin (IR 12). On the whole, we have no convincing evidence of the use of *R* in West Norse inscriptions beyond the 800s.

We can now move ahead to consider the use of *r* in place of etymological *R*. The oldest Norwegian manifestation of this is found on a bronze ladle (Trå, N 282–284) found in a grave archaeologically dated to the first half of the 900s. The inscriptions on the ladle contain four cases of **r** written for etymological *R*, including the final consonant of the word **uritar** (Old Icelandic *óréttar*) written twice (see e.g. Sanness Johnsen 1968, 200 f.). As far as I can tell, this is the only Norwegian inscription from the early or mid-900s which bears on the question. The oldest runestones to show **r** for palatal *R* are, at the oldest, from the late 900s. One example is the older inscription on the Alstad stone (N 61), which appears to be pre-Christian and contains the preposition **ur** (Old Icelandic *úr/ór*). A number of Norwegian inscriptions dating to c. 1000 or the early 1000s affirm the disappearance of palatal *R*.

Somewhat surprisingly, the Isle of Man offers a richer trove of data from the mid-900s for West Norse. Of the inscriptions which Sanness Johnsen dates to c. 950 are seven Manx inscriptions with occurrences of **r** for etymological *R* (MM 99 Andreas I, MM 101 Kirk Michael II, MM 107 German I, MM 110 Kirk Michael VII, MM 118 Bride, MM 128 Andreas III, MM 131 Andreas II; Sanness Johnsen 1968, 221–45). These contain words such as **sunr**, **runar** and **biarnar** (Old Icelandic *sunr*, *rúnar*, *Bjarnar*) which demonstrate the merger of *R* and *r*. There is also one inscription in the Hebrides (Kilbar, Sc 8) of similar age which reads **r*str** (Old Icelandic *reistr*). Runologists continue to wrestle with the early dating of these inscriptions, which is based on art-historical considerations (Barnes 2013; Barnes 2019, 57–63).

The oldest runic inscription from Greenland, the Narsaq inscription dated to c. 1000, GR 76 (Imer 2017, 251) has some evidence to consider. The words **haitir mar** (Old Icelandic *heitir mærr*) show the change clearly. As far as I can tell, there are no relevant runic inscriptions from Iceland, the Faroes, Orkney or Shetland which are old enough to add greatly to the picture.

To summarize the runic evidence, we have reasonably strong indications from the mid- to late 900s that palatal *R* had merged with *r* in West Norse. The Trå ladle may push the date back slightly further. The dating of the Valby and Björneby stones is quite uncertain and we must be careful to avoid circular argumentation: a part of the reason these inscriptions have been classified as early is the very fact that they have palatal *R*. Both inscriptions are short and lack firm external evidence for dating – I fail to see how a dating of either inscription as early as c. 800 or as late as c. 900 can be ruled out. With this uncertainty, the merger of *R* and *r* – based on the runic evidence alone – can hardly be dated more precisely than to the 800s or the beginning of the 900s.

Skaldic poetry as a source

Medieval Icelandic sources have preserved a considerable amount of orally transmitted poetry attributed to poets of the pre-literary age. This includes a substantial amount of poetry from the mid-900s onwards and a small amount of earlier material.

The *dróttkvætt* metre was the mainstay of skaldic poetry and the only metre which we need to consider here. In classical *dróttkvætt*, the penultimate syllable of each line rhymes with one of the syllables occurring earlier in the line. In the odd lines the rhyme involves one or more consonants;

in the even lines, the vowels match as well. There are some variations on these patterns, especially in the most archaic poems, but generally speaking it is easy to identify skaldic rhyme. Here are two examples:

mǫr valkastar bǫru (*Haustlǫng* 3.6,¹ *SkP*, 3: 435)

Hugstóran biðk heyra (*Vellekla* 1.1, *SkP*, 1: 283)

The line from *Haustlǫng* is an even line and its rhyme includes the vowels in *mǫr* : *bǫru*. The line from *Vellekla* is odd and the vowels are different, *stóran* : *heyra*. Both examples show rhyme between *r* and earlier *ʀ*, attesting to the merger of the phonemes. The words *heyra* (Gothic *hausjan*) and *mǫ-r* (the nominative suffix from *ʀ*) derive from *ʀ*-forms while *bǫru* and *stóran* do not (as shown by the lack of *ʀ*-mutation and other evidence).

As discussed above, it is usually a relatively simple matter to demonstrate that a given skaldic corpus (such as a particular poem or the oeuvre of a particular poet) does not distinguish between *r* and *ʀ*. The value of this as linguistic evidence might be questioned in at least two ways, however.

One objection is that equivalence in skaldic rhyme is no guarantee of phonemic equivalence—the rhyme tolerated certain types of imperfections. The major types are as follows:²

- (a) Short and long consonants were frequently rhymed (e.g. *t* and *tt*).
- (b) Short and long vowels were occasionally rhymed (e.g. *y* and *ý*).
- (c) Oral and nasal vowels were treated as equivalent.
- (d) The phonemes *a* and *ǫ* were often rhymed.
- (e) The phonemes *á* and *ǫ́* were often rhymed.
- (f) Velar *k* and *g* were treated as equivalent with palatal *k* and *g* respectively.

Carl J. S. Marstrander (1915, 116 f.) and Börje Tjäder (1961, 11 f.) cited the imprecisions of skaldic rhyme as a reason to discount the skaldic evidence for *r* and *ʀ*. While some vigilance is certainly warranted, I think this is overcautious. For one reason, the known imprecisions of the rhyme affect mostly the vowels which the skalds may have regarded as less important. Skaldic rhyme has consonant rhyme in every line but vowel rhyme only in every second line.

¹ The abbreviated reference is to be read “*Haustlǫng*, stanza 3, line 6”; all references to skaldic poems employ this system.

² For discussion of skaldic rhyme in general see e.g. Gade 2012, Kristján Árnason 2007, Kuhn 1983, Myrvoll 2014, Þorgeir Sigurðsson 2001.

Furthermore, none of the known imprecisions are analogous to a putative rule allowing equivalence between *r* and *ʀ*. Historical reasons can explain the equivalence of *a* and *ǫ*. The phoneme /*ɔ*/ emerged late and the poets may have imitated the works of earlier poets whose language did not distinguish between *a* and *ǫ*. The same applies to the palatal and velar stops but since this involves consonantal rhyme it may be worth investigating the matter in more detail.

The evidence of umlaut occurring before *gi* or *ki* shows that palatalization of *g* and *k* must have taken place at an early date. The *e* vocalism in *degi* from Proto-Norse **dagē* must be due to the palatalization of *g* before front vowels since final *ē* in Proto-Norse did not occasion *i* umlaut (see e.g. Jón Axel Harðarson 2007, 79). It can then be assumed that *g* and *k* were palatalized in Old Norse before front vowels, as they still are in modern Icelandic. Yet the poets did not hesitate to rhyme velar and palatal stops, as in these examples (where underlining indicates the pertinent combinations: *g* or *k* with following *i* is palatal but velar with other following vowels):

byrgis bǫðvar sorgar (*Vellekla* 4.3, *SkP*, 1: 287)

jarls ríki framm slíku (*Vellekla* 12.8, *SkP*, 1: 298)

If velar and palatal stops could rhyme, it might be expected that *r* and palatal *ʀ* could also rhyme with one another. I do not believe, however, that that conclusion necessarily follows. As with the case of *a* and *ǫ*, the velar and palatal stops arose historically from the same phonemes. This does not apply to the *r*/*ʀ* distinction since *r* and *ʀ* did not share the same origin. A poet who recognized these sounds as distinct units in his language would have no way of knowing that they would merge in the future.

Some scholars have attempted to explain rhyme between *a* and *ǫ* on a synchronic basis by invoking the structuralist idea of partially neutralized opposition (Hreinn Benediktsson 2002, 96). I have previously discussed the weak empirical basis of this idea and argued for other solutions (Haukur Þorgeirsson 2013, 16–19 and *passim*, see also Manaster-Ramer 1994). If we nevertheless briefly entertain the idea here, it might be suggested that certain phonological developments created a special affinity between *r* and *ʀ* even prior to the merger of the two phonemes.

As an example, the inscription on the Glavendrup stone from the early 900s (DR 209) shows that the distinction between *r* and *ʀ* is present, with words like **runar** and **sunir**. It also shows, however, that *ʀ* has developed into *r* after *d* in **raknhiltr** and has been assimilated to *r* in **pur** (Old Ice-

landic *þórr*). The question is whether developments of this sort would have been enough to create the impression among speakers that *ʀ* and *r* were interchangeable sounds that could be rhymed with one another. I find this unlikely. Neither in Old Norse nor other languages does loss of the distinction between two phonemes in one or two environments normally lead to their rhyming together elsewhere. It could be noted that *ʀ* was also assimilated to *l*, *s* and *n* (*steinn* < **stainʀ* etc.) with no such consequences.

Ultimately, *r* and *ʀ* were different phonemes with different historical origins and different runic representations. There are no strong reasons to expect them to rhyme before their actual merger. Nonetheless in this matter, as in so many others, we must admit to some residual uncertainty.

Another possible objection to the use of skaldic evidence for linguistic developments is skepticism concerning the authenticity or reliability of the poetry which Icelandic written sources from the 1200s and 1300s attribute to Viking Age poets. Are the poems in question really works of the poets to whom they are attributed or are they later fabrications? Even if the attributions were made in good faith, was the oral tradition faithful enough to transmit appreciable amounts of poetry through 200–400 years in a form close enough to the originals to be useful for linguistic analysis? I believe the answer to both questions is a qualified yes.

Skaldic poetry attributed to pre-literary poets shows a wealth of archaic linguistic traits and a convincing chronology of metrical developments. This is emphasized in a detailed study of the question by Klaus Johan Myrvoll who notes (2014, 331 f.):

Ein finn mynster som det vilde vera vanskelegt å gjera greida for um det var soleis at diktingi frå dei tidlege hundradåri hadde vore full av seinare fabriksjonar. Det me oftast ser, er snarare ein jamn historisk vokster som er som ein skulde venta um storparten av det yverleverte materialet er autentisk.

Nevertheless, skaldicists generally believe that the individual stanzas (*lausavísur*) attributed to the heroes of the Icelandic Family Sagas constitute less reliable material than the verses preserved in other sources. The poetry quoted in royal biographies and in essays on poetry is deemed to be more authentic. Fortunately, this includes the oldest material – the verses by Bragi Boddason and Þjóðólfr ór Hvini.

Survey of *r*/*ʀ* rhyme in Viking Age poetry

As a basis for my survey I have taken the corpus of *dróttkvætt* poetry delineated by Klaus Johan Myrvoll. Myrvoll includes all the poets who have

at least eighty lines of verse and, for the oldest period, a selection of poets with a smaller preserved oeuvre (Myrvoll 2014, 35–37). He has further simplified matters by counting the number of rhymed lines, which is of relevance here (pp. 137 f.). Myrvoll's corpus extends to the 1200s but for our purposes here the Viking Age poets will suffice.

Within this corpus I have identified the following instances of rhyme between *r* and *ṛ*. I have underlined instances of *r* derived from *ṛ*.

Bragi inn gamli Boddason (*SkP*, 3: 28–62): no examples

Þjóðólfr ór Hvini (*SkP*, 1: 64 f., 3: 431–61):

Haustlǫng 1.7 á hreingǫru hlýri (*SkP*, 3: 432)

Haustlǫng 3.6 mǫṛ valkastar bǫru (*SkP*, 3: 435)

Haustlǫng 4.7 þars vélsparir vǫru (*SkP*, 3: 437)

Haustlǫng 9.1–2 Sér bað sagna hrœri / sorgæran meṽ fœra (*SkP*, 3: 444)³

Haustlǫng 10.7 (váru heldr) ok hárar (*SkP*, 3: 446)

Þórbjörn hornklofi (*SkP*, 1: 73–90, 117):

Glymdrápa 7.7 hǫṛ vas sǫngr of svírum (*SkP*, 1: 87)

Torf-Einarr Rognvaldsson (*SkP*, 1: 129–37):

lausavísa 3.6 þar fló grár af sǫrum (*SkP*, 1: 134)

Egill Skallagrímsson (*Skj*, B, 1: 30–53):

Berudrápa 1.7 hrafnstýrandi hræra (*Skj*, B, 1: 42)

lausavísa 4.3 atgeira lætk úra (*Skj*, B, 1: 43)

lausavísa 17.5 nærgis simla sorgar (*Skj*, B, 1: 46)

lausavísa 18.5 þvít sárlaxa Sýrar (*Skj*, B, 1: 46)

lausavísa 26.2 sannspár, hugins vára (*Skj*, B, 1: 48)

lausavísa 28.1 Esa Friðgeiri fœri (*Skj*, B, 1: 48)

Jórunn skáldmæṛ (*SkP*, 1: 143–49): no examples

Guthormr sindi (*SkP*, 1: 156–68): no examples

Eyvindr skáldaspillir Finnsson (*SkP*, 1: 213–34):

lausavísa 6.6 Eiríks of rak — geira (*SkP*, 1: 223)

lausavísa 10.5 Trúr vask tyggja dýrum (*SkP*, 1: 229)

lausavísa 12.1 Snýr á Svǫlnis vǫru (*SkP*, 1: 231)

Hólmǫngu-Bersi Véleifsson (*Skj*, B, 1: 86–89):

³ This is continuing rhyme of the *dunhent* type, see e.g. Males 2008.

lausavísa 1.5 skora mun Skoǵlar reyra (*Skj*, B, 1: 86)

lausavísa 6.2 ár (sagt es þat), vǫrum (*Skj*, B, 1: 87)

lausavísa 8.8 Þórrøðr, vinun óra (*Skj*, B, 1: 88)

lausavísa 10.7 þeir hlutu feðgar fjórir (*Skj*, B, 1: 88)

lausavísa 13.2 vegstórr tǫður órar (*Skj*, B, 1: 88)

Víga-Glúmr Eyjólfsson (*Skj*, B, 1: 112–14):

lausavísa 10.6 dreyra svells á eyri (*Skj*, B, 1: 114)

Glúmr Geirason (*SkP*, 1: 245–66):

Gráfeldardrápa 5.3 þar varð í gny geira (*SkP*, 1: 254)

Gráfeldardrápa 7.3 naddskúrar vas nærir (*SkP*, 1: 256)

Gísli Súrsson (*Skj*, B, 1: 96–104):

lausavísa 8.5 nú hefr gnystærir geira (*Skj*, B, 1: 97)

lausavísa 13.3 Eir vǫrum þar aura (*Skj*, B, 1: 98)

lausavísa 15.3 órr, nema allgótt heyrir (*Skj*, B, 1: 99)

lausavísa 19.3 Eir (varðat mér) aura (*Skj*, B, 1: 100)

lausavísa 29.3 ár, þótt eigi værak (*Skj*, B, 1: 102)

lausavísa 30.8 hór, ofrliði bóru (*Skj*, B, 1: 102)

lausavísa 33.5 ok (váss) mærar væri (*Skj*, B, 1: 103)

lausavísa 35.7 (hvat hyggr mér) en mæra (*Skj*, B, 1: 103)

lausavísa 35.8 mín sǫr (und því vǫru) (*Skj*, B, 1: 103)

Kormákr Ögmundarson (*Skj*, B, 1: 69–85):

lausavísa 1.5 þeir munu fœtr at fári (*Skj*, B, 1: 70)

lausavísa 5.3 Eir of aptanskœrur (*Skj*, B, 1: 71)

lausavísa 26.5 brast fyr mér enn mæri (*Skj*, B, 1: 76)

lausavísa 47.2 af, skar mæ, at bærit (*Skj*, B, 1: 80)

lausavísa 47.3 Týr, sýndisk, mer taura (*Skj*, B, 1: 80)

lausavísa 49.8 tvær, (unnasta værri) (*Skj*, B, 1: 81)

lausavísa 51.7 mér hefr steypit í stúru (*Skj*, B, 1: 81)

lausavísa 53.5 ok þrymskúrar þeirar (*Skj*, B, 1: 82)

lausavísa 59.3 þás vér of fen fórum (*Skj*, B, 1: 83)

lausavísa 64.4 dreyrugt sverð á eyri (*Skj*, B, 1: 84)

Einarr skálaglamm Helgason (*SkP*, 1: 279–333, 3: 137 f.; *Skj*, B, 1: 124):

Vellekla 1.1 Hugstóran biðk heyra (*SkP*, 1: 283)

Vellekla 11.8 þrír jarls synir tírar (*SkP*, 1: 297)

Vellekla 12.5 Varðat Freyr, sás fœri (*SkP*, 1: 298)

Vellekla 14.7 þeim stýra goð — geira (*SkP*, 1: 301)

Vellekla 21.1 Hitt vas meir, at Mœra (*SkP*, 1: 308)

Vellekla 21.5 Ýtti Freyr af fjórum (*SkP*, 1: 308)

Vellekla 37.4 mæringr an þú færa (*SkP*, 1: 329)

lausavísa 3.4 sárelða spor vóru (*Skj*, B, 1: 124)

Þórarinn svartí máhliðingr Þórólfsson (*Skj*, B, 1: 105–09):

Máhlíðingavísur 6.1 Urðum vér at verja (*Skj*, B, 1: 107)

Úlfr Uggason (*SkP*, 3: 402–24; *Skj*, B, 1: 130):

Húsdrápa 7.3 Freyr ok folkum stýrir (*SkP*, 3: 417)

Tindr Hallkelsson (*SkP*, 1: 336–56, *Skj*, B, 1: 138 f.):

Hákonardrápa 1.3 gnýr óx Fjölris fúra (*SkP*, 1: 338)

Eilífr Goðrúnarson (*SkP*, 3: 68–127):

Þorsdrápa 23.2 oss grœr of kon mœrar (*SkP*, 3: 124)

Hallfreðr vandræðaskáld Óttarsson (*SkP*, 1: 387–440, 3: 212–24; *Skj*, B, 1: 157–63):

Óláfsdrápa 5.3 naddskúrar réð nœrir (*SkP*, 1: 397)

Óláfsdrápa 6.7 Týr vas tjörva dýrra (*SkP*, 1: 398)

Erfídrápa Óláfs Tryggvasonar 9.2 lognórungum vóru (*SkP*, 1: 414)

Erfídrápa Óláfs Tryggvasonar 9.3 geirs við gumna stjóra (*SkP*, 1: 414)

Erfídrápa Óláfs Tryggvasonar 19.5 Væri oss, þótt ærir (*SkP*, 1: 427)

Erfídrápa Óláfs Tryggvasonar 24.6 Eirekr eða hlut meira (*SkP*, 1: 434)

Eiríksdrápa 1.1 Bærr est hróðr at heyra (*Skj*, B, 1: 157)

lausavísa 4.1 Fœrum festar órar (*Skj*, B, 1: 158)

lausavísa 16.4 fúlmár á tröð bóru (*Skj*, B, 1: 160)

lausavísa 17.3 hann mun aura Eirar (*Skj*, B, 1: 160)

lausavísa 22.3 vér munum dag hvern dýrra (*Skj*, B, 1: 162)

lausavísa 26.7 munat úrþvegin eira (*Skj*, B, 1: 163)

Hávarðr haltí ísfirðingr (*SkP*, 3: 241; *Skj*, B, 1: 178–82):

lausavísa 5.1 Vér höfum felda fjóra (*Skj*, B, 1: 179)

lausavísa 10.7 geira gætióru (*Skj*, B, 1: 181)

lausavísa 13.6 gunn-nœringar fœri (*Skj*, B, 1: 181)

Þórðr Kolbeinsson (*SkP*, 1: 487–513; *Skj*, B, 1: 203, 207–09):

Eiríksdrápa 4.5 þær, es jarl und órum (*SkP*, 1: 494)

Eiríksdrápa 7.1 Hafði sér við særi (*SkP*, 1: 499)

Eiríksdrápa 7.4 Eirekr í hug meira (*SkP*, 1: 499)

Eiríksdrápa 9.2 ár at hersar vóru (*SkP*, 1: 501)

Eiríksdrápa 10.8 fár — hans býir vóru (*SkP*, 1: 503)

Eiríksdrápa 11.8 Eirekr koma þeira (*SkP*, 1: 504)

Eiríksdrápa 12.5 Bládýrum helt bóru (*SkP*, 1: 506)

Eiríksdrápa 15.6 Eirekr, bana þeira (*SkP*, 1: 510)

Eiríksdrápa 16.2 ár hrafngefendr, vóru (*SkP*, 1: 511)

lausavísa 3.8 stórgeðr liði óru (*Skj*, B, 1: 207)

lausavísa 6.2 társ, mæ, gefendr vóru (*Skj*, B, 1: 208)

Björn Hítðelakappi Arngeirsson (*Skj*, B, 1: 277–83):

lausavísa 1.5 ef hǫrskorða heyrði (*Skj*, B, 1: 277)

lausavísa 8.5 ér á Oddaeyri (*Skj*, B, 1: 279)

lausavísa 13.1 Systr eru tvær með tíri (*Skj*, B, 1: 280)

lausavísa 14.7 færir lókr of leiru (*Skj*, B, 1: 280)

lausavísa 20.8 Mæringr roðinn væri (*Skj*, B, 1: 282)

Gunnlaugr ormstunga Illugason (*Skj*, B, 1: 184–88):

lausavísa 5.8 Eirekr bláar fleiri (*Skj*, B, 1: 186)

lausavísa 6.5 meir séumk hitt, an hæru (*Skj*, B, 1: 186)

lausavísa 8.7 gefin vas Eir til aura (*Skj*, B, 1: 187)

lausavísa 10.1 Gefin vas Eir til aura (*Skj*, B, 1: 187)

Sigvatr Þórðarson (*SkP*, 1: 532–736, 2: 11–30, 3: 347–49):

Víkingarvísur 2.6 fār beið ór stað sára (*SkP*, 1: 537)

Víkingarvísur 13.7 Geirfiðr hét sá — gǫrva (*SkP*, 1: 552)

Nesjavísur 7.8 mæ heidþegum bæri (*SkP*, 1: 566)

Nesjavísur 8.7 nár flaut ǫrt við eyri (*SkP*, 1: 568)

Nesjavísur 8.8 ófár — búendr sárir (*SkP*, 1: 568)

Austrfararvísur 1.1 Hugstóra biðk heyra (*SkP*, 1: 583)

Austrfararvísur 6.4 þrír samnafnar tíri (*SkP*, 1: 592)

Austrfararvísur 11.1 Jór rinnr aptanskœru (*SkP*, 1: 599)

Austrfararvísur 17.7 harða mǫrg; né heyrðak (*SkP*, 1: 606)

Austrfararvísur 19.4 Eireks svika þeira (*SkP*, 1: 609)

Austrfararvísur 20.5 Þér lét, þjófa rýrir (*SkP*, 1: 611)

Vestrfararvísur 4.6 framts Eireks kyn — meira (*SkP*, 1: 621)

Vestrfararvísur 7.7 gefin eru gumna hverjum (*SkP*, 1: 625)

Flokkur about Erlingr Skjálgsson 8.7 hǫfuð bórum vér hæra (*SkP*, 1: 640)

Flokkur about Erlingr Skjálgsson 10.3 qrr sás átti fleiri (*SkP*, 1: 642)

Erfídrápa Óláfs helga 7.3 (góð fóru þar) geirum (*SkP*, 1: 673)

Erfídrápa Óláfs helga 9.8 hvǫrungí frýk — vóru (*SkP*, 1: 675)

Erfídrápa Óláfs helga 11.1 Fór í fylking þeira (*SkP*, 1: 678)

Erfídrápa Óláfs helga 14.3 dreyrugt sverð, þars dýran (*SkP*, 1: 680)

Erfídrápa Óláfs helga 20.7 mǫrg lá dýr í dreyra (*SkP*, 1: 688)

lausavísa 2.7 þér fæk hróðrs at hvóru (*SkP*, 1: 701)

lausavísa 9.1 Sendi mér inn mæri (*SkP*, 1: 710)
lausavísa 15.8 erum vír of svik skírir (*SkP*, 1: 718)
lausavísa 28.5 Færak víst, þvít vörum (*SkP*, 1: 734)
lausavísa 30.3 þér þótt þinn hagr stórum (*SkP*, 1: 736)
Bersöglisvísur 8.3 orð, þaus eyru heyrðu (*SkP*, 2: 19)
Bersöglisvísur 8.4 ór, á svik hvé fóru (*SkP*, 2: 19)
Bersöglisvísur 12.3 hárir menn, es heyrir (*SkP*, 2: 23)
Bersöglisvísur 17.5 Fórk með feðrum þeira (*SkP*, 2: 29)

Óláfr inn helgi Haraldsson (*SkP*, 1: 517–28, 1014–28):

lausavísa 4.1 Vandfœrra es várrar (*SkP*, 1: 522)
Liðsmannaflokkur 4.7 vér hlutum vápna skúrir (*SkP*, 1: 1020)
Liðsmannaflokkur 10.3 ár, þars úti vörum (*SkP*, 1: 1028)

Óttarr svartir (*SkP*, 1: 739–88):

Höfuðlausn 3.3 (þú hefr dýrum þrek) dreyra (*SkP*, 1: 745)
Höfuðlausn 19.1 Nú ræðr þú fyr þeiri (*SkP*, 1: 765)
Knútsdrápa 1.3 fórat fylkir æri (*SkP*, 1: 769)
Knútsdrápa 10.7 nær fyr norðan stóru (*SkP*, 1: 779)
lausavísa 1.3 ár vas, þats mank meiri (*SkP*, 1: 784)
lausavísa 1.5 Mær es markar stjóri (*SkP*, 1: 784)

Þormóðr Bersason Kolbrúnarskáld (*Skj*, B, 1: 256–66):

Þorgeirsdrápa 4.6 æsidýrs við stýri (*Skj*, B, 1: 257)
Þorgeirsdrápa 8.8 jóstýrandi hlýra (*Skj*, B, 1: 258)
Þorgeirsdrápa 11.3 sér es hann sátat fœri (*Skj*, B, 1: 259)
Þorgeirsdrápa 13.3 dýrr, þó at drengi væri (*Skj*, B, 1: 259)
Þorgeirsdrápa 14.5 Már hét maðr ok Þórir (*Skj*, B, 1: 259)
lausavísa 7.5 nær stóðk randa rýri (*Skj*, B, 1: 262)
lausavísa 10.3 þú lézk mér enn mœrar (*Skj*, B, 1: 262)
lausavísa 12.4 mæringr, an þörf væri (*Skj*, B, 1: 263)
lausavísa 24.4 hyggr fār of mik sáran (*Skj*, B, 1: 266)
lausavísa 25.3 fār verðr fagr af sörum (*Skj*, B, 1: 266)

Haraldr harðráði (*SkP*, 2: 35–46):

lausavísa 11.2 hlýri, mæri in skýra (*SkP*, 2: 52)

Arnórr jarlaskáld Þórðarson (*SkP*, 2: 178–281, 3: 3–11):

Þorfinnsdrápa 5.3 fôr, áðr fimmtán væri (*SkP*, 2: 235)
Þorfinnsdrápa 8.6 gunnmör of her sörum (*SkP*, 2: 238)
Þorfinnsdrápa 13.8 grár ulfr of ná sörum (*SkP*, 2: 243)
Þorfinnsdrápa 25.3 trúra tryggja dýrum (*SkP*, 2: 259)
Haraldsdrápa 2.1 Hjalpmörü lét heyrá (*SkP*, 2: 262)

Þjóðólfr Arnórsson (*SkP*, 2: 61–176):

Magnússflokkur 6.3 nær frák skarpa skœru (*SkP*, 2: 70)

Magnússflokkur 10.1 Bœru bœslar fleiri (*SkP*, 2: 75)

Magnússflokkur 14.8 nár á hverri bœru (*SkP*, 2: 81)

Stanzas about Magnús Ólafsson in Danaveldi 2.7 sær þýtr auðs of
órum (*SkP*, 2: 89)

Stanzas about Magnús Ólafsson in Danaveldi 3.1 Gær sák grjóti stóru
(*SkP*, 2: 90)

Stanzas about Magnús Ólafsson in Danaveldi 3.3 fóra fylking þeira
(*SkP*, 2: 90)

Stanzas about Magnús Ólafsson in Danaveldi 4.4 Selunds mæ, hverr
vé bæri (*SkP*, 2: 91)

Stanzas about Magnús Ólafsson in Danaveldi 12.7 vér hlutum sigr, en
sárir (*SkP*, 2: 99)

Sexsteffa 6.8 kloer, áðr hingat fœrir (*SkP*, 2: 117)

Sexsteffa 19.5 Sér hefr svá langs tírar (*SkP*, 2: 133)

Sexsteffa 21.7 hár í hóf at fœra (*SkP*, 2: 135)

Sexsteffa 32.1 Hár skyli hirðar stjóri (*SkP*, 2: 147)

Stanzas about Haraldr Sigurðarson's leiðangr 2.6 nýri skeið at stýra
(*SkP*, 2: 151)

Stanzas about Haraldr Sigurðarson's leiðangr 4.4 hár sjau tögum ára
(*SkP*, 2: 154)

Stanzas about Haraldr Sigurðarson's leiðangr 7.4 nær at landamæri
(*SkP*, 2: 157)

Porleikr fagri (*SkP*, 2: 313–22, 3: 484–86):

Flokkur about Sveinn Úlfsson 6.7 ár, þats ón of væri (*SkP*, 2: 317)

Steinn Herðisarson (*SkP*, 2: 359–81, 3: 388):

Nizarvísur 1.3 þar kvað þengill eirar (*SkP*, 2: 360)

Óláfsdrápa 1.4 ófár Mörkára (*SkP*, 2: 368)

The most common morphemes to occur in *r/r* rhyme are as follows:

- (1) Inflectional endings (*r*): There are fifty-eight examples involving inflectional endings with etymological *r*, most commonly the exponent of the nominative singular for strong masculine nouns or adjectives, e.g. *Frey-r* or *trú-r*, but also various other forms such as *mær*, *tvær*, *grær*, *nýri* and *fleiri*. The presence of *r* is very well attested in these morphemes in related Germanic languages, in many cases directly through East Norse runic evidence and in all cases where the word is attested in Gothic.

- (2) Pronouns (*ʀ*): There are thirty-seven cases involving pronominal forms, such as *vér*, *mér*, *þeira* and *órar*. Again the presence of *ʀ* is well attested through comparable runic and Gothic evidence.
- (3) The verb *vesa* (*ʀ*): There are twenty-two examples involving forms of the verb *vesa*, such as *vorum* and *væri*. There is ample runic and Gothic evidence here for *ʀ*.
- (4) The verb *fara* (*r*): Forms of the verb *fara*, such as *fórum* and *færi*, occur nineteen times. The Gothic cognate *faran* as well as runic evidence demonstrate the presence of *r*.
- (5) The noun *sár* (*r*) and its cognates: There are twelve examples of forms such as *sórum* and *særi*. The Gothic cognate *sair* shows the presence of *r*.

I have used *Íslensk orðsifjabók* by Ásgeir Blöndal Magnússon (1989) extensively as a source for the etymology of particular words and morphemes and have also consulted *Altnordisches etymologisches Wörterbuch* (de Vries 1962) and *Våre arveord* (Bjorvand and Lindeman 2007) for difficult cases. In most words with *r* there is no controversy over whether descent from *ʀ* is involved but in a few cases there is no convincing etymology.

One example of a difficult word is *keyra* ('to whip, to drive') which is found in neither runic nor Gothic and has no compelling Indo-European cognates. Jan de Vries and Ásgeir Blöndal Magnússon entertain the idea of a derivation from Proto-Norse **kaurian*, with a tenuous connection to a Serbo-Croatian word. Bjorvand and Lindeman (2000, 462) instead suggest a derivation from Proto-Norse **kaurijan* as a causative of *kjósa*, but this is far from semantically convincing. The word occurs three times in rhyme in the corpus and since the etymology is uncertain I count none of these instances as rhyme between *r* and *ʀ*:

Keyrum hross, svát heyri (Sigvatr, *SkP*, 1: 600)

Keyrði Gefn ór garði (Óláfr inn helgi, *SkP*, 1: 528)

Ofan keyrðum vér — orðum (Þjóðólfr Arnórsson, *SkP*, 2: 90)

Another problematic word is *eyrendi*, which has plausible etymologies for both *r* and *ʀ*. There are doubtless further cases where another scholar might have included an example I exclude or vice versa.

The results are summarized in table 1, with the poets in chronological order.

Table 1. Rhyme between *r* and *ʀ* in Viking Age skaldic poetry

Poet	Rhyming lines	Rhyme of <i>r</i> with <i>ʀ</i>
Bragi inn gamli Boddason	101	0
Þjóðólfr ór Hvini	155	5
Þórbjörn hornklofi	72	1
Torf-Einarr Rognvaldsson	18	1
Egill Skallagrímsson	334	6
Jórunn skáldmær	28	0
Guthormr sindri	56	0
Eyvindr skáldaspillir	101	3
Holmgöngu-Bersi	95	5
Víga-Glúmr	75	1
Glúmr Geirason	97	2
Gísli Súrsson	242	9
Kormákr Ögmundarson	452	10
Einarr skálaglamm	275	8
Þórarinn máhliðingr	132	1
Úlfr Uggason	54	1
Tindr Hallkelsson	95	1
Eilífr Goðrúnarson	167	1
Hallfreðr vandræðaskáld	498	12
Hávarðr halti ísfirðingr	104	3
Þórðr Kolbeinsson	212	11
Björn Hítðœlakappi	171	5
Gunnlaugr ormstunga	97	4
Sigvatr Þórðarson	1150	29
Óláfr inn helgi Haraldsson	133	3
Óttarr svarti	239	6
Þormóðr Kolbrúnarskáld	309	10
Haraldr harðráði	112	1
Arnórr jarlaskáld	449	5
Þórðarson		
Þjóðólfr Arnórsson	594	15
Þorleikr fagri	90	1
Steinn Herðisarson	186	2

Interpretation of the skaldic evidence

It is immediately apparent that rhyme between *r* and *ʀ* is widespread in the corpus, as noted already by Finnur Jónsson (1921, 262 f.). As we would have expected from the runic data, the poets of the mid- to late 900s uphold no distinction between the two sounds. Furthermore, *Haustlǫng* by Þjóðólfr ór Hvini has five examples of such rhyme. This is important evidence since its conventional dating of c. 900 makes it the second most archaic poem we have.

Intriguingly, the oldest extant poetry, by Bragi Boddason, contains no examples of rhyme between *r* and *ʀ*. Since Bragi's work is traditionally dated to the 800s it seems likely that this is no coincidence. Apart from Bragi's work, the corpus under investigation has 162 *r/ʀ* rhymes in 6,792 rhymed lines. If Bragi rhymed *r* with *ʀ* at this rate, the probability of obtaining at least one such rhyme in 101 rhymed lines can be calculated as follows:

$$1 - \left(1 - \left(\frac{162}{6792} \right) \right)^{101} = 0.91$$

The result of 91% is below the conventional 95% threshold for statistical significance but this is not a study which can be redone with additional data to obtain more conclusive results. The skaldic and runic data that have come down to us are very limited and all scholars can do is attempt to make as much sense of them as possible.

Conclusion

The evidence reviewed in this article is summarized in table 2.

For the period of transition, both the runic and the skaldic evidence is quite sparse but nevertheless the two sources of data seem to be in harmony. The Trå ladle is archaeologically dated to the first half of the 900s and is the earliest runic evidence of the merger of *ʀ* and *r*. The poem *Haustlǫng* by Þjóðólfr ór Hvini is conventionally dated to “the late ninth or early tenth century” (*SkP*, 1: 3). These two sources clearly show the merger of the two phonemes which is confirmed by all the younger evidence.

The Bjørneby and Valby stones show the retention of *ʀ*. Both are difficult to date but can be tentatively assigned to the 800s or c. 900 at the latest. As for Bragi Boddason, it seems that “most scholars have accepted that Rdr

Table 2. Summary of the evidence

Period	Runic evidence	Skaldic evidence	Result
800s	Bjørneby and Valby	Bragi Boddason	<i>r</i> , <i>r</i> distinct
c. 900 or early 900s	Trå ladle	Þjóðólfr ór Hvini	merger
mid to late 900s	Early Manx crosses	Egill, Kormákr etc.	merger
c. 1000	Many inscriptions	Plentiful evidence	merger

[*Ragnarsdrápa*] and Bragi's poetry generally are of ninth-century date" (*SkP*, 3: 28). If the Icelandic sources on Bragi are regarded as reliable, they seem to point to the first half of the 800s (Finnur Jónsson 1894, 417–19).

Based on the combined testimony of the sources, the best estimation for the timing of the phonological merger of *r* and *r* in West Norse seems thus to be the second half of the 800s.

Bibliography

- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík.
- Barnes, Michael P. 2012. *Runes: A Handbook*. Woodbridge.
- . 2013. "The Manx Runes and the Supposed Jæren Connection." *Futhark: International Journal of Runic Studies* 3 (2012, publ. 2013): 59–80.
- . 2019. *The Runic Inscriptions of the Isle of Man*. Runrön, 22. Uppsala and London.
- Barnes, Michael P., and R. I. Page. 2006. *The Scandinavian Runic Inscriptions of Britain*. Runrön, 19. Uppsala.
- Birkmann, Thomas. 1995. *Von Ågedal bis Malt: Die skandinavischen Runeninschriften vom Ende des 5. bis Ende des 9. Jahrhunderts*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 12. Berlin.
- Bjorvand, Harald, and Fredrik Otto Lindeman. 2007. *Våre arveord: Etymologisk ordbok*. 2nd ed. Oslo.
- DR + number = inscription published in *Danmarks runeindskrifter*, by Lis Jacobsen and Erik Moltke, 3 vols.: *Text*, *Atlas*, *Registre* (Copenhagen, 1941–42).
- E + number = inscription from England published in Barnes and Page 2006.
- Finnur Jónsson. 1894. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie*, vol. 1. Copenhagen.
- . 1921. *Norsk-islandske kultur- og sprogforhold i 9. og 10. årh.* Copenhagen.
- Gade, Kari Ellen. 2012. "Skaldic Metres." In *Poetry from the Kings' Sagas*, vol. 1: *From Mythical Times to c. 1035*, ed. Diana Whaley, lvii–lxiv. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages, 1. Turnhout.

- GR + number = Greenlandic inscription number in Scandinavian Runic Text Database, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University (*Samnordisk runtextdatabas*, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet). <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>
- Haukur Þorgeirsson. 2013. “Hljóðkerfi og bragkerfi: Stoðhljóð, tónkvæði og önnur úrlausnarefni í íslenskri bragsögu ásamt útgáfu á Rímum af Ormari Fraðmarsyni.” Unpublished Ph.D. dissertation, University of Iceland.
- Holman, Katherine. 1996. *Scandinavian Runic Inscriptions in the British Isles: Their Historical Context*. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Senter for middelalderstudier, 4. Trondheim.
- Imer, Lisbeth M. 2017. *Peasants and Prayers: The Inscriptions of Norse Greenland*. Publications from the National Museum, Studies in Archaeology and History, 25. Copenhagen.
- IR + number = inscription published in *The Runic Inscriptions of Viking Age Dublin*, by Michael P. Barnes, Jan Ragnar Hagland and R. I. Page, Medieval Dublin Excavations 1962–81, ser. B, 5 (Dublin, 1997).
- Jón Axel Harðarson. 2007. “Forsaga og þróun orðmynda eins og *hagi*, *segja* og *lægja* í íslenzku.” *Íslenskt mál og almenn málfræði* 29: 67–98.
- Kristján Árnason. 2007. “On the Principles of Nordic Rhyme and Alliteration.” *Arkiv för nordisk filologi* 122: 79–114.
- Kuhn, Hans. 1983. *Das Dróttkvætt*. Heidelberg.
- Larsson, Patrik. 2002. *Yrrunan: Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Runrön, 17. Uppsala.
- Males, Mikael. 2008. “Vellekla, dunhent och jónssonsk utgivning.” In “Vi ska alla vara välkomna!”: *Nordiska studier tillägnade Kristinn Jóhannesson*, ed. Karl G. Johansson, Henrik Janson, Auður Magnúsdóttir, Mats Malm, and Lena Rogström, 363–68. Gothenburg.
- Manaster Ramer, Alexis. 1994. “Stefan George and Phonological Theory.” *Phonology* 11: 317–23.
- Marstrand, Carl J. S. 1915. *Bidrag til det norske sprogs historie i Irland*. Oslo.
- MM + number = inscription from Isle of Man published in Barnes 2019.
- Myrvoll, Klaus Johan. 2014. “Kronologi i skaldekvæde: Distribusjon av metriske og språklege drag i høve til tradisjonell datering og attribuering.” Unpublished Ph.D. dissertation, University of Oslo.
- N + number = inscription published in *Norges innskrifter med de yngre runer*, by Magnus Olsen et al., 6 vols. to date (Oslo, 1941–).
- Ög + number = inscription published in *Östergötlands runinskrifter*, by Erik Brate = *Sveriges runinskrifter*, vol. 2, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1911–18).
- Peterson, Lena. 1983. “Om s. k. palatalt r i fornsvenskan.” *Arkiv för nordisk filologi* 98: 202–20.
- Sanness Johnsen, Ingrid. 1968. *Stuttruner i vikingtidens innskrifter*. Oslo.
- Sc + number = inscription from Scotland published in Barnes and Page 2006.

- Schalin, Johan. 2016. "Östskandinavisk utveckling av den urnordiska *ai*-difftongen och palatalt *r* i ljuset av finska ljudsubstitutioner." In *Studier i svensk språkhistoria*, vol. 13, ed. Daniel Andersson, Lars-Erik Edlund, Susanne Haugen, and Asbjørg Westum, 241–61. Umeå.
- Skj*, B, 1 = Finnur Jónsson, ed. 1912. *Den norsk-islandske skjaldedigtning*. B. *Rettet tekst*, vol. 1. Copenhagen.
- SkP*, 1 = Diana Whaley, ed. 2012. *Poetry from the Kings' Sagas*, vol. 1: *From Mythical Times to c. 1035*. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages, 1. Turnhout.
- SkP*, 2 = Kari Ellen Gade, ed. 2009. *Poetry from the Kings' Sagas*, vol. 2: *From c. 1035 to c. 1300*. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages, 2. Turnhout.
- SkP*, 3 = Kari Ellen Gade and Edith Marold, eds. 2017. *Poetry from Treatises on Poetics*. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages, 3. Turnhout.
- Spurkland, Terje. 2005. *Norwegian Runes and Runic Inscriptions*. Woodbridge.
- Sö + number = inscription published in *Södermanlands runinskrifter*, by Erik Brate and Elias Wessén = *Sveriges runinskrifter*, vol. 3, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1924–36).
- Thöny, Luzius. 2017. "The Chronology of Final Devoicing and the Change of **z* to *r* in Proto-Norse." *Futhark: International Journal of Runic Studies* 7 (2016, publ. 2017): 47–62.
- Tjäder, Börje. 1961. *Behandlingen av palatalt r i substantivens pluralformer under fornsvensk och nysvensk tid*. Uppsala.
- U + number = inscription published in *Upplands runinskrifter*, by Elias Wessén and Sven B. F. Jansson = *Sveriges runinskrifter*, vols. 6–9, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1940–58).
- de Vries, Jan. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. 2nd ed. Leiden.
- Vs + number = inscription published in *Västmanlands runinskrifter*, by Sven B. F. Jansson = *Sveriges runinskrifter*, vol. 13, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1964).
- Þorgeir Sigurðsson. 2001. "Rímstuðlar: Um tengsl ríms, atkvæðaskiptingar og stuðla í íslenskum skáldskap." *Íslenskt mál* 23: 215–27.

En återuppstånden runsten från Källa ödekyrka på Öland (Öl 57)

Magnus Källström (Riksantikvarieämbetet)

Abstract

This paper discusses the relationship between the now lost runestone fragment Öl 57 from Källa Old Church and some later finds of runestone fragments from the same place. Similarities between these fragments show that they originally must have belonged to the same stone, which also makes it possible to reconstruct part of the inscription and obtain a better understanding of the original monument.

Keywords: Runic inscriptions, Viking Age, Öland, runestone

Samnordisk runtextdatabas upptar tre vikingatida runstenar från Källa Ödekyrka på Öland: Öl 56, Öl 57† samt några mindre runstensfragment funna 1960. De senare kan enligt Ragnhild Boström (1969, 288) ha tillhört samma runsten som den försvunna Öl 57, men de har i databasen ändå fått ett eget signum: Öl SvK128;288. Denna uppdelning upprätthålls ännu av Cecilia Ljung (2016, 2: 93–95).

Runstenen Öl 57† är endast känd genom Jonas Håkansson Rhezelius, som avbildade den under sin antikvariska resa på Öland 1634. Stenen utgjordes redan då av ett fragment (fig. 1). I den endast halvsideslånga artikeln i Ölands runinskrifter (SRI, 1: 125) citerar Erik Brate ett långt stycke från Rhezelius' anteckningar, som lyder:

Källda socken; Sammastädes widh Norre Kliifstäten; frå sitt forna rum, och högh förd. På thenna runsten fins intet mere, än som nu på sielfva afrijtningen synes. Och är Notabilis därföre att härpå är linea lapidis, och verba runica, medh uphögdtt arbete hugget. Wore märkeligit, om mann flere Runstenar finna kunde, medh ophögdtt arbete, det näpligen hända kan. Desse två Runstenar wiste ingen af, utan nu i åhr upfundne.

Källström, Magnus. "En återuppstånden runsten från Källa ödekyrka på Öland (Öl 57)."

Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 179–191.

English: "A resurrected runestone from Källa Old Church on Öland (Öl 57)."

DOI: 10.33063/diva-401071

Fig. 1. Runstensfragmentet ÖI 57 avbildat av Jonas Håkansson Rhezelius 1634 i F c 5 (Kungliga biblioteket). Foto: Kungliga biblioteket, Stockholm.

Det framgår här att stenen har varit huggen i relief, något Rhezelius tydligen inte hade stött på tidigare. Av själva inskriften återstod dock inte mer än åtta runor i rundjurets svans, varav de flesta tycks ha varit mer eller mindre oläsliga, men där åtminstone **ra** och en avslutande **a**-runa kunde urskiljas. Detta är vad som är känt av inskriften på ÖI 57 och det är naturligtvis omöjligt att tolka.

Brate har i slutet av artikeln tillfogat en i sammanhanget något förbryllande uppgift, där han efter J. G. Liljegrens *Run-urkunder* (1833, 143) anför ett stycke av en längre och mer lättförståelig inskrift som ska ha funnits i "N. kyrkogårdsmuren" i Källa:

L. 1292 är ... **lit** • **rita** • **stai** — .. **sial**... men så har den inskrift som teckningen hos Rhezelius framställer, icke kunnat lyda, då den utgör slutet af en inskrift.

Brate ger ingen förklaring till skillnaderna mellan uppteckningarna. Den inskrift som Liljegren har citerat kommer från Abraham Ahlqvists *Ölands historia och beskrifning*, dit han också hänvisar. Ahlqvist (1822–27, 2, 1: 95 f.) beskriver här först det av Rhezelius avbildade fragmentet, som då var försvunnet, varefter han tillfogar (s. 96): ”För tjugo år tillbaka uttogs ur norra kyrkogårdsmuren ett stycke af en Runsten med desse tecknade Runor: **lit. rita. stai. - - - - sjal. - - - -**”. Den aktuella delen av Ahlqvists arbete trycktes 1825 och fyndet bör alltså ha gjorts omkring 1805. Någon teckning av stenen eller uppteckning av inskriften med runor har tyvärr inte kunnat uppsåras i hans efterlämnade samlingar i Uppsala universitetsbibliotek.

Ahlqvist säger inget om att fragmentet skulle ha tillhört samma runsten som det tidigare kända och hos Liljegren är de upptagna under olika nummer. Det fragment som omnämns av Ahlqvist återfinns som nämnts under nr 1292, medan det av Rhezelius avbildade fragmentet har fått nr 1567 och är placerat under rubriken ”Runstoder”. Liljegren har där anmärkningen ”Ristningen i upphöjdt arbete”, vilket förmodligen är motivet till att stenen har förts till denna avdelning. Det märkligaste är dock att inskriften på detta fragment uppges lyda ” — ..t iera.. —”, vilket ju har mycket litet gemensamt med de runor som finns på Rhezelius’ teckning. Liljegren hänvisar dock uttryckligen till Rhezelius, och i ”Fullständig Bautil” (ATA) har han klistrat in en teckning av fragmentet, vilken är försedd med följande anteckningar (fig. 2):

Vid Källa på Öland i kyrkogårdsmuren af tälgstén hvitaktig.

Af denna finnes ej mera än detta stycket, som är märkligt deraf att Runor och lineer äro upphöjdt arbete.

...

Funnen och afritad af Rhez d. 15 aug. 1634.

Läsningen avviker något från Rhezelius genom att den andra runan har återgivits som **t**, men det verkar ändå troligt att det handlar om en direkt kopia av hans teckning. Det är också tydligt att texten ” — ..t iera.. —” i L 1567 bygger på de inledande runorna i den uppteckning som finns på detta ark, där alltså skiljetecknet efter den tredje runan har omtolkats som en **e**-runa.

Fig. 2. Anteckningar om Öl 57 i Liljegrens "Fullständig Bautil" (ATA)

Det bör samtidigt nämnas att Liljegren för detta fragment inte bara hänvisar till Rhezelius, utan också till C. G. G. Hilfelings. Några uppgifter om denna runsten verkar dock inte finnas i dennes reseberättelser från Öland. En förklaring kan möjligen vara att teckningen i ”Fullständig Baultil” har sitt ursprung i Hilfelings samlingar, även om den är en kopia av Rhezelius’ avbildning. Handstilen ser dock ut att vara Liljegrens.

Av de uppgifter som hittills har varit kända verkar det alltså som om det under nummer Öl 57 skulle dölja sig delar av två olika runstenar. Det finns dock en förbisedd källa som är mycket klargörande i sammanhanget. I J. H. Wallmans samling i Nordiska museet (vol. 2, Öland 3) förvaras ett orubricerat häfte som bland annat (på s. 69–73) innehåller blyertsteckningar av ett antal runstensfragment från Källa kyrka. Tydligt är det samma fragment som åsyftas lite längre fram i samma häfte (s. 79): ”I [kyrkan]¹ i Sakristian fanns flera stycken af en med runor ristad, ohuggen kalksten, som alla aftecknades.”

Bland teckningarna från Källa kyrka återger Wallman först på s. 69–71 tre fragment av runstenen Öl 56, vilka är identiska med de tre fragment av denna sten som är bevarade i dag (se Källström 2013). Därefter följer på s. 72 f. teckningar av ytterligare två runstensfragment. På det ena (fig. 3) finns runorna . . . **skar** . . . **ṭ** × **rita** × **stain** × **þi** . . . Detta fragment verkar ha varit sprucket i tre delar och haft en längd av 0,82 m. Den sneda kanten nedtill ska ha mätt 0,45 m och motsvarande kant upptill 0,18 m. På det andra fragmentet (fig. 4), som enligt Wallman var 0,59 × 0,45 m stort, ska det ha funnits delar av en runslinga med topparna av tre runor (. . . --**t** . . .) samt resterna av en bandslinga. Det senare bör ha utgjort fotstycket till en runsten och har av allt att döma haft direkt passning till det förra fragmentet. Detta betyder att den fragmentariska **t**-runa som finns på båda fragmenten bör vara delar av en och samma runa. Materialet ska ha utgjorts av kalksten och fragmenten ska enligt Wallman ha varit 3 tum dvs. 7,5 cm tjocka.

Det råder ingen som helst tvekan om att detta är samma sten som Ahlqvist har sett och man förstår då också att ordet ”**sjal**” i hans läsning inte bör återge ordet *siāl* ’själ’, utan måste vara identisk med den runföljd som Wallman har uppfattat som **skar**. Det intressantaste är dock att fragmenten utan större problem verkar kunna passas ihop med det av Rhezelius avbildade fragmentet (se fig. 5). Wallmans teckningar är mycket summariska och man behöver därför inte ta det så allvarligt att fotstycket inte riktigt får rum. Viktigare är att Wallman på detta fragment förutom

¹ Wallman har här ritat en liten bild på en kyrka.

Fig. 3. Fragment av Öl 57. Teckning av J. H. Wallman (Wallmans samling, vol. 2, Öland 3; Nordiska museet, Stockholm).

Fig. 4. Ett annat fragment av ÖI 57. Teckning av J. H. Wallman (Wallmans samling, vol. 2, Öland 3; Nordiska museet).

Fig. 5. Rekonstruktion av stenen baserad på Rhezelius' och Wallmans teckningar

runslingan också har antytt en smalare slinga, som korsar denna och av allt att döma är fortsättningen av den bandknut som kan ses på de två andra fragmenten.

Inskriften på Öl 57 kan alltså med en sammanvägning av Wallmans, Ahlqvists och Rhezelius' uppgifter återges på följande sätt:

...skar... lit × rita × stain × þi...--- + ra--a

De två fragmenten av Öl 57 som Wallman avbildade förvarades vid hans besök förmodligen inne i kyrkan. Samtidigt bör det nämnas att han i en

Fig. 6. De bevarade fragmenten av Öl 57 (tidigare Öl SvK128;288). Foto (vänster) av Ragnhild Boström, 1960 (ATA), resp. (höger) Bengt A. Lundberg, 1998 (Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet).

annan redogörelse för sina undersökningar på Öland (vol. 2, Öland 2) också har en uppgift om en ”Runsten stympad i N. kyrkomuren”, som rimligtvis måste avse någon del av denna sten.

1960 påträffade Ragnhild Boström tre mindre runstensfragment i en stenhög i det sydvästra hörnet av Källa ödekyrka (Boström 1960). Efter-som fragmenten var huggna i relief antog hon att det kunde röra sig om delar av den av Rhezelius avbildade stenen, Öl 57 (se även Boström 1969, 288). I Samnordisk runtextdatabas har dock fragmenten som nämnts försiktigtvis fått ett eget signum, Öl SvK128;288.

Inskrifterna uppges där vara:

A: ...ni...

B: ...s • ka--...

Denna återgivning bygger på två olika källor. Läsningen av fragment A är hämtad från Bruce Nilsson (1973, 264), medan texten på fragment B

kommer från ett registerkort till inventariet för Källa gamla kyrka i ATA (SHM 29400, V: 18a–c). Fragmenten finns även fotograferade av Ragnhild Boström 1960 resp. Bengt A. Lundberg 1998 (fig. 6). Granskar man dessa bilder ser man att de tidigare läsningarna inte kan vara riktiga, något som jag också har kunnat bekräfta vid ett besök i Källa kyrka den 20 juni 2017. Två av fragmenten förvaras visserligen i en monter, som inte kunde öppnas inför mitt besök, men ristningen på dessa är så pass tydlig att den ändå kunde studeras genom monterglaset.

På det fragment som har kallats B i runtextdatabasen och som består av två delar finns runorna ...skar..., vilket svarar direkt mot den första runföljden hos Wallman. På det andra fragmentet kan man utan tvekan läsa runorna **it** (inte **ni**). Nedtill framför den första runan finns en kant i stenytan som kan utgöra resterna av den nedre delen av en bistav till **r** och vid den motstående kanten ser man spetsen av bistaven till en **a**-runa. Av allt att döma står det alltså ...rita..., vilket också svarar mot en runföljd på Wallmans teckning. Det råder alltså inget tvivel om att fragmenten är delar av ett av de fragment som Wallman avbildade, även om de bevarade fragmenten är något tunnare (5,5–6 cm).

Sambandet mellan de nyfunna fragmenten och de fragment som Wallman avbildade visar sig vid närmare efterforskningar inte ha varit helt okänt. I Runverkets handarkiv förvaras en kopia av en sida ur Boström 1969, där det står antecknat med blyerts:

I *Wallmans saml*, Öland 2, finns skisser av de 'nyfynd' som gjordes 1960. – Det förefaller inte helt uteslutet, att Öl 57 i själva verket omfattar fragment av två olika runstenar, har antikvarien E. Svärdström påpekat.

Kopian är försedd med initialerna TH skrivna med rödpenna och anteckningen har därför förmodligen gjorts av Torulf Holmberg, som var verksam vid Runverket under en period på 1970-talet.

Stenens historia kan alltså rekonstrueras på följande sätt. Det fragment som hittills har varit känt och som fått beteckningen Öl 57 upptäcktes av Rhezelius 1634. Det låg då vid den norra stigluckan vid Källa kyrka, men tycks sedan ha försvunnit. Omkring 1805 påträffades i den norra kyrkomuren ännu ett fragment, som omtalas i Ahlqvists beskrivning. När Wallman besökte Källa kyrka på 1830-talet hade detta fragment brustit i två delar. Det är något oklart om det då fanns vid den norra kyrkogårdsmuren eller om det i likhet med de tre fragmenten av Öl 56 förvarades i sakristian. För det senare talar det faktum att de tre mindre fragmenten hittades inne i kyrkan vid restaureringen 1960 och att man vid samma tillfälle även återfann ett fragment av Öl 56.

Med de kunskaper som vi har i dag kan alltså inskriften på ÖI 57 återges på följande sätt (med det inom [] efter Rhezelius, Ahlqvist och Wallman):

...skar... [lit ×] ritǫ [× stαιν × þi...--- + ra--a]

...lēt rētta stæin þe[nna]...

'...lät uppresas denna sten...'

De första fyra runorna **skar** bör givetvis vara resterna av ett personnamn, men vilket går inte att avgöra. Ett namn *Skær* skrivet **s : kar** föreligger möjligen på en östgötsk runsten (Ög 10, se Peterson 2007, 199 s.v. *Skær*(?)), men betydligt närmare ligger väl att tänka på namnet *Huskarl*, som förekommer i ett antal uppländska runinskrifter (Peterson 2007, 108 s.v. *Huskarl*). Namnet har hittills inte påträffats på Öland men utrymmesmässigt verkar detta namn kunna passa in om man tänker sig att en avslutande **l**-runa har haft sin plats strax före bandknuten. En annan möjlighet är mansnamnet *Skāri*, medan alternativ som exempelvis *Skarði* eller *Skarpi* verkar mindre troliga av utrymmesskäl.

Om man undantar det defekta personnamnet har inskriften på ÖI 57 nu utökats med fyra tolkningsbara ord, även om samtliga tillhör de allra vanligaste i runvokabulären. Verbet *rētta* är som bekant mest frekvent i landskapen norr om Mälaren, men uppträder även sporadiskt utanför detta område. Det är tidigare belagt i ett antal runinskrifter på Öland och finns även på den andra runstenen från Källa kyrka (ÖI 56). De övriga utgörs av ÖI 25 Dröstorps i Sandby (numera Gårdby) socken samt ett antal stenar i Köpings kyrka (ÖI 49†, ÖI Köping 1, ÖI Köping 23, ÖI Köping 33 och ÖI Köping 66). De flesta av dessa stenar ska uppenbarligen räknas till ett sent skede av den vikingatida runstenstraditionen på Öland. Mer anmärkningsvärd är förekomsten på Dröstorpsstenen ÖI 25, som det på grund av det enkla utförandet med runorna i raka rader kan misstänkas vara en förhållandevis tidig runsten. De ortografiska dragen pekar dock i en annan riktning. Åsrunan betecknar i inskriften /o(:)/ ([**ioruik**]r *lōru*[lf]r(?)),² ...**opur** [*brō*ður) och äldre /r/ återges antingen med **r** eller har lämnats obetecknat (**efti** æftir), vilket tyder på att tidsavståndet till de övriga stenarna förmodligen inte är särskilt stort.

Att vi nu kan konstatera att de tre fragmenten i Källa kyrka verkligen är delar av den runsten som Rhezelius såg 1634 är även mycket värdefullt

² En sådan tolkning förutsätter en mer lättförklarlig felläsning (l̥r̥n̥n̥l̥r̥ i stället för l̥r̥n̥n̥l̥r̥) än det av Sven Söderberg (i *SRI*, 1: 80) restituerade [**lorunt**]r *lōrundr*. – Jan Owe föreslog vid det 5:e runrådet i Uppsala den 15 december 2004 att det kunde handla om ett *Higr-Vigr*, dvs. *Vigr* med ett framförställt binamn. Närmare till hands skulle kanske ligga att anta ett **lōrvigr*, men någon namnled -*vigr* verkar annars inte finnas belagd.

för bedömningen av själva monumentet. Stenen är som nämnts huggen i relief med en nedbottnad yta innanför runslingan. Boström (1969, 288) har noterat att det dessutom finns spår av röd färg på fragmenten, dels på de nedbottnade ytorna, dels i själva runorna. Detta ger ytterligare en förbindelselänk med de runristade stenarna i Köpings kyrka.

Signumet Öl SvK128;288 kan alltså utan någon betänklighet strykas ur framtida versioner av Samnordisk runtextdatabas samtidigt som vi har fått en lösning på gåtan med den avvikande läsningen av Öl 57 hos Liljegren. Hade inte Wallmans teckningar funnits kunde man i likhet med Elisabeth Svärdström ha tolkat fragmenten som delar av två olika runstenar, men av allt att döma utgör de resterna av en och samma sten.

Referenser

- Ahlqvist, Abraham. 1822–27. *Ölands historia och beskrifning*. 3 vol. Kalmar.
- . ”Samlingar om Öland och Småland (S 84–90).” Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.
- ATA = Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Boström, Ragnhild. 1960. Skrivelse till Riksantikvariern den 2 september 1960 (ATA dnr 5633/60) [med tillhörande kalkeringar med anteckningar i fotografisamlingen].
- . 1969. *Källa kyrkor, Åkerbo härad, Öland*. Sveriges kyrkor, 128. Stockholm.
- Inventarieförteckning för Källa gamla kyrka, SHM inv. nr 29400, V: 18a–c (ATA dnr 4022/71).
- Källström, Magnus. 2013. ”Korrigerig av läsningen på runstenen Öl 56 från Källa ödekyrka, Öland.” Otryckt rapport (ATA dnr 3.5.1-03803-2013). <http://kulturarvsdata.se/raa/samla/html/6326>
- L + nummer = runinskrift publicerad i Liljegren 1833.
- Liljegren, Johan Gustaf. 1833. *Run-urkunder: Aftryck för Run-Forskningens Vänner*. Stockholm.
- . u.å.: ”Fullständig Bautil.” 7 vol. Manuskript i ATA.
- Ljung, Cecilia. 2016. *Under runristad häll*. Vol. 1, *Tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige*; vol. 2, *Katalog över tidigkristna gravmonument*. Stockholm Studies in Archaeology, 67.1–2. Stockholm.
- Nilsson, Bruce E. 1973. *The Runic Inscriptions of Öland*. Ann Arbor, Michigan. (University Microfilms International.)
- Owe, Jan. 2002. *Runfynden vid Köpings kyrka*. Bro.
- Peterson, Lena. 2007. *Nordiskt runnamnslexikon*. 5. utg. Uppsala.
- SHM = Statens historiska museum, Stockholm.
- SRI = *Sveriges runinskrifter*. Olika författare; publicerade av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 14 vol. hittills. Stockholm, 1900–.
- SRI, 1 = *Ölands runinskrifter*, av Sven Söderberg och Erik Brate (1900–06).

SRI, 2 = *Östergötlands runinskrifter*, av Erik Brate (1911–18).

Wallmans samling. Nordiska museets arkiv, Stockholm.

Ög + nummer = runinskrift publicerad i *Östergötlands runinskrifter*, dvs. *SRI*, 2.

Öl + nummer = runinskrift publicerad i *Ölands runinskrifter*, dvs. *SRI*, 1.

Öl Köping + nummer = runinskrift från Köpings kyrka publicerad i Owe 2002.

Öl SvK128;288 = runinskrift från Källa kyrka publicerad i Boström 1969.

Summary

A resurrected runestone from Källa Old Church on Öland (Öl 57)

When Jonas Håkansson Rhezelius visited Öland on his antiquarian journey in 1634 he illustrated an incomplete runestone at Källa Church with only a few runes left but with ornamentation cut in high relief. This now lost stone has entered *Ölands runinskrifter* as Öl 57 based on Rhezelius's sketch. In the 1820s Abraham Ahlqvist reported another runestone fragment with a longer and more legible inscription including parts of a raiser formula, which he renders with latin letters as "**lit. rita. stai. - - - - sjal. - - - -**". The relationship with the fragment recorded by Rhezelius has remained unclear, but a couple of drawings by J. H. Wallman in the archive of the Nordic Museum (*Nordiska museet*) show that they probably matched each other. It is also demonstrated that some small rune-inscribed fragments that were discovered in the church in 1961 are remnants of the larger fragment(s) seen by Ahlqvist and Wallman. Based on the runes on the preserved fragments and earlier accounts, the inscription is read and interpreted as follows: ...skar... [lit ×] rita [× stain × þi...--- + ra-a] "... had this stone raised ...". The name of the commemorator may have been [Hū]skar[l], but could also have been for example Skar[ði] or Skar[pi].

Till tolkningen av runföljden **huli** (U 604)

Patrik Larsson (Dalarna University)

Abstract

The inscription on the runestone from Stäket in Uppland (U 604) begins with an uninterpreted runic sequence, **huli**, which clearly denotes a male personal name. A consideration of the orthography of the inscription as well as onomastic parallels allows a number of possible interpretations to be discussed. The interpretation deemed most likely identifies the rune sequence **huli** as a name, Runic Swedish *Hulli*, connected to the Old Swedish adjective *hulder*, meaning either 'huld, välsinnad, trogen, tillgifven; kär; benägen (för), hängifven (åt); trogen, god' ('fair, well meaning, faithful, affectionate, in love, inclined (to), good' or similar) or 'vid hull, hullig' ('fleshy' or similar). The name *Hulli* could therefore be translated as 'the well meaning, the faithful' or 'the fleshy, the fat' or the like.

Keywords: Runic inscriptions, Viking Age, personal names, Stäket, U 604

Den delvis bevarade runstenen U 604 från Stäket, Stockholms-Näs sn (nu Kungsängen; se fig. 1), bär en inskrift som Elias Wessén (i *SRI*, 8: 3) återgivit på följande sätt (med normaliseringen anpassad efter Peterson 2006 och 2007):

huli · lit · stain · hkua · auk · þair · - . . . iftir · krok · broþur sin · a- . . .
huli lēt stæin haggva ok þæir . . . æftir Krök, brōður sinn . . .
'**huli** lät hugga stenen och . . . efter Krok, sin broder . . .'

Den inledande runföljden **huli**, som av kontexten att döma (särskilt pronomenformen *þæir* pl. m. nom. 'de') måste avse ett mansnamn i nominativ, kommenteras ganska kortfattat. Wessén konstaterar (i *SRI*, 8: 4) att samtliga runor "äro fullt säkra", och de tre äldre läsningar som anförs (Hadorph och Helgonius, Celsius och Dybeck) är samstämmiga på den

Larsson, Patrik. "Till tolkningen av runföljden **huli** (U 604)."
Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 193–200.
English: "On the interpretation of the runic sequence **huli** (U 604)"
DOI: 10.33063/diva-401051

Fig. 1. Runstenen U 604 från Stäket. Foto: kulturbilder.wordpress.com.

punkten. Beträffande tolkningen ger Wessén endast följande, lakoniska kommentar: "Ett mansnamn **huli** är f.ö. okänt, såväl i inskrifterna som i andra källor."

Stenen är, såvitt jag kunnat se, inte attribuerad till någon känd ristare (den nämns exempelvis inte i Axelson 1993, Stille 1999 eller Källström 2007). Den har dock påfallande likheter med en del andra stenar, exempelvis U 294, U 295 och U 305, och i ett opublicerat manuskript (Stille ms.) har Per Stille sammanfört U 604 med inte mindre än dryga trettioålet andra inskrifter, vilka han menar samtliga är utförda av samma ristare, Sven (då det finns flera ristare med detta namn kallar Stille den här aktuella ristaren för Sven Mällösa; om ristare med namnet Sven, se också Axelson 1993, 6, 63–65).¹ Runristare med namnet Sven vore värda en egen undersökning, och även om man inte godtar samtliga av Stilles attribueringar

¹ Stille anför följande 35 inskrifter som verk av Sven: U 102, U 114, U 116, U 206 †, U 211, U 239, U 244, U 246, U 247, U 248, U 249, U 251, U 253, U 270, U 277, U 280, U 284, U 294, U 295, U 304, U 305, U 306, U 313, U 317 †, U 318, U 319, U 320 †, U 321, U 373, U 604, U 983, U THS10:58, U Fv1959:188, U Fv1971:209, U Fv1986:84 och U Fv1993:233. För förklaringar av signumet, se Samnordisk runtextdatabas.

förefaller det klart sannolikt att U 604 inte ska betraktas som ett isolerat monument vad gäller upphovsman, utan att det kan sammanhållas med ett flertal andra inskrifter, bland annat på ortografiska, syntaktiska och stilmässiga grunder.

Vad gäller tolkningen av runföljden **huli** är det framför allt **u**-runan som är av intresse, och då exempelvis om den skulle kunna beteckna /o(:)/ samt förekomsten eller avsaknaden av stungna runor. I inskriften U 604 förekommer /o:/ två gånger (ack. *Krök*, ack. *brōður*), båda ristade med åsruna (**o**), varför det förefaller mindre troligt att **u**-runan i **huli** skulle representera just /o:/. Detta bekräftas också av den bild de av Stille sammanförda inskrifterna ger, där /o(:)/ konsekvent tycks betecknas med **o**-runa. I U 604 förekommer inga stungna runor, men om hänsyn tas till de inskrifter Stille sammanställt framgår det att stungen **u**-runa (**y**) finns i ristaren Svens repertoar. Bilden är dock inte entydig: i de inskrifter som är relevanta att jämföra, dvs. sådana där stungen **u**-runa skulle kunna förekomma, används **u** i tre inskrifter (U 102, U 373 och U THS10;58), **y** i fyra (U 116, U 270, U 304 och U 320 †; de två sistnämnda måste dock betraktas som osäkra, då de härrör från en otolkad runföljd respektive en försvunnen inskrift) och i en inskrift (U 114) används båda. Med andra ord går det inte att utesluta att **u**-runan i **huli** skulle kunna beteckna exempelvis /y(:)/ eller /ø(:)/, även om det, med tanke på att möjligheten att i så fall stinga **u**-runan tycks ha stått ristaren till buds, förefaller något troligare att den betecknar /u(:)/.

Som Wessén påpekat (se ovan) är något namn som otvunget går att sammanställa med runföljden **huli** inte känt. En eventuell möjlighet skulle dock vara om det gick att sammanhålla runföljden **huli** med binamnet fornsvenska (härefter fsv.) *Hol*, *Hole*, *Holi* (SMPs); hur detta ska uppfattas är dock inte självklart, men det skulle kunna höra samman med fsv. *hul* n. 'hål, öppning; håla' eller med adjektivet fsv. *hul* 'ihålig' (Söderwall 1884–1918, 1: 518). Några direkta semantiska paralleller till ett sådant namn står dock inte till buds, vad jag kan se, vilket gör ett sådant antagande mindre tilltalande. En annan möjlig koppling till känt namnmateriel vore om det gick att anknyta till binamnet fornvästnordiska (härefter fvn.) *Hólmuðr*, av fvn. *hól* n. 'skryt'; jfr *Hólbarki* 'strupe' (Lind 1920–21, sp. 153 resp. 152). Det skulle förutsätta en bildning direkt till ordet fvn. *hól* n. 'skryt', vilket kanske vore möjligt. Eftersom fvn. *hól* etymologiskt innehåller vokalen /o:/ (de Vries 1962, 247) skulle det dock också innebära att **u**-runan i **huli** betecknar /o:/, vilket ovan framhållits som osannolikt, varför denna tolkningsmöjlighet inte heller framstår som särskilt tilltalande. I det följande kommer jag därför att försöka lyfta fram några alternativ.

En första möjlighet vore att tolka **huli** som ett namn *Hulli*, vilket vore identiskt med den bestämda formen av adjektivet fsv. *hulder* 'huld, välsinnad, trogen, tillgifven; kär; benägen (för), hängifven (åt); trogen, god' (Söderwall 1884–1918, 1: 518 f.), fvn. *holtr* 'holl, tru, pålitelig; velvillig, godhuga, nådig' (Heggstad, Hødnebo och Simensen 1993, 196), 'hengiven, velsindet, huld, tro mod en; saadan at man deri eller derved viser sin oprigtige Velvilje og Troskab' (Fritzner 1886–96, 2: 36).² Värt att nämna i detta sammanhang är också ett uttryck på en av Hällestadstenarna från Skåne (DR 295), som är rest till minne av Toke, Gorms son, vilken av stenresaren ges det berömmande epitetet *sēr hullan drōttin* ('sin trogne herre' eller liknande). Ordet fsv. *hulder* förekommer också med en annan betydelse, nämligen 'vid hull, hullig' (Söderwall 1884–1918, 1: 519), fvn. *holdr* 'holda' (jfr även fvn. *holdugr* 'kjøtfull, i godt hold'; Heggstad, Hødnebo och Simensen 1993, 196), vilket också är av intresse.

Den andra tolkningsmöjligheten jag vill lyfta fram är *Hylli*, identiskt med fsv. *hylle* f. 'huldhet, trohet, ynnest, nåd', även n. (Söderwall 1884–1918, 1: 543, Söderwall *Supplement*, 326), fvn. *hylli* f. 'vennskap, velvilje, kjærleik' (Heggstad, Hødnebo och Simensen 1993, 215), 'Velvilje, Yndest' (Fritzner 1886–96, 2: 150; även en variant med neutralt genus förekommer, liksom *hylla* f., med samma betydelse).

En tredje möjlighet skulle också kunna komma i fråga, nämligen *Hyli*, en *an*-stamsbildning till fsv. *hyl* m. och f. 'med vatten fylld fördjupning, djup vattensamling, djup' (Söderwall 1884–1918, 1: 543), fvn. *hyllr* m. 'høl, kulp' (Heggstad, Hødnebo och Simensen 1993, 215), 'Høl, dyb Vandsamling af mindre Omfang, især saadan som danner sig i Elv nedenunder et Vandfald, hvor Vandet ligesom standser og samler sig for derfra igjen at strømme videre' (Fritzner 1886–96, 2: 150).

Vad gäller den onomastiska anknytningen kan det konstateras att den är svag för alla tre förslagen. Sett till namnens bildning är alternativ 1 (*Hulli*) och 3 (*Hyli*) oproblematiske, medan alternativ 2 (*Hylli*) är mer tveksamt. Det skulle då röra sig om en *in*-stam med abstrakt betydelse, vilket förefaller att vara högst ovanligt. Ett välbekant exempel är dock det mytologiska namnet fvn. *Elli* 'ålder' (Lind 1905–15, sp. 232), men

² Här bör påpekas att tolkningen *Hulli*, med anknytning till fsv. *hulder* 'huld, välsinnad, trogen, tillgifven; kär; benägen (för), hängifven (åt); trogen, god', också har föreslagits av Henrik Williams (Williams ms.). Motsättningen mellan [l:] i *Hulli* och [ld] i *hulder* beror på att i det senare ordet har ett inskott av [d] skett mellan [l:] (< [lp]) och [r]; vokalen i ändelsen är ett senare inskott, en s.k. svarabhaktivokal (Wessén 1968 § 26, 41, 53 anm. 2). I *Hulli* föreligger dock inte de fonetiska förutsättningarna för ett sådant inskott (jfr exempelvis ack. *hullan* i DR 295).

det har sin särskilda förklaring, då det rör sig om ett symboliskt namn på en gumma som representerar själva ålderdomen. Det finns dock ett antal fornsvenska binamn som skulle kunna vara av intresse i detta sammanhang: *Blidhe*, *Blinde*, *Døve*, *Gire*, *Milde* och *Starke* (SMPs). Dessa kan jämföras med följande fornsvenska *in*-stamsbildningar med abstrakt betydelse: *blidhe* 'blidhet, mildhet', *blinde* 'blindhet', *døve* 'dövhet', *giri* 'begär, lust, girighet m.m.', *milde* 'mildhet', *starke*, sidoform till *stærke* 'styrka, kraft, makt' (Olson 1916, 429 f.). Nu är det dock betydligt mer sannolikt att de fornsvenska binamnen ska uppfattas som svagt böjda adjektiv, särskilt med tanke på att sådana är mycket frekventa bland just binamn (Ekbo 1947, 271 f.). Utifrån namnbildningsperspektivet framstår därför tolkningsalternativet *Hylli* som mindre sannolikt.

Om vi vänder blicken mot semantiska paralleller till de föreslagna tolkningarna går sådana att anföra till alternativ 1 (*Hulli*) och 2 (*Hylli*), medan det är mer tunnsått vad gäller alternativ 3 (*Hyli*). Visst går det att hitta exempel på binamn med anknytning till vatten, såsom fvn. *Austan ár* och *Austan siór* (Lind 1920–21, sp. 10), men dessa är lokalitetsangivande och därför inte jämförbara med betydelserna hos fsv. *hyl* m. och f. och fvn. *hyllr* m. ('med vatten fylld fördjupning, djup vattensamling, djup', 'hål, kulp' etc.). Till betydelsesfären 'huld, välsinnad, trogen, tillgifven; kär; huldhet, trohet, ynnest, nåd' etc. går det betydligt enklare att hitta paralleller, till exempel de i runinskrifter förekommande *Gōði*, av bestämda formen av adj. (fvn.) *góðr* 'god', *Trōfastr* (?), av adj. (fvn.) *trúfastr* 'trofast, pålitlig, fast i tron', *TryggR*, av adj. (fvn.) *tryggr* 'trofast, pålitlig' (Peterson 2007) och binamnet fsv. *Kærlek* 'kärlek' (Hellquist 1912, 102). Paralleller till betydelsen hos fsv. *hulder* 'vid hull, hullig' är också rikligt förekommande, såsom de i runinskrifter belagda *Bōfi*, av **bōfi* m. 'tjock och klumpig person', *Bōsi*, av (fvn.) *bōsi* m. 'fyllig, knubbig karl', *Fæitr* (?), av adj. (fvn.) *feitr* 'fet' och *Þjōkkr*, av adj. (fvn.) *þjōkkr* 'tjock' (Peterson 2007). För ytterligare exempel på namn som ansluter till den här aktuella betydelsen, se Larsson 2000, 17 f. med not 13, 2002, 34 och i dessa arbeten anförd litteratur.

För att summera: av de tre diskuterade förslagen till tolkning av runföljden **huli**, 1) *Hulli*, 2) *Hylli* och 3) *Hyli*, finns det betänkligheter mot alternativ 2 vad gäller namnbildningen och mot alternativ 3 vad gäller semantiska paralleller. För båda gäller också att hade namnet innehållit /y/ hade möjligen en stungen **u**-runa (**y**) varit mer förväntad, även om det inte är en tvingande invändning. Sammantaget menar jag dock att både alternativ 2 och 3 bör stå tillbaka till förmån för alternativ 1, *Hulli*. Den enda komplikationen gällande det alternativet är att fastställa namnets innebörd, då det finns två möjligheter, dvs. adjektivet fsv. *hulder* i antingen be-

tydelsen 'huld, välsinnad, trogen, tillgifven; kär; benägen (för), hängifven (åt); trogen, god' eller 'vid hull, hullig'. Att fälla ett avgörande mellan dessa är inte utan sina svårigheter, då det finns skäl som talar för båda: *hulder* i betydelsen 'huld, välsinnad etc.' är betydligt bättre belagt i fornsvenskan, medan de semantiska parallellerna till *hulder* i betydelsen 'vid hull, hullig' är betydligt fler. Med andra ord menar jag att det är mycket som talar för att runföljden **huli** ska tolkas som ett namn *Hulli*, men om detta ska översättas med 'den hulde, den välsinnade, den trogne el. likn.' eller med 'den hullige, den tjocke, den fete el. likn.' är som sagt svårt att säkert avgöra, varför frågan måste lämnas öppen.

Efter den företagna undersökningen menar jag att inskriften U 604 kan återges på följande sätt:

huli • lit • stain • hkua • auk • þair • - . . . iftir • krok • broþur sin • a- . . .

Hulli lēt stæin haggva ok þæir . . . æftir Krök, bröður sinn . . .

"Hulle lät hugga stenen och . . . efter Krok, sin broder . . ."

Bibliografi

- Axelsson, Jan. 1993. *Mellansvenska runristare: Förteckning över signerade och attribuerade inskrifter*. Runrön, 5. Uppsala.
- DR + nr = inskrift publicerad i *Danmark runeindskrifter*, av Lis Jacobsen och Erik Moltke, 3 vol.: *Text; Atlas; Registre* (København, 1941–42).
- Ekbo, Sven. 1947. "Nordiska personbinamn under vikinga- och medeltid." I *Personnamn*, utg. av Assar Janzén, 269–84. Nordisk kultur, 7. Stockholm, Oslo och København.
- Fritzner, Johan. 1886–96. *Ordbog over det gamle norske Sprog*. 2. utg. 3 vol. Kristiania. *Rettelser og tillegg*. Av Finn Hødnebo. Oslo, 1972.
- Heggstad, Leiv, Finn Hødnebo och Erik Simensen. 1993. *Norrøn ordbok*. 4. utg. av *Gamalnorsk ordbok* vid Marius Hægstad och Alf Torp. Oslo.
- Hellquist, Elof. 1912. "Fornsvenska tillnamn." I *Xenia Lideniana: Festskrift tillägnad professor Evald Lidén på hans femtioårsdag den 3 oktober 1912*, 84–115. Stockholm.
- Källström, Magnus. 2007. *Mästare och minnesmärken: Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, n.s., 43. Stockholm.
- Larsson, Patrik. 2000. "Ett problematiskt personnamn: Till tolkningen av runföljden **kus** i tre uppländska inskrifter." *Studia anthroponymica Scandinavica* 18: 5–23.
- . 2002. "Det fornvästnordiska personbinamnet *Kíkr*." *Scripta Islandica* 53: 29–38.
- Lind, E. H. 1905–15. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsala. *Supplementband*. Av E. H. Lind. Oslo, Uppsala och København, 1931.

- . 1920–21. *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*. Uppsala.
- Olson, Emil. 1916. *De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan: Bidrag till den fornsvenska ordbildningsläran*. Lund.
- Peterson, Lena. 2006. *Svenskt runordsregister*. 3. rev. uppl. Runrön, 2. Uppsala.
- . 2007. *Nordiskt runnamnslexikon*. 5. rev. utg. Uppsala.
- Samnordisk runtextdatabas. Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet.
<http://www.nordiska.uu.se/forsk/samnord.htm>
- SMPs = Samlingarna till Sveriges medeltida personnamn, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- SRI = *Sveriges runinskrifter*. Olika författare; publicerade av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 14 vol. hittills. Stockholm, 1900–.
- SRI, 6–9 = *Upplands runinskrifter*, av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson (1940–58).
- Stille, Per. 1999. *Runristare och runristare i det vikingatida Fjädrundaland: En studie i attribuering*. Runrön, 13. Uppsala.
- . ms. "Sven – fyra uppländska runristare." Opublicerat manuskript.
- Söderwall, Knut Fredrik. 1884–1918. *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. 3 vol. Lund. *Supplement*. Av Knut Fredrik Söderwall, Walter Åkerlund, Karl Gustaf Ljunggren och Elias Wessén. 2 vol. Lund, 1925–73.
- U + nr = inskrift publicerad i *Upplands runinskrifter*, dvs. SRI, 6–9.
- de Vries, Jan. 1962. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. 2. utg. Leiden.
- Wessén, Elias, 1968. *Svensk språkhistoria*, vol. 1: *Ljudlära och ordböjningslära*. 8. uppl. Nordiskt kursbibliotek. Stockholm.
- Williams, Henrik. ms. "U 604 **huli**." Opublicerat manuskript.

English Summary

*On the interpretation of the runic sequence **huli** (U 604)*

The inscription on the partly damaged runestone from Stäket in Uppland (U 604; see fig. 1) is to be read, normalized and translated as follows, according to Elias Wessén (in SRI, 8: 3; the English translation is taken from Samnordisk runtextdatabas):

huli • lit • stæin • hkua • auk • þaír • - . . . iftir • krok • broþur sin • a- . . .
huli lēt stæin haggva ok þæir . . . æftir Krök, brōður sinn . . .
 'huli lät hugga stenen och . . . efter Krok, sin broder . . .'
 'huli and . . ., they had the stone cut in memory of Krókr, their brother . . .'

The inscription begins with the uninterpreted runic sequence **huli** which, given the context of the inscription, clearly denotes a male personal name. The orthography of the inscription, as well as that of a number of further inscriptions that could very well be by the same carver, Svæinn, is

discussed, showing that it is unlikely that the **u**-rune represents /o(:)/ and that the most likely alternative is /u(:)/. Some possible interpretations are discussed, and the one deemed most likely is to read the runic sequence **huli** as the Runic Swedish name *Hulli*, connected to the Old Swedish adjective *hulder*, meaning either ‘huld, välsinnad, trogen, tillgifven; kär; benägen (för), hängifven (åt); trogen, god’ (‘fair, well meaning, faithful, affectionate, in love, inclined (to), good’ or similar) or ‘vid hull, hullig’ (‘fleshy’ or similar). The name *Hulli* could therefore be translated as ‘the well meaning, the faithful’ or ‘the fleshy, the fat’ or the like. In Old Swedish, the word *hulder* is better attested as meaning ‘well meaning, faithful, affectionate, in love, inclined (for), good’ and the like than as ‘fleshy’ and the like. On the other hand, onomastic parallels to the latter are more frequent. A definitive conclusion is therefore hard to reach. The present study shows, however, that the first word (name) in the inscription can likely be rendered as Old Swedish *Hulli*, modern Swedish *Hulle*, and English (in the Old West Norse form) *Hulli*.

Further Thoughts on E18 Saltfleetby

Judith Jesch (University of Nottingham)

Abstract

The article reconsiders some of the runological, linguistic and cultural aspects of the 2010 find in Lincolnshire, England, of a lead spindle whorl inscribed with Scandinavian runes. In particular, the discussion leads to the conclusion that the inscription, which appears to mention the god-names *Óðinn* and *Heimdallr*, may be somewhat later than previously thought (late eleventh or even twelfth century) and that it does not necessarily provide evidence for heathen beliefs in Lincolnshire at the time.

Keywords: Lead spindle whorl, Scandinavian runes, Lincolnshire, Old Norse god-names

The inscription

Found in 2010 by a metal detectorist, the rune-inscribed lead spindle whorl from Saltfleetby St Clements, Lincolnshire, in the east of England, has been ably presented by John Hines in numerous seminars and lectures and now in a recent article (Hines 2017). The object is in private ownership and Hines's observations are particularly valuable as he is one of the few runologists who has examined it in person. The inscription has been designated E 18 (no. 18 from England) in the Scandinavian Runic Text Database (*Samnordisk runtextdatabas*), following the numbering system in Barnes and Page 2006. The aim of this paper is to stimulate the discussion of some aspects of the inscription in more detail and, in particular, to reconsider Hines's assertion that it provides "a glimpse of the heathen Norse in Lincolnshire".

Jesch, Judith. "Further Thoughts on E18 Saltfleetby."

Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 201–213.

DOI: 10.33063/diva-401054

Hines gives a detailed description of the spindle whorl and provides (pp. 119 f., 122) the following transliteration, normalisation and translation of the inscription:

× open . ok . einmtalr . ok : þalfa . þeir

(.) ielba . peruolft . ok . kiriuesf

Óðinn ok Heimdallr ok Þalfa, þeir hjálpa þér Ulfljót ok ...

Óðinn and Heimdallr and Þalfa, they are helping you, Úlfjót, and ...

Hines does not provide a transrunicification, though he does provide (p. 120) his own drawing of the inscription and also comments on some, though not all, of the rune forms. There are some excellent photographs on the Portable Antiquities Scheme website (PAS ID LIN-D92A22), allowing some of the details of the object to be presented in a way that will further runological and historical discussion.

Based on these photographs, and with the proviso that personal examination might suggest different readings, the following transrunication and transliteration are proposed (with the English translation left for the moment as proposed by Hines):

[illegible]

B ስጥረት ተቀርቦ በዚህ ዓመት (፳) ሺህ የተጠበቀው

30 35 40 45

A × open · ok · einmtalr · ok : þalfa · þeir

B ielba · peruolfi(t) · (o)k · kiriuesf

Line A of the inscription is cut around the wall of the spindle whorl, while Line B is on the flat face, which would normally face upwards when in use. Runes 39 and 40 are presented here as uncertain because the photographs make it difficult to assess the presence of possible branches (fig. 1). Runes 12 and 18, that Hines transliterates as **a** in **einmtalr** and in the first vowel of **palfa**, are presented in his drawing as the fourth rune **ᐱ** (which he otherwise transliterates as **o**)—this is presumably an error, since his transliterations in these instances are correct even though the drawing is not. Other differences between the transrunification proposed above and Hines's drawing are a matter of judgement, such as whether these and other *a*-runes are long-branch or short-twig when the branch crosses the stave

Fig. 1. Line B of the Saltfleetby spindle-whorl inscription. Rights holder: Lincolnshire County Council (CC BY-SA).

Fig. 2. The Saltfleetby spindle-whorl inscription showing runes 5-13: • ok • einmtal. Rights holder Lincolnshire County Council (CC BY-SA).

only slightly. It is my judgement that the *a*- and *n*-runes in this inscription are intended to be one-sided (*contra* Hines 2017, 119; see e.g. figs 1 and 2). I would also suggest that Hines makes too much of the “Danish” (i.e. long-branch) character of the inscription, disregarding the cogent arguments made by Michael Barnes (2006, 20–22) for an “alphabet continuum” which

recognises the diversity of rune forms found in actual inscriptions, rather than a rigid adherence to the concepts of “long-branch” and “short-twig” derived from modern standardised futharks. This approach may have consequences for understanding the inscription, as discussed below.

Interpretation

The most striking part of the inscription as read by Hines is the first word, which he interprets as the god-name *Óðinn*. A genuine runic reference to this heathen god in the Viking Age, anywhere, let alone in England, with its few inscriptions and general lack of evidence for the Norse gods (Jesch 2011), does indeed “create astonishment” (Hines 2017, 125). It is perhaps equally astonishing if the second word does represent the god-name *Heimdallr*, as this name does not to my knowledge occur in any runic inscription (on the god more generally, see Cöllen 2015). Thus it is important to understand the Saltfleetby inscription as best we can, not least in view of the interest it has sparked among non-runologists, both academic and in the general public. Hines’s analysis and overall interpretation of the inscription are in general perfectly reasonable and quite cautious, and he recognises that some parts of it must remain uninterpretable for the time being. However, his conclusion that the inscription provides “evidence for a genuine ritual adherence to the pre-Christian deities” (Hines 2017, 125) is open to question. He arrives at this conclusion despite drawing attention to a complicating chronological paradox: “Archaeologically, it would be very surprising if the Saltfleetby inscription had been made as late as the post-Conquest period [i.e. after 1066] ... although both runographically and philologically that would be a very comfortable dating”. This object itself is a spindle whorl of type A1, which could date from 600–1000, but perhaps most likely from the tenth century (Hines 2017, 122).¹ Apparently, therefore, we have an eleventh-century inscription on a tenth-century object, although Hines passes rather lightly over the possibility that the inscription could have been added later to a pre-existing object. There is no shortage of runic inscriptions made on objects of an earlier date, however a dating of the inscription to the eleventh century “at the earliest” would make Hines’s argument (2017, 125) of “genuine ritual adherence to the pre-Christian deities” quite problematic.

¹ Hines does not discuss the curved lines on the conical part of the spindle whorl. Whether these are ornamental or have some other significance, and whether they are contemporaneous with the runes are questions that deserve further investigation.

Fig. 3. The Saltfleetby spindle-whorl inscription, showing the words **open** and **ielba**. Rights holder Lincolnshire County Council (CC BY-SA).

We do not know when the Scandinavian settlers of Lincolnshire converted to Christianity, and no doubt the process was not even across this large county, but most historians would be surprised to find evidence of genuine paganism there in the eleventh century, let alone any later (Abrams 2000, 2014, Barrow 2000). Hines addresses this by proposing (2017, 125) that “the object and its inscription may represent individuality and non-conformity ... rather than a hitherto unsuspected, general cultural cleft in that context”. However, the runological evidence considered below suggests that a better explanation would involve a later dating of the inscription, perhaps as late as the twelfth century, and an acceptance that a mention of Óðinn is not necessarily evidence for “genuine ritual adherence” to heathen deities.²

² A similar question arises in connection with the Nordendorf I fibula (KJ 151) with an inscription in the older futhark. Dating to the sixth century, and from a female grave in southern Germany, this inscription also contains the south Germanic equivalent of Óðinn, namely **wodan**, and probably one, and possibly two, more god-name(s). Interpretations of this inscription vary between seeing it as evidence for heathen belief or for the renunciation of the old gods by a new Christian (Düwel 1992, 356–59).

Starting with that all-important first word, Hines notes (2017, 119) that **open** is “a known runic spelling of the name of the god” (fig. 3). What he does not mention is that the two instances of this runic spelling which indubitably refer to the god occur in medieval inscriptions from Bergen in Norway, one dated to the twelfth and one to the fourteenth century (discussed below).³ Hines does discuss the eighth-century skull from Ribe (DR EM85;151B; Søvstø 2013) which has the third indubitable runic reference to Óðinn, but does not mention that it spells the name as **upin**, as indeed would be expected in the early Viking Age.⁴ Before turning to the two medieval Norwegian inscriptions, it is worth pausing to consider this and other relevant spellings. Other than on the Ribe skull, the name Óðinn does not occur as a simplex in any runic inscriptions from the Viking Age. It may however occur as the first element in two personal names, m. *Óðinkárr* which occurs in four Danish inscriptions, always spelled **upinkaur** (DR 4, DR 81, DR 133, DR 239) and f. *Óðindísa* spelled **opintisu** in an oblique case on Vs 24. The former name also occurs in a medieval inscription from Norway where it is spelled **opinkar** (N 3).⁵

In relation to this orthography it is worth noting the spelling of the personal name *Loðinn*. Although its first vowel, unlike that of Óðinn, is short, it follows the same pattern in that this vowel is generally represented by **u** in Viking Age inscriptions, i.e. **lupin** (possibly Sö 16, more certainly U 347, U 592, U 831, N 431), though once **lopin** (U 405), and always **o** in medieval inscriptions (**lopin** N B334 or **loden** N 69). Also with **o**, but additionally with a lowered vowel in the unstressed syllable (like Saltfleetby) are three other medieval instances of this name: **lopen** in N 70, **lopenn** N 497, and **lopæn** in DR 92. Here we might also compare the past participle *stroðinn* spelled **stropen** in N A322. From these forms we would expect the most likely medieval spelling of Óðinn to be **open** and that is indeed what we find in the two Norwegian examples already mentioned, twice in N B241 (the first time using a bind-rune **open**) dated 1375–1400 and once in N B380 dated c. 1185 (both dates are archaeological datings as recorded in the Scandinavian Runic Text Database and may need revision

³ Runic inscriptions discussed in this paper are referred to, where available, by the signum identifier in the Scandinavian Runic Text Database. Where statements are made about the number of examples of a particular spelling, for example, these are based on searches conducted in the Scandinavian Runic Text Database.

⁴ I follow runological practice in using ‘Viking Age’ to refer to inscriptions from before c. 1050/1100 and ‘medieval’ for those dated to later than that.

⁵ On whether the first element in these names is actually the same as the god-name, see the brief discussion with references in Insley 1994, 85 note 187.

in the light of further research). Furthermore, *óðinsdaginn* ‘Wednesday’ is spelled **opesndhen** in the fourteenth-century N 179. Overall, the use of **o** for the stressed vowel is more likely to be medieval, though Vs 24 and U 405 suggest that a (late?) Viking Age date cannot be completely ruled out.

Hines (2017, 120) notes that “The **e** in the second, unstressed syllable in **open** can be explained in terms of regular sound-change either as the ‘harmonisation’ of the unstressed vowel to the middle back vowel [o:] in the first syllable or as reduction of [i] to [ə] under low stress” (referring to Seip 1955, 128, 132–37). However, he does not comment on the chronology of these sound changes, nor indeed on the fact that he is using Norwegian sound changes to explain an inscription he sees as most likely Danish (Hines 2017, 123). Seip (1955, 128) dates the first of these options (vowel harmony) to the twelfth century, but it is of course a phenomenon found in certain dialects of Norway and not across the Viking world, and in any case its age is uncertain. The second option, the reduction of the vowel in a position of low stress, is also dated to the twelfth century (Seip 1955, 132) in a Norwegian context, but again more in some dialects than others. In runic inscriptions, Viking Age examples of *-inn* spelled as **-en** seem to be restricted to the reflexive possessive *sinn* (many examples). In unstressed syllables (mainly the suffixed definite article, or the suffix in *dróttinn*), there are many runic examples, mostly from Norway, but all are medieval (DR 169, N 170, N 179, N 291, N 309, N 319, N 393, N 606, N A49, N A208, N A322). On this evidence, **open** in the Saltfleetby inscription is looking more like a post-Viking Age form than one from the Viking Age, even the late Viking Age, and appears also to fit comfortably in a Norwegian context.

At this point it is worth a brief detour to note that the name *Óðinn* does occur in Viking Age sources from England, in texts written by Englishmen that nevertheless reveal their knowledge of Norse linguistic forms. The tenth-century chronicler Æthelweard, writing in Latin, used what Townend (2002, 122) has called a “compromise form arising from the coexistence of competing English and Norse forms of the same name”, namely *Vuothen* in which “initial OE *w* is preserved, but medial ON *ð* introduced in place of OE *d*.” Although Townend does not comment on the vowel of the second syllable, he seems to think it represents the same vowel as in Old English *Wōden*. While it is conceivable that Saltfleetby contains some similarly hybrid form, it seems unlikely that such a hybrid would show loss of the initial consonant in the stressed syllable while retaining the vowel of the unstressed second syllable. The late tenth- and early eleventh-century homilists Ælfric and Wulfstan both refer to *Óðon* or

Oðon in their Old English homilies *De falsis diis*, specifying that this name is in the Danish language (Townend 2002, 129 f., 138 f.). A further tenth-century document (the Latin *Historia de Sancto Cuthberto*) has the form *Othan* (Townend 2002, 141 f.). These forms, if indeed they do represent Scandinavian speech, all lack the initial Old English *w*, and seem to confirm that the Saltfleetby form is not that of an English speaker. More like the Saltfleetby inscription is the earliest recorded spelling of the North Yorkshire place-name Roseberry Topping, which is *Othenesberg* in 1119 (Smith 1928, 164; the process by which the current name is derived is explained in Rye 2014, 21 f.), as also noted by Hines (2017, 124). This is in a region with extensive Scandinavian settlement as suggested by the place-names, and it is likely that this spelling reflects the local pronunciation at the time. Somewhat earlier, *Domesday Book* for Lincolnshire records in 1086 a number of people called *Odincar* or *Odincarl(e)*, with medial *ð* represented by *d* as is common in that text (Fellows Jensen 1968, xcii f., 203 f.).⁶

In an English context, however, the spelling **open** could also represent a different name entirely, namely *Auðun*, frequent in Old West Norse (Lind 1915, cols 102–06). In his discussion of this name, John Insley (1994, 84–86) notes that it “is fairly frequent in English sources” despite being rare in Old Danish and Old Swedish, where it is generally late medieval (though see some probable Viking Age examples in Peterson 2007, 36), and posits an Anglo-Scandinavian form *Öðin*. The possibility that Saltfleetby represents this name should not be excluded and a Norfolk field-name spelled *Odenhou* in the thirteenth century cited by Insley may be a relevant parallel (see also Rye 2013, 21, on this name as a possible etymon for *Othenesberg*/Roseberry Topping).

Also relevant to the dating of the Saltfleetby inscription is Hines’s comment (2017, 120 f.) that the masculine nominative singular ending of **einmtalr** is expressed by the fifth rune **r** rather than the sixteenth rune **ᚱ** and the fact that this usage is “common in later Viking-period inscriptions”. He seems to base this comment on his already-noted assumption that the inscription is in long-branch runes and therefore most likely to be of Danish origin. The phoneme /**r**/ coalesced with /**r**/ much earlier in western Scandinavia than in the east and the product was represented by **r**, not **ᚱ** (Larsson 2002, 132). This word, if it does indeed represent the god-name

⁶ There is perhaps additional evidence for the knowledge of *Óðinn* in Viking Age Lincolnshire in the form of the Winteringham pendant, another metal detectorist find apparently showing a one-eyed figure with two birds on its shoulders (PAS ID NLM-7F954A). Winteringham is some 85 km north-west of Saltfleetby, on the south bank of the Humber.

Heimdallr, could as well be a medieval Norwegian spelling: compare **alr** for the adjective *allr* in N 122 and **halr** for the personal name *Hallr* in N A138 dated to 1225–75 and also in N A296 where it represents the noun or adjective *hallr*.

Finally, Hines points to the spelling of *hjálpa* as **ielba** (fig. 3) and asserts (2017, 121) that Saltfleetby “provides unusually, but not implausibly, early evidence” for the raising of “the erstwhile *-ja*-diphthong” as in the modern Scandinavian languages. How unusual the spelling is does depend on the date of Saltfleetby. The verb *hjálpa* is very common in runic inscriptions and although forms with **hialb-** are predominant, there is a wide variety of spellings and both the loss of **h** and various representations of the rising diphthong can be found. Spellings in **-ie-** are common in Viking Age inscriptions, with at least fourteen reasonably certain examples (Ög 239, U 2, U 38, U 650, U 690, U 722, U 808, U 813, U 815, U 819, U 873, G 134, G 203, G 279). Similar are at least thirty-one reasonably certain examples with **-ei-**, **-e-** and, most frequently, **-i-** (Öl 4, Ög 228, Sö 14, Sö 19, Sö 125, Sö 174, Sö 181, Sö 212, Sö 255, Sö 347, U 108, U 126, U 160, U 319, U 323, U 338, U 341, U 518, U 645, U 681, U 691, U 696, U 758, U 759, U 857, U 954, U 1067, U 1155, Vs 5, G 276, DR 345) and five examples spelled **ihlbi** (U 319, U 323, U 338, U 518, U 681). While this progressive *j*-mutation is not well documented in Norwegian inscriptions, it does appear in manuscripts from the early 1200s onwards (Hagland 2013, 622). Thus, the particular form of Saltfleetby (i.e. **ielba**) is inconclusive regarding the date of the inscription. If Viking Age, it may suggest a carver using East Norse forms, in contrast to the other spellings discussed above, but if later, it would, like the other spellings, conform to a later, possibly more West Norse form of the language. It is worth noting that, in runic usage, the subject of the verb ‘to help’ is almost universally a Christian deity, figure or abstraction. An exception is the aforementioned Ribe skull, the exact interpretation of which is uncertain, but in which there seems to be a connection between the runic sequence **hialb**, whether noun or verb, and the three names preceding it, one of which is Óðinn, as already mentioned. Overall, the evidence suggests a later date rather than an earlier one, most likely medieval rather than Viking Age.

Discussion

Since we have relatively little comparative material, we cannot rule out either a Scandinavian speaker from Lincolnshire or a visiting Scandinavian

as the carver of the inscription, though given the very local nature of the object (Hines 2017, 122), any such person carving in Norway or Denmark must be less likely. As to whether this person was pagan or Christian, we cannot know for certain, though it is worth noting that the two Norwegian inscriptions which mention Óðinn are from well within the Christian period. Explicitly Christian is N B241 (a six-sided rune stick dated to the last quarter of the fourteenth century), in which Óðinn is called upon to reveal the name of a thief *fyr kristni* ‘for (the sake of) Christianity’ and concludes with (a conjectural) *Amen*. N B380 (a rune stick dated to ca. 1185) is closer in date to Saltfleetby and is a simple invocation to the two best-known gods:

hæil : se þu : ok : i huhum : goþom | þor : þik : þiggi : open : þik : æihi :

Heil(l) sé þú ok í hugum góðum. Þórr þik þiggi, Óðinn þik eigi.

May you be healthy and in good spirits.⁷ May Þórr receive you, may Óðinn own you.

This seems very close in spirit and function to the Saltfleetby inscription.

There is evidence that Scandinavians in England did not shy away from referring to their heathen gods in certain contexts even when they were Christians (Jesch 2001, 319 f.; 2004; Abrams 2014, 337). Both Óðinn and Heimdallr are thought to be depicted on Viking Age but Christian sculptured monuments from northern England and the Isle of Man (as argued by Kopár 2012, 12, 64, 72, 79, 91 f., 103, 110–23, and Wilson 2018, 106–09; Cöllén 2015, 173 f. is more skeptical about depictions of Heimdallr). Moreover, much Old Norse literature shows that the Icelanders and Norwegians did not forget the old deities for a long time after their conversion. Both these parallels and the runic evidence suggest that the Saltfleetby inscription could easily have been carved by a Scandinavian-speaking Christian resident of either Lincolnshire or Norway in the twelfth century (with Denmark possible but less likely). That there were contacts between these two regions we know from the career of Earl Rognvaldr of Orkney, who knew and used runes, and sailed from Bergen to Grimsby, less than 30 kilometres north of Saltfleetby, in the 1140s, and who also referred to Old Norse mythology in his poetry (Jesch 2015, 147–50). Slightly later, perhaps around the year 1200, the undoubtedly Christian bishop of Orkney Bjarni Kolbeinsson specifically invokes Óðinn in his skaldic poem *Jómsvíkingadrápa* (Jesch 2015, 148). But probably the direct connection with Norway

⁷ The translation in the Scandinavian Runic Text Database ‘Hail to you and good thoughts’ is incorrect.

is the most relevant: Norwegian merchants were frequent enough in Grimsby in the third quarter of the twelfth century for King Henry II to issue a writ enforcing the right of the reeves of Lincoln to take tolls from them (Douglas and Greenaway 1981, 1039 f.).

Even if this suggested redating of its inscription to the twelfth century is correct, the Saltfleetby spindle whorl remains mysterious. If this dating is incompatible with the archaeological dating of the object, do we have a later inscription added to an earlier object, or should we ask the archaeologists to revisit the dating of the object? In this matter I am not competent to judge, but regardless of its date, other questions suggest themselves. Why is there apparently an invocation to Heimdallr, a god not otherwise invoked in runic inscriptions? Who or what is *þalfa*? Can any sense be made of the last eight runes? There is certainly still much food for further thought. Until further elucidations, I hope at least to have shown that we should not automatically assume that the mention of a Norse god in a runic inscription is necessarily evidence for heathen belief and custom, and that such mentions could happen well after the official conversion to Christianity, even in the Viking diaspora.

Bibliography

- Abrams, Lesley. 2000. "Conversion and assimilation." In *Cultures in Contact: Scandinavian settlement in England in the ninth and tenth centuries*, ed. Dawn M. Hadley and Julian D. Richards, 135–53. Studies in the Early Middle Ages, 2. Turnhout.
- . 2014. "The conversion of Scandinavians in Britain and Ireland: An overview." In *Vers l'Orient et vers l'Occident: Regards croisés sur les dynamiques et les transferts culturels des Vikings à la Rous ancienne*, ed. Pierre Bauduin and Alexander E. Musin, 327–37. Caen.
- Barnes, Michael. 2006. "Standardised *fuparks*: A useful tool or a delusion?" In *Runes and their Secrets: Studies in runology*, ed. Marie Stoklund, Michael Lerche Nielsen, Bente Holmberg and Gillian Fellows-Jensen, 11–29. Copenhagen.
- Barnes, Michael P., and R. I. Page. 2006. *The Scandinavian Runic Inscriptions of Britain*. Runrön, 19. Uppsala.
- Barrow, Julia. 2000. "Survival and mutation: Ecclesiastical insitutions in the Danelaw in the ninth and tenth centuries." In *Cultures in Contact: Scandinavian settlement in England in the ninth and tenth centuries*, ed. Dawn M. Hadley and Julian D. Richards, 155–76. Studies in the Early Middle Ages, 2. Turnhout.
- Cölln, Sebastian. 2015. *Heimdallr—der rätselhafte Gott*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 94. Berlin.
- Douglas, David C., and George W. Greenaway. 1981. *English Historical Documents 1042–1189*. 2nd ed. London.

- DR + number = inscription published in *Danmarks runeindskrifter*, by Lis Jacobsen and Erik Moltke, 3 vols: *Text*; *Atlas*; *Registre* (København, 1941–42).
- DR EM85;151B = inscription from Ribe, Nørrejylland. Published on p. 151 in Erik Moltke, *Runes and their Origin, Denmark and Elsewhere* (Copenhagen, 1985).
- Düwel, Klaus. 1992. “Runeninschriften als Quellen der germanischen Religionsgeschichte.” In *Germanische Religionsgeschichte: Quellen und Quellenprobleme*, ed. Heinrich Beck, Detlev Ellmers and Kurt Schier, 336–64. *Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde*, 5. Berlin.
- E + number = inscription from England, either unpublished or published in Barnes and Page 2006.
- Fellows Jensen, Gillian. 1968. *Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire*. Copenhagen.
- G + number = inscription published in *Gotlands runinskrifter*, by Sven B. F. Jansson, Elias Wessén and Elisabeth Svärdström = *Sveriges runinskrifter*, vols 11–12, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1962–78). For numbers above G 222 see Helmer Gustavson and Thorgunn Snædal, manuscript of *Gotlands runinskrifter*, part 3, at <http://www.raa.se/kulturarvet/arkeologi-fornlamningar-och-fynd/runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/gotlands-runinskrifter-3/> under “Supplement till Gotlands runinskrifter del 1 och 2”.
- Hagland, Jan Ragnar. 2013. “Gammalislandsk og gammalnorsk språk.” In *Handbok i norrøn filologi*, ed. Odd Einar Haugen, 600–38. 2nd ed. Bergen.
- Hines, John. 2017. “A glimpse of the heathen Norse in Lincolnshire.” In *Crossing Boundaries: Interdisciplinary approaches to the art, material culture, language and literature of the early medieval world*, ed. Eric Cambridge and Jane Hawkes, 118–26. Oxford.
- Insley, John. 1994. *Scandinavian Personal Names in Norfolk: A survey based on medieval records and place-names*. *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi*, 62. Uppsala.
- Jesch, Judith. 2001. “Skaldic verse in Scandinavian England.” In *Vikings and the Danelaw*, ed. James Graham-Campbell, Richard Hall, Judith Jesch and David Parsons, 313–25. Oxford.
- . 2004. “Scandinavians and ‘cultural paganism’ in late Anglo-Saxon England.” In *The Christian Tradition in Anglo-Saxon England: Approaches to current scholarship and teaching*, ed. Paul Cavill, 55–68. Cambridge.
- . 2011. “The Norse gods in England and the Isle of Man.” In *Myths, Legends, and Heroes: Essays on Old Norse and Old English Literature*, ed. Daniel Anlezark, 11–24. Toronto.
- . 2015. *The Viking Diaspora*. London.
- KJ + number = inscription published in *Die Runeninschriften in älteren Futhark*, by Wolfgang Krause and Herbert Jankuhn, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse*, 3rd ser., 66 (Göttingen, 1966).

- Kopár, Lilla. 2012. *Gods and Settlers: The iconography of Norse mythology in Anglo-Scandinavian sculpture*. Turnhout.
- Larsson, Patrik. 2002. *Yrrunan: Användning och ljudvärde i nordiska runinskrifter*. Runrön, 17. Uppsala.
- Lind, E. H. 1915. *Norsk-isländska dopnamn ock fingerade namn från medeltiden*. Uppsala.
- N + number = inscription published in *Norges innskrifter med de yngre runer*, by Magnus Olsen et al., 6 vols. to date (Oslo, 1941–).
- N A + number = preliminary registration number in the Oslo Runic Archives of runic inscriptions found in Norway outside Bryggen in Bergen.
- N B + number = preliminary registration number in the Oslo Runic Archives of runic inscriptions found at Bryggen in Bergen.
- Ög + number = inscription published in *Östergötlands runinskrifter*, by Erik Brate = *Sveriges runinskrifter*, vol. 2, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1911–18).
- PAS = Portable Antiquities Scheme. <https://finds.org.uk>
- Peterson, Lena. 2007. *Nordiskt runnamnslexikon*. Uppsala.
- Rye, Eleanor. 2014. “Scandinavian place-names in Cleveland.” In *The Vikings in Cleveland*, ed. Heather O’Donoghue and Pragya Vohra, 21–25, Nottingham. [also at <https://languagesmythsfinds.files.wordpress.com/2013/09/lmf4.pdf>]
- Scandinavian Runic Text Database, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University (*Samnordisk runtextdatabas*, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet). <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>
- Seip, Didrik Arup. 1955. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. 2nd ed. Oslo.
- Smith, A[lbert]. H[ugh]. 1928. *The Place-Names of the North Riding of Yorkshire*. Cambridge.
- Sö + number = inscription published in *Södermanlands runinskrifter*, by Erik Brate and Elias Wessén = *Sveriges runinskrifter*, vol. 3, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1924–36).
- Søvsø, Morten. 2013. “Om dateringen af Ribe runehjerneskalen.” *Futhark* 4: 173–76.
- Townend, Matthew. 2002. *Language and History in Viking Age England: Linguistic relations between speakers of Old Norse and Old English*. Studies in the Early Middle Ages, 6. Turnhout.
- U + number = inscription published in *Upplands runinskrifter*, by Elias Wessén and Sven B. F. Jansson = *Sveriges runinskrifter*, vols 6–9, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1940–58).
- Vs + number = inscription published in *Västmanlands runinskrifter*, by Sven B. F. Jansson = *Sveriges runinskrifter*, vol. 13, publ. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (Stockholm, 1964).
- Wilson, David M. 2018. *Manx Crosses: A handbook of stone sculpture 500–1040 in the Isle of Man*. Oxford.

Runic Spindle Whorl Recently Found in Orkney

Ragnhild Ljosland (University of the Highlands and Islands)
With a contribution by Gail Drinkall (Orkney Museum)

Abstract

This article gives an account of a rune-inscribed bone spindle whorl which was found by a member of the public in Orkney in January 2017. The inscription will presumably be designated as OR 24. The circumstances of the find are briefly discussed and the artefact described and depicted. Thereafter follows a transliteration and commentary on the reading and an interpretation of the text, which seems to be a futhark inscription with some notable oddities.

Along with the spindle whorl bearing OR 24, the finder also handed in a quartzite pebble from the same site, which is decorated with a painted rune-like mark. The article discusses whether the painted mark is intended as a rune, and whether the artefact is Norse at all. The conclusion is that the mark is most probably not intended to be runic and that the artefact is likely to be Pictish rather than Norse.

Keywords: spindle whorl, Orkney, futhark inscription, bone, quartzite pebble

Introduction: finds and site

Two interesting artefacts from the same site in Orkney were found in early January 2017: a rune-inscribed bone spindle whorl (fig. 1) and a painted pebble (fig. 8). These artefacts were both found in spoil and handed in on 9 January 2017 by a member of the public who had been out walking through an area mined for sand on the island of Burray in the vicinity of grid reference ND 48439, 97919. The finder brought the two artefacts in with more bones, bone fragments and shells, all originating from the same site but bearing no trace of paint or carving. Most interestingly, among these non-inscribed objects was also a second spindle whorl, identical to the rune-inscribed whorl but lacking an inscription. The finder alerted the

Ljosland, Ragnhild. "Runic Spindle Whorl Recently Found in Orkney."
Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 215–229.
DOI: 10.33063/diva-401055

University of the Highlands and Islands and the Orkney Museum to the discovery. The present author examined both artefacts at the Archaeology Institute of the university, using a stereo microscope, in January 2017 while awaiting a decision on Treasure Trove.

The area where the objects were found is known as a multi-period site, having previously yielded prehistoric, Iron Age/Pictish and Norse material. Artefacts of particular beauty and interest are the “Peedie Pict”, a human figure wearing a thigh-length tunic carved on the phalanx of an ox, and four antler pieces decorated with lines and ring-and-dot motifs, which could date from any time between the beginning of our time-reckoning and the 1200s (Lawrence 2005). Nevertheless, the area is not recognised by the general public as a site notable for archaeological interest and is not among Orkney’s visitor attractions.

The site is predominantly sandy and affected by coastal erosion. It has also been greatly disturbed by modern activity, having for many years been used for commercial sand extraction. In this process, sand is industrially sieved and the residual material dumped in refuse piles. It is my understanding from speaking with the finder that the artefacts were found in one of these refuse piles. The assemblage must therefore be regarded as unstratified but not an isolated find. It is thus now impossible to determine if the two bone spindle whorls are associated; they may be unrelated (Julie Gibson, Orkney County Archaeologist, pers. comm., 19 Jan. 2017). This also means that the artefacts were not exposed for long and were in all probability preserved in sand until relatively shortly before their discovery.

The preservation conditions for bone are generally favourable in Orkney in sandy ground, and archaeological excavations in similar environments have uncovered well-preserved bone artefacts. For example, an assemblage of 561 bone tools and tool fragments dating from the Neolithic to the early Iron Age were found in good condition at Tofts Ness on the island of Sanday, some of which bore finely cut marks (Dockrill et al. 2007, 170, 325). At the Links of Noltland in Westray – a similarly sandy, coastal site – animal bone material was also found “in excellent condition” (Moore and Wilson 2011, 41).

Comparable to the painted pebble, preserved prehistoric paint also occurs on stone elsewhere in Orkney. Yellow, red and brown pigment was identified at the Neolithic site of Ness of Brodgar (Thomas 2016, 134 f.). Pebbles similar to this one, with decoration in brown pigment, have been found in archaeological excavations at Buckquoy (Ritchie 1976–77, 197), Howe (B. Smith 1994, 192) and Burrian (Sharples 1998, appendix 2).

Fig. 1. The runic bone spindle whorl, *a* (left) outer face, *b* (right) cut face. Photo: Orkney Museum, © Orkney Arts, Museums and Heritage.

The rune-inscribed spindle whorl will in the following be described in some detail and a reading and interpretation of its inscription (OR 24) will be given. Thereafter, the painted pebble will be considered.

OR 24 Burray runic spindle whorl

The inscription OR 24 is on a bone spindle whorl which was after initial examination by Orkney County Archaeologist Julie Gibson determined to be made from a cow's femur (fig. 1 *a*). It is in the shape of a hemisphere, with the inside bone structure visible where it has been cut away from the rest of the bone (fig. 1 *b*) while the curved outer surface has a smooth, polished appearance. The maker has chosen to use the natural hemisphere of the head of the femur to create the utensil. The maximum diameter of the spindle whorl at its base is 40 mm, and the height 23 mm though incomplete. The femur is perforated by a hole which has been drilled from both sides, measuring 10 mm in diameter.

The whorl has indeed been used for spinning (Gail Drinkall, Curator of Archaeology, Orkney Museum, pers. comm., 9 Feb. 2018), as the smooth outer surface shows signs of wear and contains a myriad of small cracks and lines in addition to the deliberately incised runes. The runes, which run around the entire circumference, will be described in more detail below.

In overall appearance, the spindle whorl strongly resembles medieval Norse examples found in the excavation at Quooygrew, Westray, Orkney, which were also made from femur heads (Ashby 2012, 242). Spindle whorls made from the head or *caput* of a femur usually, but not exclusively,

Fig. 2. The author's free-hand sketch showing a flattened view of the inscription, necessarily distorted by the linear presentation of a hemisphere

bovine are known from the British Iron Age (ending A.D. 100) onwards but enjoyed a renewed burst of popularity from the 800s to the 1100s (MacGregor 1985, 187). The type and form of the whorls themselves, however, cannot be used as a chronological indicator; only when found in secure archaeological contexts can they be dated. In Orkney, excavations at the multi-period site of Pool on the island of Sanday did not produce femur head whorls until phase 6.4, calibrated to 210–660 AD (A. Smith 2007, 498 f.), while at Quoysgrew, Westray they occur in deposits from the 1200s to the 1500s (Batey 2012, 242). Further afield, at Coppergate in York, thirty-six of the fifty-four femur head spindle whorls came from Anglo-Scandinavian deposits dating from the mid- to late 900s to mid- to late 1000s, the remainder being derived from contexts from the 1100s to the late 1400s (Walton Rogers 1997, 1741).¹

Reading of the Inscription

The outer surface of the whorl on which the runes are carved has a circumference of around 125 millimetres at the broad end. The tops of the runes are located at this end, which is closest to the cut, straight face, while the bases of the runes are located at the narrower end, near the edge of the perforation.

The twelve runes are made by relatively shallow cuts with a sharp fine-pointed instrument, perhaps a knife blade, and, with the exception of rune 1, in single cuts. The staves vary in height from 11 to 28 mm. The tops of the staves are all close to the top edge, with 3 mm as the greatest distance from the edge. The bottoms of the staves end at a distance varying from 0 to 12 mm from the perforation.

¹ This paragraph, from “Spindle whorls made from” onwards, is a contribution by Gail Drinkall, Curator, Orkney Museum.

The runes follow the curved surface around the whorl, necessitating an angle between the staves of neighbouring runes: as the whorl is narrower at the bottom than the top (i.e. the flat, cut end), the staves cannot all be truly parallel if they are to continue evenly around the circumference. The maximum distance from one stave to the next measured at the top is 23 mm and at the bottom 11 mm. The significance of this will become apparent in the discussion below of rune 8.

The runes are in the younger futhark, of the type commonly found in Norway (Barnes 2012, 62, fig. 17); see runes 3, 9 and 12 in particular. The runes of OR 24 have been transliterated below in accordance with the principles given in Barnes 2012. A space where no runes are clearly decipherable is marked by . . ., countable but unidentifiable runes by an asterisk, and tentative identification (i.e. uncertain reading) is shown by round brackets.

As the inscription extends around the circumference of the spindle whorl, it is not immediately apparent where to begin reading. There is, however, a **b** which has been very deliberately cut with double lines (thanks to Julie Gibson for passing on this observation). This technique brings to mind the double lines of OR 11 on an inscribed bear's tooth from the Brough of Birsay. The **b** is preceded by a 13 mm space where the surface is very worn and in which there may or may not have been a further rune (see below for discussion of a possible stave 13 here). In the absence of any other clues as to where to commence reading, this **b** has been chosen as a starting point.

The transliteration of the inscription is as follows (cf. fig. 2, a free-hand sketch by the author of the inscription):

... **b** y m p (o) r k h n i n (s)

1 5 10

Initially, however, it would be prudent to emphasise the general uncertainty that must attach to any reading of the runes due to their very fine lines and the overall wear and tear on the surface of the object.

The stave of rune 1 (see figs 3 and 7) is at 12 mm the shortest full stave. Both stave and pockets of the **B b** (the upper not as clearly) are cut with double lines.

Rune 2 (see fig. 3) measures 16 mm and has two branches extending downwards from either side of the stave from a point 5 mm above the base. In accordance with the Norwegian “mixed” younger futhark (Barnes

Fig. 3. Detail of the spindle whorl showing runes 1-4/(5). Photo: Orkney Museum, © Orkney Arts, Museums and Heritage.

Fig. 4. Detail of the spindle whorl showing runes 5-8. Photo: Orkney Museum, © Orkney Arts, Museums and Heritage.

Fig. 5. The spindle whorl, *a* (left), showing runes (6)/7-8; *b* (right) runes 6-8, enhanced. Photos and enhancement: Ragnhild Ljosland.

Fig. 6. Detail of the spindle whorl showing runes 8–12. Photo: Orkney Museum, © Orkney Arts, Museums and Heritage.

Fig. 7. Detail of the spindle whorl showing runes 10–12 and 1, and in addition a line between runes 12 and 1, which may be the remains of a further stave. Photo: Orkney Museum, © Orkney Arts, Museums and Heritage.

2012, 62) and the Maeshowe inscriptions (Barnes 1994), this rune has been transliterated as **ʏ**.

Rune 3 is 19 mm tall and has two branches extending upwards, one on either side of the stave and connecting with the stave 6 mm from the top, thus **ʏ**.

Rune 4 has a 16 mm tall stave with a pocket spanning 11 mm from top to bottom. The bottom stroke of the pocket is easier to discern than the top stroke, but both are visible through a stereo microscope. The top stroke of the pocket connects with the stave at the top edge of the worked surface of the whorl, but it is possible that some of the surface has been lost here so that the stave of the **þ** may once have extended further.

On rune 5 (see fig. 4) a branch extends down to the left 18 mm from the top of a 28 mm tall, shallow-cut stave. The low-set position of the branch would allow for a second branch above it, thus possibly $\mathfrak{d}$, although in its current worn state a second branch is difficult to trace with certainty. This rune has therefore been transliterated as $(\mathfrak{o})$.

Rune 6 is an $\mathfrak{R}$ **r** with a clearly visible pocket and branch. The stave is 24 mm tall.

Rune 7 has a branch extending upwards to the right; this does not fully connect with the stave, which measures 16 mm, but there is little doubt that this is meant as $\mathfrak{Y}$ **k**.

A point of particular interest is the execution of rune 8, $\mathfrak{X}$ **h** (see fig. 5 a), and it will therefore be discussed at some length. Its two branches are long, in fact similar in length to the stave. For ease of reference, each of its three strokes has been enhanced and labelled as *b*, *c*, and *d* in fig. 5 b. Of the three strokes, *c* is the longest at 20 mm, *d* is 17 mm and *b* 16 mm. The stave of its left neighbour, rune 7 $\mathfrak{Y}$ **k** (marked in fig. 5 b as stroke *a*), stands at a 32° angle to stroke *c* in rune 8. Although this is a large angle, it is not unique in the inscription; compare for example the 30° angle between the staves of runes 5 and 6.

The angle and stroke lengths raise the question of which stroke is intended as the stave of rune 8. Being marginally longer than the other two, stroke *c* may be interpreted as the stave. The 32° angle may be explained by the curving of the surface, which necessitates a certain angle between staves in any case. The interpretation of stroke *c* as the stave is strengthened by the fact that *c* and the stave of rune 9 on its right are nearly parallel, set at a distance to each other of 10 mm at the top and 8 mm at the bottom of the stave.

Alternatively, stroke *b* might be interpreted as the stave of **h**, but if so, we would be dealing with a horizontal stave. Stroke *b* is almost perpendicular to *a*, the potential implications of which will be discussed below. The reading of rune 8 as **h** is nevertheless unproblematic.

Rune 9 (see fig. 6) has a 17 mm tall stave and a single branch extending downwards to the right and connecting with the stave 9 mm from the top, thus $\mathfrak{t}$ **n**.

There are no visible traces of a branch on rune 10, only a clear 16.5 mm tall stave and thus $\mathfrak{l}$ **i**.

Rune 11 (see figs 6–7) has a branch which crosses the stave downwards from left to right, as for a long-branch **n** ($\mathfrak{t}$), meeting the stave 8.5 mm from the top. The branch is clear on the left-hand side, but less clearly intentional and also shorter on the right. This has been transliterated as **n** to signal the varying form, different to rune 9.

Rune 12 occurs in a worn area and consists of a vertical stroke 11 mm in length, finishing 12 mm above the perforation, which may be interpreted as ¹ s.

There are no clear remains of further runes between 12 and 1; however, this area is worn and there is a very faint vertical line 8 mm to the right of rune 12, which may or may not be the remains of a further stave² (fig. 7). If it were to be interpreted as a stave, one would expect it to be that of a **t**. Between this faint line and rune 1, **b**, there is a space of only 4 mm, something that would fit well with a preceding *t*-rune with no branches to the right, 1.

Discussion and interpretation

The transcription of the text is as follows: ...*bymb(o)rkhnin(s)*

The overall interpretation of the inscription seems reasonably straightforward: It is a futhark inscription, albeit missing some characters and with others in an unexpected order. The sequence **þ(o)rkhni** (runes 4–10) should make this interpretation reasonably certain.

As an unstratified find from a multi-period site, it is difficult to determine the age of the artefact and inscription. The hemispherical shape is fairly typical of Norse spindle whorls; see Ashby (2012, 229–44) for examples from Orkney. The difficulty is narrowing the time frame to the Viking Age or the Scandinavian Middle Ages, or further within these periods. Radio-carbon dating of the bone material has not been attempted and is unlikely to yield much information because the calibration curves are too flat in that time period and can thus provide only very broad datings. Chemical analysis of the bone in order to determine the cow's diet and possible exposure to radiation could possibly reveal a modern origin. Such analysis has, however, not been undertaken.

Comparable to the text of the Burray spindle whorl are two other futhark inscriptions from Orkney (OR 11 and OR Barnes 6), and comparable to the artefact type is one other rune-inscribed spindle whorl (OR 3).

The spindle whorl, OR 3, reads (Barnes and Page 2006, 158, where **ī** signifies a dotted *i*-rune):

****ka***r(r)is*run****
... *reis[t] rún[ar]*

² Thanks to Michael P. Barnes for his observations after a brief inspection of the artefact in September 2019 regarding a possible stave 13 (transmitted in an e-mail of 26 Sept. 2019 to James Knirk).

The provenance of the spindle whorl is unfortunately not known. It was bought in Stromness in 1896 but was said at the time to hail from Shetland. This would tally with the material, steatite, which is found naturally in Shetland but not in Orkney.

The two futhark inscriptions from Orkney read:

OR 11: **fupork***

OR Barnes 6: **fuporkhniastbynu**

OR 11 is on a bear's tooth from the multi-period Pictish/Norse site called the Brough of Birsay (Barnes and Page 2006, 187–91). Its runes are cut with double lines like the **b** of OR 24, and the tooth is perforated at one end, presumably for suspension. Barnes and Page (p. 191) tentatively date it to the 800s or 900s, although it is “not impossible” that it may be as late as the 1100s. OR Barnes 6 is one of the Maeshowe collection of inscriptions from the 1100s carved on the inside walls of a Neolithic tomb (Barnes 1994, 79–81). Interestingly, this futhark also contains the sequence **by**, but one should perhaps not overemphasise this connection, as mistakes near the end of the futhark are somewhat common.

The runes in OR 24 appear largely as expected in a medieval context from Orkney, in keeping with for example the Maeshowe collection; unfortunately they include no dotted runes, which could have supported the hypothesis of a medieval (that is post-Viking Age) origin.

Double lines, as seen in rune 1, **b**, were according to Barnes and Page (2006, 191) most common in mainland Scandinavia in the 1100s and 1200s, although not unknown earlier.

One rune that may offer a clue to the age of the inscription is rune 8, **h** (see fig. 5). As noted above, the three strokes are of roughly equal length. This variant of **h**, i.e. with lengthened branches, is common in the relatively late runic tradition of Iceland; Bæksted (1942, 41) notes that “former med særlig lange, evt. krumme bistave betegner uden tvivl yngre typer”. This innovation in the shape of **h** is first recorded in IS IR;147 Höskuldsstaðir, dated to 1383 or shortly thereafter.

The majority of occurrences of this type of **h** date from the 1400s to the 1600s in the late Icelandic runic tradition. Good examples are two grave-stones from Eyvindarmúli: IS IR;87B 1 (dated by Bæksted to 1500–1600), and IS IR;89. The informal IS IR;90 in Paradísarhellir contains further examples: both text 3, **hallr**, and text 14, **hier:kom:sira:steinmadr**, evidence **h** with lengthened branches, though the dating of individual inscriptions on the rune-covered natural rock surface in the cave is uncertain. A casually

carved runic alphabet in Roman alphabet order, IS IR;158, on a chair from Grund in the county Eyjafjarðarsýsla dated to 1551, also includes an **h** with very long branches. Good examples from the 1600s include the grave stone IS IR;86 Teigur 1 (from 1600–1650), and the fragment IS IR;87A Teigur 2, which shows **h** with lengthened branches between framing lines. Also from the 1600s are IS IR;145 and IS IR;146, both from Holt. (See the plates in Bæksted 1942 for photographs of all of these inscriptions.)

As regards the remote possibility that the stave of **h** in OR 24 may in fact be horizontal (i.e. stroke *b*), there are two early modern Icelandic parallels: on the grave slab IS IR;133 from Breiðabólstaður, dated 1681, and in a manuscript from the 1600s, AM 193, IV 8vo (Bæksted 1942, 41). This type of **h** with horizontal stave also occurs twice in IS IR;111 on the lost grave prism from Hvammur (also known as Hvammur 1), dated in the Scandinavian Runic Text Database (*Samnordisk runtextdatabas*) to the medieval period. The drawing reproduced in Bæksted 1942 shows that the horizontal stave is in both instances here shorter than the two branches.

Relevant also is IS IR;207B, a spindle whorl from Stóramörk bearing the text: **mariafuforkhniastbmly**. The **h** has long branches although the stave is marginally longer than either branch.

Despite the shape of the **h**, however, there are problems with interpreting the runes of OR 24 as showing Icelandic influence. Although **h** appears possibly to be of an Icelandic type, the **s** (rune 12) and **y** (rune 2) do not. Icelandic **s** is full height, often with a large circle or lozenge shape at the bottom which is sometimes cut through by the stave. Rune 12 in Or 24, which may be read as **s**, shows none of these characteristics: it is not full height and lacks a point, circle or lozenge. The surface of the spindle whorl is rather worn here, however, so parts of the rune might have worn away. Rune 2, **y**, is however much clearer. This rune is of the Norwegian type, **ʁ**, and not the Icelandic type **ʁ** (see Bæksted 1942, 50, for a table comparing Norwegian and Icelandic rune forms). It may therefore be advisable not to overstate the connection with Iceland that rune 8 **h** seems to suggest.

The painted pebble

The second find from Burray is a small, quartzite pebble with an almost perfectly circular circumference, 26.5 mm maximum diameter and 13 mm high.

In size, shape, stone type, dye, and general appearance, the artefact strongly resembles the fifty-five Pictish painted pebbles that have been

Fig. 8. The painted pebble, *a* (left) side 1, with paint; *b* (right), side 2. Photos: Ragnhild Ljosland.

found at broch sites and post-broch sites in Scotland, often within secondary phase activity at broch sites. This artefact type is particularly prominent in Shetland and Caithness. Five Pictish painted pebbles have previously been found in Orkney, from Iron Age and Pictish contexts, one at Buckquoy (Ritchie 1971, 300; 1976–77, 199), three at the Broch of Burrian, North Ronaldsay (Ritchie 1971, 300 f.), and one at Howe, Stromness (Arthur, Murray, and Ritchie 2014, 13–16).

The painted mark on one main surface of the newly found pebble from Burray (fig. 8 *a*) resembles a runic Ψ or λ , with a “stave” and two “branches” extending on either side. As with the aforementioned Pictish painted pebbles, the design is painted using an indeterminable dye, of which a dark brown stain now remains. There is also a visible dot on the edge of the opposite surface (fig. 8 *b*), and slightly uneven colouring on this surface may indicate that it once had further painted marks on this side (Julie Gibson, pers. comm., 19 Jan. 2017).

The main mark’s resemblance to a rune is most likely coincidental. Pictish painted pebbles commonly bear designs consisting of dots and wavy lines. The painted design on the Burray pebble closely resembles a Pictish painted pebble from Udal, North Uist. Described as a “saltire” motif (Arthur, Murray, and Ritchie 2014, 6), the Udal pebble’s design has two crossed lines perpendicular to each other, flanked by a dot in each resulting quadrant. Compared to the Udal pebble, the Burray pebble might be said to show a similar “saltire” except that the second line is curved, thus causing the resemblance to the two branches of the Ψ or λ rune. As on the Udal pebble, the Burray pebble’s two lines intersect close to, but very

slightly offset to, the middle of the “stave” line. The Burray pebble now has only one remaining, visible dot; this is positioned differently to the dots on the Udal pebble but the dot motif is nonetheless present. There is also a similarly decorated pebble from Howe near Stromness, Orkney, currently in the Orkney Museum. The Howe pebble has one broad stroke across it flanked by four dots.

The site in Burray where the painted pebble was found has previously yielded both Pictish and Norse material (Lawrence 2005), so as an unstratified find it is not possible to tell from the find site alone whether we are dealing with a Pictish painted pebble, a Norse runic pebble, or even a modern fabrication. However, the improbability of someone placing a modern imitation on an industrial site, rather than at one of Orkney’s many famous archaeological attractions, speaks against a modern origin. Furthermore, the mineral, size, shape, pigment and decoration, all bearing strong resemblances to the characteristics of Pictish painted pebbles found in secure archaeological contexts, suggest that the Burray pebble is indeed another Pictish painted pebble and not a Norse runic or modern product.

Conclusions

As regards OR 24 on the runic spindle whorl, the present author feels confident concluding that the runic inscription is genuine. There is some uncertainty regarding its interpretation but it is most likely an attempt at a futhark inscription. It is however unusual in futhark inscriptions to misrepresent the beginning of the rune-row. It is of course not easy to discern where a circular inscription begins, but if we assume that runes 1–3, **bym**, represent the ending (where we would expect **bmly**), then the beginning must be runes 4–7, **pork**. We are therefore left in the strange circumstance of seeing a futhark where the expected first two runes, **fu**, are entirely missing. Another noticeable feature is the double-cut **b** (rune 1), although it is difficult to ascertain whether the doubling of the lines carried any meaning for the carver, and to comprehend why **b** has been thus singled out. It would be easy to envisage an embellished initial letter, and if one chooses not to see the potential stave 13 as intentional then the **b** does indeed appear after an apparently slightly larger gap and could as such be interpreted as the “first” letter of a circular text. However, this interpretation is complicated by the peculiar absence of **fu**.

The dating of the inscription is uncertain but somewhere within the medieval period seems a reasonable guess, and from the shape of the **h**

potentially late medieval. The lengthened branches of the **h** might suggest contact with Iceland, although **s** and **y** do not appear in their Icelandic forms.

As regards the painted pebble, the conclusion is that despite the main mark's close resemblance to a runic character, the design is not runic and the rune-like shape of the painted mark is merely coincidental. It is most likely Pictish and dates to the centuries preceding the Norse settlement of Orkney. This conclusion was reached after consideration of the Burray pebble's strong parallels to other Pictish painted pebbles and the recorded presence of other Pictish finds from the same site.³

Bibliography

- Arthur, Robbie, Jenny Murray, and Anna Ritchie. 2014. "ARO12: Painting the Stones Black: Solving the Mystery of Painted Quartz Pebbles." *Archaeology Reports Online* 12. <http://archaeologyreportsonline.com/reports/2014/ARO12.html> (accessed 24 March 2017).
- Ashby, Steve P. 2012. "Evidence of Exchange Networks: The Combs and Other Worked Skeletal Material." In *Being an Islander: Production and Identity at Quoygrew, Orkney, 900–1600*, ed. James H. Barrett, 229–39. Cambridge.
- Barnes, Michael P. 1994. *The Runic Inscriptions of Maeshowe, Orkney*. Runrön, 8. Uppsala.
- . 2012. *Runes, a Handbook*. Woodbridge.
- Barnes, Michael P., and R. I. Page. 2006. *The Scandinavian Runic Inscriptions of Britain*. Runrön, 19. Uppsala.
- Batey, Colleen. 2012. "Other Worked Skeletal Material." In *Being an Islander: Production and Identity at Quoygrew, Orkney, 900–1600*, ed. James H. Barrett, 240–43. Cambridge.
- Bæksted, Anders. 1942. *Islands runeindskrifter*. Bibliotheca Arnamagnæana, 2. Copenhagen.
- Dockrill, Stephen J., with Julie M. Bond and Andrea N. Smith. 2007. *Tofts Ness, Sanday: An Island Landscape through 3000 Years of Prehistory*. Vol. 2 of *Investigations in Sanday, Orkney*. Kirkwall.
- IS IR + no = inscription from Iceland published in Bæksted 1942 (siglum from the Scandinavian Runic Text Database).

³ The author would first like to thank the finder very much for turning in the runic spindle whorl and painted pebble. I would also like to thank Julie Gibson, Gail Drinkall, Michael P. Barnes, Christopher Gee and the finder for their input, the University of the Highlands and Islands Archaeology Institute and Orkney Museum for the loan of equipment and access to the artefacts, and editors James Knirk and Henrik Williams and the two anonymous reviewers for their helpful comments. James Knirk also edited the photographs.

- Lawrence, David. 2005. "An Anthropomorphic Carving from Pictish Orkney." *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 135: 309–18.
- MacGregor, Arthur. 1985. *Bone, Antler, Ivory and Horn: The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period*. London.
- Moore, Hazel, and Graeme Wilson. 2011. *Shifting Sands: Links of Noltland, Westray: Interim Report on Neolithic and Bronze Age Excavations, 2007–09*. Historic Scotland, Archaeology Report 4. Edinburgh.
- OR + no = inscription from Orkney published in Barnes and Page 2006.
- OR 24 = siglum for the new runic inscription on a spindle whorl from Orkney, devised by the author in accordance with the numbering system in the Scandinavian Runic Text Database.
- OR Barnes + no = inscription from Maeshowe on Mainland, Orkney, published in Barnes 1994 (siglum from the Scandinavian Runic Text Database).
- Ritchie, Anna. 1971. "Painted Pebbles in Early Scotland." *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 104: 297–301.
- . 1976–77. "Excavation of Pictish and Viking-Age Farmsteads at Buckquoy, Orkney." *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 108: 174–227.
- Scandinavian Runic Text Database, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University (*Samnordisk runtextdatabas*, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet). <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm>
- Sharples, Niall. 1998. *Scalloway: A Broch, Late Iron Age Settlement and Medieval Cemetery in Shetland*. Cardiff Studies in Archaeology, Oxbow Monograph 82. Oxford.
- Smith, Andrea N. 2007. "Worked Bone." In *Excavations at Pool, Sanday: A Multi-period Settlement from Neolithic to Late Norse Times*, by John Hunter with Julie M. Bond and Andrea N. Smith, 459–514. Vol. 1 of *Investigations in Sanday, Orkney*. Kirkwall.
- Smith, Beverly B., ed. 1994. *Howe: Four Millennia of Orkney Prehistory: Excavations 1978–1982*. Society of Antiquaries of Scotland, Monograph ser., 9. Edinburgh.
- Thomas, Antonia. 2016. *Art and Architecture in Neolithic Orkney: Process, Temporality and Context*. Oxford.
- Walton Rogers, Penelope. 1997. *Textile Production at 16–22 Coppergate*. Fasc. 11 of *The Archaeology of York*, vol. 17: *The Small Finds*. York.

All the King's Runes

Katrín Axelsdóttir (University of Iceland)

Abstract

The so-called *Third Grammatical Treatise* by the Icelandic poet and scholar Óláfr Þórðarson hvítaskáld (c. 1210–59) contains a section in which runes are compared to letters of other alphabets. Óláfr quotes a runic sentence that he attributes to King Valdemar II of Denmark, at whose court Óláfr stayed in the winter of 1240–41. The meaning of this sentence, which is said to contain all the runes of the futhark, has been considered obscure by many scholars. However, some attempts towards its elucidation have been made. It has for example been proposed that the sentence alludes to a hawk (perhaps referring to falconry) since one of the words might correspond to Old Icelandic *haukr*, Old Danish *høk*. Here, a different interpretation is proposed, according to which the sentence is a reference to King Valdemar and Óláfr's special interest, the runes, more specifically the *b*-rune, and its derivate, a variant of the *p*-rune, i.e. *ƿ*.

Keywords: Óláfr Þórðarson hvítaskáld, King Valdemar II, *Third Grammatical Treatise*, Valdemar's sentence, pangrams, riddles, mnemonic devices, medieval futhark, *p*-rune

Introduction

Óláfr Þórðarson hvítaskáld (c. 1210–59), the nephew of Snorri Sturluson, was a renowned skald and scholar. Among his works is the so-called *Third Grammatical Treatise* (being the third of four grammatical treatises preserved in one of the manuscripts of Snorri's *Edda*, Codex Wormianus), composed c. 1250. (On Óláfr, his life and his treatise, see e.g. Finnur Jónsson 1927, 3–19.) The treatise consists of two main sections, the first on grammar, mainly phonology and orthography (*Málfræðinnar grundvöllr*, 'The foundation of grammar'), and the second on figures of speech (*Málskrúðsfræði*, 'The science of language ornament'). Óláfr's treatise depends extensively on Latin models, particularly Priscian and Donatus. There are, however, many adaptations to the grammar of Icelandic

Katrín Axelsdóttir. "All the King's Runes."

Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 231–260.

DOI: 10.33063/diva-401058

and one very original passage, the section on runes and their comparison with letters of other alphabets. This is in fact the earliest extant work dealing with the subject of runology. In the runic section, Óláfr quotes a sentence (Finnur Jónsson 1927, 29) by his lord (*minn herra*) Valdemar, king of Denmark, where the runes are compiled in a quick (or short) phrase (*með skjótu orðtaki/orðtæki*).¹ Óláfr ran a school for priests and poets at his home in Stafaholt, West Iceland, where his treatise was presumably part of the syllabus.

King Valdemar II of Denmark, commonly known in Danish as Valdemar Sejr (Valdemar the Victorious), was born in 1170 and died in March 1241. Óláfr stayed at the Danish court in the winter of 1240–41, i.e. shortly before the king's death, and the two no doubt discussed the runic sentence during that visit. The sentence is only preserved in Icelandic manuscripts.

Valdemar's runic sentence is interesting for more than one reason. First, it is, as Finnur Jónsson (1927, 15) notes, one of the oldest Danish language sentences [on parchment] ("en af de ældste sproglige danske sætninger"). Secondly, being a pangram, i.e. a sentence containing all the letters of an alphabet (here a rune-row), it gives information about the runes in use at the time. Thirdly, the sentence is of interest because it is a runic text whose author is known. This is indeed a rarity.

Valdemar's interest in runes is not surprising. According to the Danish historian Saxo, Valdemar's father, King Valdemar I (Valdemar the Great, 1131–82), sent a group of men to examine a rock surface (later known as Runamo) in Blekinge, now in Sweden, in order to transcribe an inscription written with strange characters (Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*, "Praefatio", 1: 78). The "runes" of Runamo are not runes, but it is generally assumed that in Valdemar's time they were considered to be so. Valdemar II was twelve years old when his father died, so he may not have had much first-hand information about the Runamo expedition. However, it must have been common knowledge at his court. Interest in runes was not confined to Denmark's nobility. As Olsen (1933, 104) points out, runes were in fashion among the aristocracy of the Nordic countries in the 1100s and 1200s, of which a poem by Røgnvaldr kali (c. 1103–58), earl of Orkney, is an indication. In this poem, the earl boasts of his knowledge of runes, declaring it as one of his nine skills (*Den norsk-islandske skjaldedigtning*, B, 1: 478).

¹ The *Third Grammatical Treatise* is not Óláfr's only link to the Danish court. He wrote a poem, now lost, about King Valdemar and it has been proposed that he was the author of *Knýtlinga saga*, a saga about the Danish kings from the 900s to the 1100s (cf. e.g. Bjarni Guðnason 1982, clxxix–clxxxiv).

Fig. 1. The runic sentence in AM 748 I b 4to (A), 2v, lines 12–15. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík. Photo: Sigurður Stefán Jónsson.

Fig. 2. The runic sentence in Codex Wormianus, AM 242 fol. (W), p. 97 [49r], lines 2–4. Den Arnamagnæanske Samling, Copenhagen. Photo: Suzanne Reitz.

Nowadays, pangrams are mainly used by font designers. Two well-known examples are (taken from Brynja Þorgeirsdóttir and Bragi Valdimar Skúlason 2014, 125):

The quick brown fox jumps over the lazy dog.

Victor jagt zwölf Boxkämpfer quer über den großen Sylter Deich.

In “perfect” pangrams each letter should be used only once. In the pangrams above, however, some letters are repeated. But both sentences are meaningful. Composing a meaningful pangram, using each letter only once, is, of course, no easy task — “perfect” pangrams are almost inevitably nonsensical (as are the Icelandic examples of “perfect” pangrams in Brynja Þorgeirsdóttir and Bragi Valdimar Skúlason 2014).

The runic sentence is preserved in two manuscripts of the *Third Grammatical Treatise*, AM 748 I b 4to and Codex Wormianus, AM 242 fol. In this article, they will be referred to as A and W respectively. Both manuscripts are dated to the 1300s, c. 1300–25 (A) and c. 1350 (W). A is generally considered to be closer to the original. W offers, however, in some instances, a better reading. Bæksted (1942, 217) argues, for example, that the runic sentence in A is typologically younger than in W. In both manuscripts the sentence is written in runes and preceded by a transcription in Roman letters (figs 1 and 2).

The versions are not quite identical:

spængð mannz hōk flydi toui boll (A)

spærngt mannz hok flyþi tuui boll (W)

In the first word in A, the *r*-rune has accidentally been left out; this must have been originally **sprængd** since Óláfr discusses right away every rune of this word (see e.g. Finnur Jónsson 1927, 29). Óláfr's discussion also explains the second difference; **d** (a dotted *t*-rune) must originally have been in final position in the first word, as in A. The third difference between A and W is in the third word, A has **ø**, while W has **o**. Both variants could reflect the same phoneme, whether it was /q/ or some other similar sound.² The Roman transcriptions of the runic sentence in A and W agree on this point as both have <q> (see figs 1 and 2). The fourth difference is A's **d** (a dotted *t*-rune) against W's **p** in **flydi/flypi**, the latter most certainly representing the original (cf. Björn Magnússon Ólsen 1884, 46). The fifth difference is A's **toui** against W's **tuui**. It is suggested here that W has a better reading in this instance, cf. below.

The medieval futhark was a version of the sixteen-character futhark (the younger futhark) expanded with additional characters. This expansion took place between the late 900s and c. 1200 (cf. Barnes 2012, 6). The extensions were sometimes made by adding a dot to an existing character, sometimes by other methods. For example, the sixteen-character futhark did not have a special symbol for /p/; the *b*-rune, *bjarkan* (B/ᛃ), was used for both /b/ and /p/. In an expanded younger futhark, /p/ could be expressed by a dotted *b*-rune, ᛃ, or by K. Valdemar's sentence presents the sixteen-character futhark with some extensions. It is not quite clear how many additional runes there were in the sentence originally, but we can be sure about five, **p**, **æ**, **g**, **d** and **z**, since Óláfr discusses all of them in his treatise. It is possible that the sentence originally had **e** (i.e. ᛑ, dotted *íss*) in final position in **flydi/flypi**, see below. It is also possible that the sentence originally had **ø** (in **høk/hok** and/or **boll**). But **o** in at least one of the relevant places is very likely since it is one of the standard runes of the sixteen-character futhark.

The meaning of the runic sentence has been considered obscure by many scholars. There is, however, a general consensus that the sentence is (or was) meaningful. Finnur Jónsson (1927, 15) says, for instance: "Meningen med sætningen skulde man tro var den, af alfabetets samtlige tegn at lave en forståelig sammenhæng." He continues: "Man skulde da mene, at hvert tegn kun forekom éngang. Helt gennemført er dette ikke. ..." He thus believes the sentence to carry meaning and that this could have

² Old Icelandic /q/ and /ø/ merged in the 1200s. Conversely, in Danish /q/ merged with /o/ except in certain environments (cf. Brøndum-Nielsen 1950, 199 f., 266–68). In the Danish medieval futhark, the ø-rune (ᛟ) could express both /o/ and /ø/ (cf. Skautrup 1944, 123).

been accomplished by making use of each symbol only once. As noted above this is an extremely difficult aim to accomplish, and it is hardly to be expected. But since the author occasionally reused symbols (e.g. **n** and **l**) it is likely that the sentence was meaningful. If it was nonsensical, there was little reason for Valdemar to break the rule of “perfect” pangrams. Besides, it cannot have been flattering for Valdemar if his composition was nonsense — it was hardly Óláfr’s intention to portray the king in an unfavourable light.

In the following, I propose a new interpretation of Valdemar’s pangram. According to this interpretation, the sentence carries meaning. As an introduction, I will briefly summarise and comment on earlier suggestions.

Before turning to various interpretations, a few general problems must be addressed. One concerns the transmission. The manuscripts postdate the pangram by c. 60–110 years (if the pangram was composed in the winter of 1240–41). Copyists may have made mistakes and, being Icelandic, they may have adhered to Icelandic spelling conventions that were presumably not used in the pangram’s original version. The doubling of consonants (as in **mannz** and **boll**) was generally not used in runic writing. This practice was not customary in Old Danish manuscripts either, except intervocally, and occasionally in final position, particularly for /l/ (cf. Brøndum-Nielsen 1950, 62). In Icelandic manuscripts, on the other hand, long consonants were usually doubled (or marked as such by other methods). Copyists may also have adhered to Icelandic rune forms. The **y**-rune in **flydi** (but only in A) has for instance a special Icelandic form, $\uparrow$ (cf. Bæksted 1942, 217). Opinions differ on Valdemar’s contribution regarding the runes themselves. According to Olsen (1933, 104), it was only the composition of the sentence Óláfr got from Valdemar, not the rune forms themselves (which Olsen believes were [Norwegian and] Icelandic) or their sound quality. Finnur Jónsson (1910, 297), on the other hand, says: “Det må nu betragtes som givet, at Óláfr hos kong Valdemar ikke blot har fået den anførte sætning, men også runerne, d.v.s. sætningen optegnet med runer, og at han har ført disse med sig til Island.” Raschellà (2016), who analyses the runes in Óláfr’s treatise thoroughly, comes to the main conclusion that the runic alphabet described in the work shows both Danish and Norwegian features; basically, this was the Danish sixteen-symbol futhark of the time, with some additions modelled on Norwegian rune forms. His discussion about the Norwegian features is clear. It is, however, less clear from his survey what is so specifically Danish about the sixteen basic runes, which, after all, had more or less the same shape throughout the Nordic countries during this period.

Another problem is our unsubstantial knowledge of Danish at the time in question, i.e. the first half of the 1200s. The oldest Danish manuscripts in the vernacular postdate that period, meaning the linguistic sources are meagre.

The authorship is yet another problem. Óláfr certainly attributes the pangram to Valdemar and his authorship does not seem to have been doubted. But it is quite conceivable (if the pangram was composed in the winter of 1240–41) that Óláfr commented on or even took part in the composition.³ In such case, the text might show some Icelandic features. Despite the scarcity of Danish linguistic sources we know that Danish and Icelandic were not identical in the 1200s, although Óláfr and Valdemar probably understood each other quite well. Or, as Finnur Jónsson (1927, 15) states: “At Olaf har haft let ved at forstå kongen og denne ham, mener jeg er hævet over enhver tvivl, selv om endelserne i det daværende danske sprog var ændrede og noget afslebne.” As already mentioned above, Óláfr wrote a poem about Valdemar. This was presumably a praise poem that the king was meant to understand. Óláfr was a keen linguist and he certainly had some understanding of language change. In the *Third Grammatical Treatise* he explains that in Icelandic /v/ was lost before /r/ (cf. *vreiðr* > *reiðr*) and that German and Danish are more archaic in this respect.⁴ This was presumably not the only difference he detected between Icelandic and Danish. If Valdemar’s pangram shows some unexpected archaisms, this might be due to a comment or a suggestion from Óláfr. Being a poet, Óláfr was used to obeying strict metrical rules and could thus be of help to someone composing a pangram. But even if Valdemar was the sole author, Óláfr’s influence cannot be ruled out. When he wrote his treatise he may have revised the original (Danish) pangram in order to make it more intelligible to his Icelandic readers.

³ Raschellà (2016, 161 f., 169) points out that the distribution of the symbols for the *s*-rune (𐐚/𐐛) and *z*-rune (𐐜) is in accordance with the Norwegian tradition rather than the Danish tradition. If this distribution is original in the pangram, it may be an indication that Óláfr, who was familiar with Norwegian runic tradition (cf. Raschellà 2016), took part in the composition of the pangram.

⁴ *Auferesis ... tekr ... af upphafi orðs staf eða samstöfu, sem þá at v sé af tekit í þessu nafni vrungu, því at þýðverskir menn ok danskir hafa v fyrir r í þessu nafni ok mǫrgum ǫðrum, ok þat hyggjum vér fornt mál vera ... þat er nú ekki haft í norrænu máli.* (Björn Magnússon Ólsen 1884, 87, normalised spelling). ‘Auferesis ... takes ... a letter or a syllable from the beginning of a word, as when *v* is taken from this word *vrungu*, because Germans and Danes have *v* before an *r* in this word and many others, and this we believe to be an archaic language ... this is not used any more in the Nordic language.’

Earlier interpretations

Some interpretations of and speculations on the meaning (or function) of Valdemar's pangram have been put forward. These will now be dealt with in a more or less chronological order. The oldest suggestions are not mentioned in more recent literature. I include them in this survey but they may be more numerous. The writings of Jón Ólafsson (*Runologia* [1752], in AM 413 fol., pp. 103, 156) and Liljegren (1832, 52) are not included here since they do not offer interpretations of the pangram.

The Icelandic clergyman and scholar Arngrímur Jónsson lærði ('the learned', 1568–1648) gives a Latin translation of the sentence in a letter to the Danish antiquarian Ole Worm (1588–1654) in 1630 (Jakob Benediktsson 1948, 19). His reading and translation is shown in the following, with a word-for-word English translation:

spreingd	manns	Høk	flyde	tvi	Bøll
Ruptum	virī	mentum	aversatus est	igitur	pilam
broken	man's	chin	avoided has	therefore	ball

According to Arngrímur, the sentence implies that anyone who has hurt his chin during a ball game consequently avoids a ball or a game in which a ball is used. In order to explain why chins could easily be injured during ball games, he adds that formerly balls were made of wood and not leather. Ole Worm, from whom incidentally Codex Wormianus got its name since the manuscript was once in his possession, presents this interpretation (and the comment about wooden balls) in his book on runology, without mentioning Arngrímur (Worm 1636, 75 f.; 1651, 73). Finnur Magnússon (1841, 332) agrees with this interpretation and renders the sentence in Modern Icelandic: *Sprengd manns haka flýði því böll*. The sentence's fifth word, **tuui** (W) or **toui** (A), is, according to Arngrímur, Worm and Finnur Magnússon, the adverb *því* 'therefore, thus'.

The main problem with this interpretation is obviously the third word, 'chin'. Modern Icelandic has *haka* and Modern Danish *hage*, disyllabic words, the first vowel of which is /a/. This does not fit well with the sentence's **høk** (A) or **hok** (W) and one would have to assume some mistake in the transmission. Moreover, the syntax is peculiar.

The Swedish runologist Johan Bure (Johannes Bureus), who disagrees with the proposal published by Worm, provides a Swedish and a Latin translation (Bure, 1643):

Sprengder ök flyddi tve mans böla

Ruptum jumentum fugit duorum sessorum onus

The meaning of this is not entirely clear, and Bure does not offer an explanation. It might mean ‘the exhausted horse fled the burden of two men/inhabitants’. The Icelandic grammarian Runólfur Jónsson (1651, [19]/C3), who accepts Worm’s proposal, criticises Bure’s proposal severely (although not mentioning his name but calling the originator of the proposal *cornicans ille Graculus* ‘that screaming crow’), and is apparently justified in doing so. He points out, for example, that the first rune of the pangram’s third word cannot be neglected as Bure’s interpretation demands (Bure has *ök*, not *hök*).

The Danish scholar and bishop Peter Erasmus Müller (1776–1834) provides a German translation (1811, 32):

des Mannes gespaltenes Kinn bildete zwey Ründungen

Here again the meaning ‘chin’ for **hök/hok** is proposed and this chin is supposed to form ‘two swellings’, **tuui/tuui** means ‘two’ according to Müller (as it did in Bure’s interpretation). He does not explain his proposal but is apparently thinking of a cleft chin. This could be described as a chin splitting into two halves or two “swellings”. But the problem of **hök/hok** meaning ‘chin’ persists. Previous commentators have assumed the meaning ‘flee’ for **flydi/flypi**, cf. Icelandic *flýja*, Old Danish *flyje*, Danish *fly*. Here, a different meaning, ‘form’, is assumed. Müller apparently had in mind another verb, Danish *fly*, which can mean e.g. ‘arrange, establish’ (cf. Kalkar 1881–1976, 1: 569 f.). But, as Raschellà (2016, 178) points out, this verb is unlikely to be found in the pangram since it is a young loan-word (from Middle Low German *vli(g)en*).

Finnur Jónsson (1927, 29) has this to say about the meaning of the sentence:

sætningen er vanskelig ... *hök* er vel = *haukr* ‘høg’, dertil viser vist sprængd, men om *hök* er nom. el. acc. er tvivlsomt; snarest det første, subj. til *flýði*, men de to sidste ord er utolkede; *boll* skulde man tro var nom. fem. af *ball* ‘stærk’, men *tvvi*?

The adjective *ball* is not attested in Old Danish. Finnur Jónsson apparently assumes that the word existed and not without reason; Old Icelandic had *ballr* ‘dangerous, horrifying’ (cf. Fritzner 1886–96, 1: 110). Unlike his predecessors, Finnur Jónsson considers the sentence difficult to interpret and parts of it unclear. But he is certain about the verb *flýði* and

is inclined to believe that **hōk/hok** is 'hawk'. Raschellà (1994, 684) explains and translates the individual words very much in the manner of Finnur Jónsson 1927, to whom he refers. Like Finnur he offers no explanation of **toui/tuui**.

Bæksted (1942, 216 f.) expresses the opinion that the sentence (which is according to him unintelligible) was originally made for a magical purpose. He points out that the sentence is found in a young (from the 1500s/1600s) Icelandic book on magic where a magical function is attributed to it. The words were supposed to be read aloud three times in the right order (*Sprend manns Hoc, flijde tuui boll*) and three times in reverse order (*Boll tuui flijde Hoc manns Sprend*). This would bring the reader any object he or she desired. This magical purpose can, of course, be due to a later development. Bæksted himself mentions that the sentence in this young manuscript could have been taken from the *Third Grammatical Treatise*. He seems, however, quite convinced about the magical origin of the sentence (see also Bæksted 1942, 26, 34).

Seim (1991, 128) expresses doubt about Bæksted's idea as to the magic formula; the magical function may be secondary. There is, of course, no need to assume that the sentence's magical purpose has a long history. As Seim points out (1991, 127), fragments from Christian liturgy and prayers sometimes develop into magic formulas in a corrupted form. A well-known example is *hocus pocus*, from the Holy Communion's *hoc est corpus (meum)*. Regarding the purpose of Valdemar's sentence, Seim (1991, 128 f.) adheres to a view different from Bæksted's, i.e. that the sentence had a didactic purpose, not magical, and assumes (with reference to Bischoff 1966) Latin models.

Krömmelbein (1998, 65) renders the following (Old Danish) transcription and a German translation: "*sprængd manns hók* [für altnord. *hawk?*] *flyði tuvi boll*: 'der/den geborstenen Hügel des Mannes – floh (?)'." His interpretation is not clear. *Haukr* [accusative *hawk*] means 'hawk', not 'hill, mound', as the German translation 'Hügel' suggests. (Krömmelbein must have had the word *haugr* (accusative *haug*) 'Grabhügel, Hügelgrab' in mind.) It is clear though that Krömmelbein finds the meaning obscure. He mentions Bæksted's (1942) idea of a magical purpose and also Seim's (1991) objection to it but does not take a stance himself.

Wills (2001, ch. 3.2) cites the translations of individual words listed in Raschellà 1994 (cf. Finnur Jónsson 1927), i.e. of all except **toui/tuui**. Regarding the sentence's last two words, **toui/tuui boll**, he refers to an entry in the dictionary of Cleasby and Vigfusson (1874, 645), *tvíböllr* 'a

double ball’.⁵ No further explanation is offered in the dictionary but Wills considers this a plausible word. He also suggests a more specific meaning for *tvíböllr*, and an interpretation of the pangram as well:

The referent [of *tvíböllr*] is probably some device used in falconry, perhaps to catch a reluctant bird. The phrase then reads ‘The man’s tired hawk flies (or flees) from the double ball’. Bæksted has instead interpreted this sentence as a magical formula (1942, 216), but the more mundane interpretation of a falconry scene offered here is probably more likely.

The verb *sprengja* ‘make burst, explode’ can also mean ‘exhaust’, and Wills assumes here this secondary meaning. If some falconry device was called (or could be called) *tvíböllr*, the proposed interpretation makes sense. The same interpretation is again presented in a recent article (Wills 2016, 120 f.) where it is pointed out that the use of a bell or bells for locating and luring birds has a long history (back to the 1600s at least). According to Wills, the sentence shows Danish linguistic and orthographic features rather than Norse-Icelandic (cf. e.g. the loss of the final *-r* in **spængd/sprængt** and **høk/hok**). The word order poses a problem: **spængd/sprængt høk/hok mannz** would have been expected if the meaning was ‘the man’s tired hawk’, i.e. the genitive **mannz** following the head noun **høk/hok** and the participle **spængd/sprængt** directly preceding the head noun (cf. Nygaard 1906, 368, on the general placement of possessive genitive after the substantive in Old Icelandic/Old Norse, e.g. *þræll konungs* ‘the king’s slave’).

Raschellà has recently presented a new interpretation of the pangram and his analysis is by far the most detailed (Raschellà 2016). According to him, the language is definitely Danish, as some previous scholars have stated or apparently assumed. His reconstruction of the pangram, grammatical analysis and translation are presented here:

sprængd	mannz	høk	flypi	tuui	boll
exhausted.gen.	man.gen.	hawk.acc.	chased away	Tove.nom.	bold.nom.
‘Bold Tove chased away the exhausted man’s hawk’					

Here, it is the man who is exhausted, not the hawk, so the word order problem encountered with Wills’s suggestion is absent. The meaning of this part of the pangram is, however, somewhat strange; one would expect

⁵ This word is also listed in the *Dictionary of Old Norse Prose* (ONP, with a question mark), where the *Third Grammatical Treatise* and Cleasby and Vigfusson are the only references.

the hawk to be exhausted, not its owner. The verb is *flyje*, corresponding to Icelandic *flýja* 'flee', but in Danish this verb developed a secondary meaning, 'drive away, chase away'. This is the meaning the verb has in the pangram according to Raschellà. The verb's subject is the final phrase, **tuui boll**, a common Danish personal name, *Tove*, followed by an adjective, normally spelled *bold*.

Raschellà's interpretation poses some problems. First, the adjective *bold* (which is of Middle Low German provenance) is not attested in Danish until the middle of the 1400s (cf. Raschellà 2016, 184). Secondly, the secondary meaning of the verb *flyje* (a meaning which did not survive into Modern Danish) was apparently very rare, the few examples are rather young (c. 1400) and their distribution limited. This meaning is, therefore, not very likely to have existed in the 1200s.⁶ Thirdly, the word order is problematic. According to Raschellà's new interpretation, the pangram begins with the object (O), which is followed by the verb (V) and, finally, the subject (S, i.e. OVS). This is not the basic word order of the Nordic languages (which is SVO). An OVS word order is, however, quite conceivable in a highly inflected language. But Raschellà's interpretation rests on the assumption that Danish had already lost many inflectional endings. In a language of this type, basic word order is preferable or even necessary. The pangram form itself does not require any special word order. If the pangram's author had the meaning 'Bold Tove chased away the exhausted man's hawk' in mind, he would in all probability have chosen the SVO

⁶ Kalkar's dictionary, to which Raschellà refers, does not give any indication as to the relative frequency of the verb's two meanings (cf. Kalkar 1881–1976, 1: 569). But the examples in *Gammeldansk Seddelsamling* indicate that the secondary meaning was extremely rare. There are almost 600 examples of *flyje* registered (http://gammeldanskseddelsamling.dk/forside/ord?search_both=flyje), whereof, in my view, only four show the secondary meaning with some certainty. All four belong to the same manuscript, AM 187 8vo from c. 1400, a medical book. (At least one more example occurs in this book, according to a word list in Sâby 1883, 94.) In this manuscript, the verb *flyje* is also used in the regular meaning, in fact just as often as in the secondary meaning. The regular meaning seems to be quite frequent in other medical texts in *Gammeldansk Seddelsamling*. In those medical texts, *flyje* is often a part of formulaic expressions (something bad flees from a certain herb or a method), but occasionally in AM 187 8vo the verb's meaning is reversed, so to speak: a certain herb or a method drives away something bad. This apparent semantic reversal is perhaps due to mistakes in translation. This medical book is based in part on Latin models (perhaps indirectly) and Latin words and phrases appear frequently (Sâby 1883, ix). The Latin verbs *fugio* 'flee' and *fugo* 'drive away' are similar and here they may have been confused with one another. It is in any case dubious to assume that the secondary meaning existed in Danish in the 1200s, taking into consideration its apparently restricted distribution described above.

order. In addition, Raschellà (2016, 176) points out that the meaning of the pangram was probably clear both to Óláfr and his potential readers since he does not make any comments on it. This point is well taken. But if this was the case, the pangram probably did not have the meaning proposed by Raschellà. Icelanders in the 1200s would hardly have understood a sentence that included the adjective *bold* (not known in Icelandic and also uninflected) and the verb *flyje* in a meaning unknown in Icelandic. An uninflected word at the beginning of the sentence (genitive without the case marking necessary in Icelandic) would also have been problematic.

As this overview shows, there is no general consensus on the meaning of Valdemar's pangram and some scholars express doubt in their proposals. One group adheres to an interpretation involving a chin, while another group suggests that the sentence deals with a hawk. There is also a suggestion about a magic formula and one that apparently concerns a horse. I find the proposals concerning the chin, the horse and magic very doubtful and remain unconvinced with regard to the proposals concerning the hawk. In the following section, an interpretation of a different nature is proposed and evaluated. It is curious that the meaning of such a sentence was lost. The relatively close similarity between the two manuscript versions may point to a fairly good preservation of the original text. Therefore, it is worthwhile to attempt a different approach. It should be stressed though that this is yet one more suggestion that can be offered.

A new proposal

*An interpretation based on the assumption
that tvíböllr is a designation for bjarkan*

Evidently, the words **toui boll** (A) or **tuui boll** (W) have, at least in recent times, been considered the most problematic part of the sentence. I agree with Wills (2001, 2016) that this reflects the prefixed word *tvíböllr* (accusative *tvíböll*). But, contrary to him, I do not believe the word refers to falconry. I propose that *tvíböllr* (literally 'a double ball') is a designation — a metaphor actually — for the *b*-rune, *bjarkan* (B), with its two bows. This may seem strange but is not necessarily so after further consideration. In the *Third Grammatical Treatise* the rune ᚷ is called *knésól* 'knee-sun', apparently with reference to the form of the rune, resembling as it does the bent knee of a sitting or kneeling figure. Other possible parallels, though not in the treatise, can be mentioned. The Icelandic rune poem (see

below), consists of circumlocutions (kennings) of the rune names.⁷ Some of these may refer to the shape of the rune in question. For instance, the *y*-rune is called *tvíbendr bogi* 'a bow drawn twice' in some manuscripts of the Icelandic rune poem, possibly referring to the variant $\Downarrow$ (cf. Bauer 2003, 205). The *t*-rune (*Týr/týr*) is called *einhendr áss* in the Icelandic rune poem, i.e. 'a one-handed god', referring to the one-handed god Týr, or, as Marteinn Helgi Sigurðsson (2002, 178–86) suggests, 'a one-armed áss-rune': *týr* is also a common noun, synonymous with *áss* 'god', and the circumlocution *einhendr áss* might refer to the graphic resemblance between certain variants of the nasal *a*-rune (*áss*, 𐌶), and the *t*-rune (*týr*, 𐌿). One of the additional runes of the Swedish runic calendar, 𐌿 , is called *tvímaðr* 'a double man' as it is made of two *m*-runes, *maðr* (cf. Bauer 2003, 215). To be sure, the denominations mentioned here, including *knésól* above, refer to specific variants of runes. *Tvíbǫllr*, on the other hand, does not refer to a variant, a fact that is most likely beside the point. Here, the point is that it appears to have been customary to describe runes with reference to their shape.⁸

Given the premise that *tvíbǫllr* could be a designation for the *b*-rune, one can try to go further. While doing this I will render individual words in the Old Icelandic forms. *Mannz* is no doubt the genitive of *maðr* 'man'. But *maðr* is also the name of the *m*-rune (𐌿). If *tvíbǫllr* refers to 𐌿 , then it is more than possible that *maðr* refers to 𐌿 . The third word, *høk* (A) or *hok* (W), could be *høk*, the plural of *hak* 'a small hook, the barb of a hook'. Together, *mannz* and *høk* could be a genitival phrase, *mannz høk*, or a compound, *mannzhøk* 'branches of *maðr* (*m*-rune)'. It should be noted here that *hak* is not attested in the meaning 'the branch of a rune', although it is well conceivable that the word could be used in this way, see below.

The first word of the sentence, *sprengd*, is a participle (of *sprengja* 'make burst, explode', neut. nom. pl.), which agrees with *mannzhøk*. Accordingly,

⁷ More properly, designations, but the traditional term *rune name* is used in this article.

⁸ Yet another possible parallel can be mentioned. In a runic name-riddle (cf. below and Louis-Jensen 1994 with references), the Reverend Magnús Ólafsson (c. 1573–1636) uses the circumlocution *öfug eik* (cf. Þórunn Sigurðardóttir 2018, 261) 'an upside down oak, a wayward oak'. This particular circumlocution seems to be otherwise unknown, but in all probability it refers to the *m*-rune (𐌿) given the context. *Eik* 'oak' is perhaps used here as a *heiti* (synonym) for *ýr* 'yew', the name of the *y*-rune. This rune looks like the *m*-rune turned upside down (𐌿) and *öfug eik* is thus possibly a circumlocution that refers to the shape of the rune in question (cf. Haukur Þorgeirsson and Katrín Axelsdóttir in Þórunn Sigurðardóttir 2018, 263 f.).

Fig. 3. The *m*-rune, its two branches in grey Fig. 4. The *b*-rune, two of its branches in grey

the beginning of the sentence is ‘scattered branches of *maðr*’, which is the subject. The fourth word is presumably the 3rd person past of the verb *flyja* ‘flee’. The object is *tvíboll* (accusative of *tvíbollar*), and the word order is thus SVO.

The questions then are how one can conceive of the branches of the *m*-rune as scattered, and how these can be conceived of as fleeing from the *b*-rune. Here it is necessary to take a close look at the *m*- and *b*-rune’s respective forms. The branches of the *m*-rune (in grey on fig. 3) could be said to correspond to the highest and lowest branch of the *b*-rune (in grey on fig. 4). One could even describe these branches of the *b*-rune as “scattered” *m*-rune’s branches.

If the grey branches of the *b*-rune in fig. 4 are removed (if they “flee”), the remains resemble very closely a variant of the *p*-rune, namely *ᚲ*. The *p*-rune in the runic sentence has this standard form (albeit there in the usual form with branches extending all the way up and down, and not the specific variant in the derivation here, cf. below), see figs 1 and 2 above. The sentence then describes how the *b*-rune, *ᚱ*, is transformed into the *p*-rune, *ᚲ*.

To sum up, the interpretation of the pangram suggested here, with grammatical analysis and translation (and the reading based on W), is:

sprængt	mannz	hok	flypi	tuui boll
sprengd	mannz	hok	flyði	tvíboll
scattered.nom.	man.gen.	branches.nom.	fled	bjarkan.acc.
‘Scattered branches of <i>maðr</i> (ᚹ) fled <i>bjarkan</i> (ᚱ)’				
i.e. ‘ᚱ → ᚲ’				

It is worth mentioning that the branches of *ᚲ* were sometimes long and sometimes short (cf. Bæksted 1942, 43). Consequently, the form in fig. 4, minus the grey branches, could resemble the *p*-rune to an even greater extent than the more standard form of the graph *ᚲ* indicates. When talking about the variant with short branches, Bæksted is not referring to a *p*-rune very similar to *ᚲ* with short branches touching the vertical relatively close to the top and bottom, respectively, and a bare section of the vertical

between (K). He mentions this rune too, but considers it to have a special form (“særlig form”). The variants of K with either long or short branches are both defined by Bæksted as regular forms (“normalform”; for a good example of the latter see figs 61–62 [Reykir] in Bæksted’s plates).

It is perhaps also worth mentioning that **m** stands next to **b** in the standard futhark row.⁹ It is thus (literally) not far-fetched to refer to the branches of Y (instead of some other rune’s branches) when composing a sentence about the form (or transformation) of B. Furthermore, /b/ and /m/ are phonetically similar.

Arguments

Right after rendering the runic sentence, Óláfr focuses on the runes of the first word, **spængd/sprængt**, and describes each of them in due order. Concerning the second rune, the *p*-rune, he has this to say according to the reading of A (2v, lines 19–22, normalised spelling):

Par næst stendr K ok er *bjarkan* á þá leið ritat, ef þat stendr fyrir *p* latínustaf, ok hefir sá rúnastafr tvá dumba stafi í sér, þá er ólíkir eru í hljóði. En því eru opnir belgir gōrvir á K, þá er þat hljóðar fyrir *p*, at þat skal meirr sundr loknum vōrrum nefna en *b*.

‘There next stands K and *bjarkan* is written this way, if it stands for the Latin letter *p*, and that rune-letter covers two mute letters, that sound differently. The bows of K are made open, when it sounds for *p*, because it shall be pronounced with more open lips than *b*.’

W (p. 97 [49r], lines 7–10, normalised spelling) has a similar text:

Par næst stendr B ok er *bjarkan* svá, at þat stendr fyrir *b* latínustaf, ok hefir sá rúnastafr ii. dumba stafi í sér, þá er þat hljóðar fyrir. En af því eru belgir opnir gōrvir á *bjarkani*, þá er þat hljóðar fyrir *p*, at þat skal meirr sundr loknum vōrrum nefna en *b*.

‘There next stands B and *bjarkan* is like this, when it stands for the Latin letter *b*, and that rune-letter covers two mute letters for which it sounds. The bows of *bjarkan* are made open, when it sounds for *p*, because it shall be pronounced with more open lips than *b*.’

⁹ To be sure, a variation of the standard row, where **m** and **l** switch places, appears in various futhark inscriptions. In these, the *b*-rune and the *m*-rune are not written next to each other (**blm**). Icelandic inscriptions exhibit only the standard row (Björn Magnússon Ólsen 1883, 73). Danish inscriptions manifest both rows (cf. Moltke 1985, 399), as do Norwegian inscriptions, although the standard row is the more common of the two (Seim 1998, 116).

Despite the discrepancies between the two manuscripts, it is clear that they are both describing the same thing — how $\mathbb{K}$ is derived from $\mathbb{B}$, by the opening of its bows, i.e. $\mathbb{B} \rightarrow \mathbb{K}$, as in the proposed interpretation of the pangram. If this is the correct understanding, the sentence has nothing to do with chins or falconry but everything to do with Óláfr and Valdemar's special interest, the runes. As mentioned above, several additional runes are included in Valdemar's pangram as well as in Óláfr's discussion. It should be stressed that the additional runes are of great importance in the runic section of the *Third Grammatical Treatise*. A sentence concerning one of these runes can hardly seem out of place in this context.

As already mentioned, there were two ways of expressing /p/ in the expanded medieval futhark, $\mathbb{B}$ and $\mathbb{K}$. According to Spurkland (1994), $\mathbb{K}$ is the younger variant of the two; the oldest instances are from the late 1100s and in the first half of the 1300s it has replaced $\mathbb{B}$ (datings based on the Norwegian material). When Valdemar and Óláfr met in the winter of 1240–41, $\mathbb{K}$ was probably still something of a novelty and perhaps for that sake an especially interesting subject.

With the interpretation of the sentence as actually meaning $\mathbb{B} \rightarrow \mathbb{K}$, the pangram constitutes a kind of riddle. This may be the case, in spite of the fact that the pangram is not accompanied by any phrase (like *þat skulu ráða* 'solve this' or *hyggðu at gátu* 'ponder this riddle') indicating a riddle. This is often the case when posing riddles but should not be considered a rule. That the pangram could be a riddle is not surprising — in this period many were fond of riddles and ambiguity. A paramount example thereof is the skaldic figure *ofljóst* (literally 'too clear'), a figure Óláfr himself discusses and praises later in his treatise (see Finnur Jónsson 1927, 44 f.). *Ofljóst* is a wordplay, often very obscure, based on the ambiguity of words and where the reader has to delve beyond the surface meaning in order to figure out the hidden one. *Ofljóst* can be used in combination with kennings, i.e. poetic circumlocutions, which are very common in Old Norse poetry and often quite complicated. For 'gold' a skald could for instance use the kenning *eldr ægis* 'the fire of the ocean', which is fairly transparent, referring as it apparently does to the sea at sunset when it has the colour of gold. When *ofljóst* is used as well, the kennings can become much more obscure. *Valfasti djúps* is a further kenning for 'gold' and it has been claimed that in order to understand it, one must realise that the base word *valfasti* 'sword' (in itself a kenning, a compound of the words *valr* 'corpses' and *fasti* 'fire') is synonymous with *brandr*, a word that can also mean 'fire'; *valfasti djúps* is thus 'the fire of the deep', which

is 'gold'.¹⁰ *Ofljóst* is not only used in kennings. The feature also occurs when skalds use the more simple figure *heiti* (synonym), cf. for example one of the poetic riddles of Gestumblindi in *Hervarar saga ok Heiðreks*, ch. 9 (*Saga Heiðreks Konungs ins Vitra*, 43 f.). *Ofljóst* is often defined as a poetic figure since it is common in skaldic verse, but it can also be seen in prose, cf. Torfi H. Tulinius 1994.

On kennings and riddles, Amory (1993, 351) writes:

The fact that the complications of kennings, then as now, have to be unriddled has suggested that the kenning had the same intellectual function in Old Norse culture as the riddle, of which the Norsemen were equally fond. Kenning and riddle indulged a love of wordplay and of contests of wit in the culture.

A sentence that had to be "unriddled" is, therefore, not unexpected in a grammatical treatise of the 1200s. Moreover, riddles were among Óláfr's special interests. In the second main section of his grammatical treatise, on figures of speech, Óláfr defines the figure *enigma*, gives an Icelandic example and an Icelandic term, *gáta* 'riddle'.¹¹

Runes and riddles are certainly a known combination. Here, one can mention the three so-called rune poems that have been preserved in pre-modern form (the Anglo-Saxon, the Norwegian and the Icelandic rune poem), in which rune names are defined in riddling verses, and runic name-riddles that enjoyed a very long life in Icelandic poetry, particularly within the popular genre *rímur*. The Icelandic rune poem consists of poetic circumlocutions, usually three for each rune. For example, one of the versions of the *t*-rune's stanza runs as follows: "[Týr] er einhendr áss / ok úlfs leifar / ok hofa hilmir" (cf. e.g. Bauer 2003, 201, normalised spelling), i.e. '[Týr] is a one-handed god / and wolf's leavings / and the ruler of temples'. The same, or similar, circumlocutions were used when poets hid a name, usually their own, in a stanza (name-riddles). The letters of the hidden name (sometimes in a scrambled order) were indicated by such circumlocutions, and also by rune names and synonyms. (On the rune poems and their age, as well as runic name-riddles, both Icelandic and Norwegian, see e.g. Louis-Jensen 1994 with references.) And then there

¹⁰ On this (possible) example of *ofljóst*, see e.g. The Skaldic Project (<http://skaldic.abdn.ac.uk/m.php?p=verse&i=2710&v=t>).

¹¹ Óláfr's definition, *Enigma er myrkt sen um leynda líking hlutanna* ('Enigma is an obscure meaning about the hidden similarity between things'), is based on Donatus: *Aenigma est obscura sententia per occultam similitudinem rerum* (Björn Magnússon Ólsen 1884, 114, normalised spelling). Óláfr's example is the first half-stanza of one of Gestumblindi's riddles, the largest and best known collection of Icelandic riddles.

are the cryptic inscriptions, many of which can certainly be classified as some sort of riddles. Writing in cryptic runes was a widespread and long-standing practice and many different ways of encoding existed (cf. most recently Nordby 2018).

Possible objections

Objections can, of course, be made to the proposal above. Some of these will now be presented and dealt with.

The subject of the pangram, *sprengd mannzhoðk*, is in the plural according to the proposed interpretation. But the verb, *flýði* (3rd person past), is apparently in the singular. In Old Icelandic, the 3rd person plural past of the verb *flýja* was *flýðu*, a form still existing in Modern Icelandic. We should thus have expected the verb form to be *flýðu*. But, as already mentioned, Danish and Icelandic were not identical in the 1200s. After the earliest period of Old Danish (800–1100) there was a merger in the inflection of verbs. A part of this change was a merger of the forms of the 3rd person singular and plural — the singular forms were subsequently used in the plural too. It seems difficult to date this merger with accuracy and it certainly did not occur in all dialects or in all verbs at the same time. In a chapter on older Middle Danish (*ældre middeldansk*), 1100–1350, Skautrup (1944, 274) mentions that the singular and plural of weak verbs (*flýja/flyje* is a weak verb) have the same form in the past tense. He gives three examples of this merger, *mælte*, *køptæ*, *hafthæ*, without mentioning their sources or their dating. Skautrup's words might be understood as if he were referring to the whole period in question, which can hardly be the case (cf. examples in Brøndum-Nielsen 1973, 123 f.). In his discussion of this merger in the past tense of weak verbs, Brøndum-Nielsen (p. 124 f.) has among his examples *hafthe* (3rd person plural past), taken from AM 24 4to (containing “Valdemar's Provincial Law of Sjælland”), a manuscript dated to the last quarter of the 1200s. This is not very distant from the time of Óláfr's stay at Valdemar's court and the original text, which may have contained the innovative verb form, is some decades older than this manuscript. It should also be kept in mind that written language tends to be conservative — an innovation may be considerably older than its oldest written witness. It is thus quite possible that Valdemar was accustomed to the 3rd person plural past *flythe*. (In both manuscripts the verb has | (i) in final position, but I assume there was a dotted rune originally, † (e), see below.) Another possibility should also be considered, i.e. the so-called vowel weakening of the unstressed vowels in Danish, which had already

begun by the beginning of the Middle Danish period (cf. Brøndum-Nielsen 1950, 405–08), changing the quality of the final vowel *-u*. In this case, one would expect the form *flythæ* rather than *flythe*, although <e> for an unstressed vowel is not unknown in the oldest manuscripts (cf. Hansen 1962, 233). In any case, according to the interpretation proposed here the verb form must be a plural form; it can only be Danish and this rules out the possibility that Óláfr “Icelandicised” the pangram in every single detail.

The common noun *hak* is not found in Old Icelandic and Old Danish dictionaries.¹² This objection is, however, of little or no relevance. *Hak* is a well-known word in Modern Icelandic (pl. *hök*) and there are examples from the middle of the 1600s in the Modern Icelandic Dictionary project. Furthermore, it has cognates in other Nordic languages, i.e. Old Norwegian (as a byname), Norwegian (landsmål/nynorsk) and Jutlandic (Ásgeir Blöndal Magnússon 1989, 299). *Hak* is also found in Faroese (*Føroysk orðabók*, 405). The word must have existed in Old Icelandic. However, it is not known in the specific meaning ‘the branch of a rune’ in Modern Icelandic. This fact does not have relevance either. Ásgeir Blöndal Magnússon gives the meaning ‘smástallur, agnúi’, i.e. ‘a small shelf/pedestal, the barb of a hook’ for Modern Icelandic. For the Norwegian cognate he gives ‘smáskarð eða skora í tré’, i.e. ‘a small notch/cut on wood’ and for the Jutlandic ‘hornmyndað skarð, skot í húsi’, i.e. ‘a notch, a corner in a house’. He suggests the original meaning ‘e-ð útstætt, typpi e.þ.h. og svo spor sem það fellur í’, i.e. ‘something protruding, a tip, or the like, and the corresponding indentation’. (Incidentally, *hak* is thus related to *haka* ‘chin’, originally ‘something protruding’, Ásgeir Blöndal Magnússon 1989, 299.) Thus, it is possible that *hak* meant ‘the branch of a rune’ in Old Icelandic (and Old Danish). If not, it was at least easy for the author of the pangram to make use of *hak* in this sense. To choose the word *hak* as a synonym for a branch is understandable. The use of synonyms (Icelandic *heiti*) was very common in Old Icelandic poetry and a pangram is, of course, to some degree comparable to poetry as it must adhere to certain limitations (all letters should be used and each letter preferably only once). As already mentioned, the Icelandic rune poem consists of circumlocutions of rune names. In Icelandic poetry, not only

¹² The byname *haklangr* is, on the other hand, known from various Old Icelandic sources and apparently the same name appears in a Danish runic inscription, the Bregninge stone (DR 184 [DK Syd 12]) from the 900s (Lind 1920–21, cols 130 f.). According to Lind, the name is composed of the noun *hak* ‘slit’ and the adjective *langr* ‘long’; this is supposedly an instance of a “double byname” and the proposed meaning is ‘tall and having a harelip’.

circumlocutions could be used to designate rune names; synonyms were also used. For the *u*-rune (*úr*) one could for instance use synonyms like *regn* or *skúr* ‘rain’ (cf. e.g. Louis-Jensen 1994, 39). To use *hak* instead of the regular word for ‘the branch of a rune’ (whatever the regular word may have been at this time) is in line with this tradition.

According to the proposed interpretation, one must assume that the vowel of *høk* and *-bøll* was rounded in the author’s language. In Old Icelandic the vowel was rounded, and still is. The situation in Old Danish is, on the other hand, less clear. Remnants of *u*-umlaut (/a/ > /ø/) are certainly present in Danish (cf. *barn* ‘child’ – pl. *børn*). But its rise and fall is obscure. It is possible that the phonologisation of *u*-umlaut in Danish was less rigorous than in the West Nordic languages; it is also possible that morphological levelling has wiped out most traces of the process (cf. e.g. Andersen 1942–43, where various words are discussed that possibly show signs of *u*-umlaut, although many of the examples are admittedly uncertain). As mentioned above, linguistic sources for Danish from the first half of the 1200s are scarce in general and do not offer any information about the two words in question. Even the rounded vowel in Modern Danish *bold* ‘ball’, corresponding to *bøllr*, is of little help, since the roundness might be secondary (cf. Hansen 1962, 123, 130). It is thus difficult to argue for the two words in question having a rounded vowel in Valdemar’s language. On the other hand, it also proves difficult to rule out the possibility that such word forms existed. But if these words indeed had an unrounded vowel in Valdemar’s vernacular, he might have been affected by Óláfr’s language; word forms showing *u*-umlaut would be expected if the pangram were a joint project of the two. Another possibility is that Óláfr replaced the original *hak* with *høk*, in order to ensure correct understanding by his readers.

It may seem far-fetched to describe a rune form on the basis of another rune, i.e. to refer to two of the branches of *ᚢ* in terms of the branches of *ᚦ*, but it is not unrealistic. In the so-called *First Grammatical Treatise* (1100s, author unknown), the forms of some of the vowels are described with reference to those of other vowels. The author describes for example <ø> as having the circle from <o> and the loop from <a> (cf. *The First Grammatical Treatise*, 210 f.). Here, the author considers the sound quality of <ø> to be a blending of the other two. That is not the case regarding the relationship of the sounds represented by *ᚢ*, *ᚦ* and *ᚦ*, but the train of thought is similar.

The verb *sprengja* ‘make burst, explode’ (a causative to *springa* ‘burst, explode’) may perhaps seem a little out of place in a sentence about forms

of letters. Nevertheless, this should not be very hard to accept. When arguing for the kenning *einhendr áss* 'one-handed god' as referring to *týr* 1 (versus the two-armed nasal *a*-rune, i.e. *áss*, 4), Marteinn Helgi Sigurðsson (2002, 184) points out that

The notion of an injured or maimed rune is certainly in keeping with the runic terminology of medieval and early-modern Iceland, where a 'dotted' rune like, say, 1 (e), may be called *meiddr* 'hurt', *brotinn* 'broken', *stunginn* 'stabbed' or *særðr* 'wounded' *íss*. . . .

To talk about scattered branches of a rune is somewhat reminiscent of this tradition. This was already a practice in the time of the *Third Grammatical Treatise*; Óláfr himself talks about a "stabbed" 1 and 1 (cf. Finnur Jónsson 1927, 26, 31).

In fig. 4 the *b*-rune has angular bows. This rune, however, often had rounded bows, ʁ. For example, the *b*-runes in A and W have rounded bows (see figs 1 and 2). Even if Valdemar was indeed accustomed to a *b*-rune with rounded bows, that does not make the interpretation unlikely. The *m*-rune's branches were sometimes straight and sometimes curved. If the author of the pangram had ʁ in mind, he may also have been thinking of the "fleeing" branches of ʝ, so for the interpretation this objection is of no relevance. It may also be mentioned that a variant of ʀ existed, where the branches are curved, i.e. ʀ. (Incidentally, mentioning which rune shape the pangram's author might have had in mind, does not infer that forms with rounded versus angular bows had any distinctive function.)

Another objection regarding the form of the *b*-rune can be made. The word *tvíþollr*, literally 'a double ball', here '*b* with its two bows', must refer to the rounded ʁ, not the angular ʀ as indicated in fig. 4. It might be thought that the author probably would not have named the rune *tvíþollr* if he were accustomed to ʀ, but this is not necessarily the case. The word *þollr* surely means 'ball', but its meaning is not so narrow. In the Norwegian *Konungsskuggsjá* (*Speculum Regale*) from the middle of the 1200s, there is a mention of *þollr svínfylkingar* 'Spidsen, den forreste Del af Fylkingen' (Fritzner 1886–1896, 1: 230), i.e. 'the point of a swine-array (wedge-shaped phalanx)'. The meaning of *þollr* was thus not at this time confined to perfectly round objects and the angular bows of ʀ could easily be described with reference to *þollr*.

It has been proposed that ʀ developed from a special form of the *b*-rune, i.e. ʀ (cf. Olsen in *Norges innskrifter med de yngre runer*, 5 [1960]: 226). The branches of ʀ were, according to this, made longer and their direction was altered. Even if this were the case, it is of no consequence to the

interpretation here. Óláfr Þórðarson obviously thought that **K** was derived from **ᚷ** by opening its bows, cf. above.¹³

Some commentators have considered **toui** (A)/**tuui** (W) a very puzzling part of the sentence. Their hesitation to interpret **toui/tuui** may be seen as an objection to my (and Wills's 2001, 2016) view on the interpretation *tví*–; if it were correct, everybody should have guessed it immediately. The spelling **tui** would have been expected if *tví*– was intended. The spelling in W (**tuui**) is, however, not problematic. The semivowel [w, u] was normally represented by <w> in the older Middle Danish period (1100–1350; Skautrup 1944, 216 f.). This symbol had no counterpart in the medieval futhark and, therefore, **uu** is an understandable choice. Wills (2016, 121) even suggests that the pangram was originally conceived in Roman letters; its <w> was then rendered as **uu** in the runic transliteration. Finnur Jónsson (1927, 15), while wondering why **u** is doubled, mentions the possibility of **uu** in **tuui** representing *w* (without drawing any conclusion from it about the reading of the word).¹⁴ The spelling in A (**toui**) is, on the other hand, not easily explained. The spelling may be due to a copying mistake or misunderstanding.

The word *mannzhøk* proposed here is perhaps a compound, and *tvíbøllr* is a prefixed word. In both manuscripts these words are, however, each written in two words, which might be considered a further objection. Wills (2001) also proposes *tvíbøllr* and does not consider the two-word writing problematic, and there is no need to. Compounds and prefixed words written in one word in Modern Icelandic are frequently written in two words in medieval manuscripts.¹⁵ *Mannzhøk* might also be a genitival phrase, *mannz høk*. In this case, the writing in two words is not a problem.

Composing a meaningful pangram is not easy. Composing a meaningful pangram that is also a riddle is still more difficult. One might thus consider the present interpretation unlikely — this would have been too difficult a task. Furthermore, the riddle makes reference to the context (the futhark

¹³ Cf. Barnes (2012, 94): “In the thirteenth century some carvers begin to use **K** instead of **ᚷ** for /p/, the shape perhaps conceived as **ᚷ** with the highest and lowest branch removed.”

¹⁴ It is indeed not surprising to see the influence of Latin orthography on runic orthography as suggested here. For example, length is rarely indicated in runic orthography, but when it is, it is due to the influence of Roman-alphabet practice (Barnes 2012, 24). The pangram's **mannz** and **boll** are, of course, examples of this.

¹⁵ Cf. e.g. the two-word writing of the prefixed *afsaka*, *fyrirætlan*, *offylli* and *yfirbragð* in AM 519 a 4to, an Icelandic manuscript from the second half the 1200s (*Alexanders saga* [ed. 2009], 242, 266, 301, 335). Compounds are often written in two words in this manuscript (p. 45).

expressed in the pangram), which has made the task even harder. Surely Valdemar's pangram must have been difficult to compose according to this interpretation. But composing a *dróttkvætt* stanza with its very strict meter and skaldic figures was no easy task either. Despite this, many people at the time took up the challenge.

In his discussion of the Icelandic use of $\mathbb{K}$, Bæksted (1942, 43) mentions that this rune is found in many Norwegian medieval inscriptions but only in two Danish ones (DR 136 [DK NJy 69] Ravnkilde brick and DR 306 [DK SkL 11] Lund knife haft). This variant is in fact rare in Danish inscriptions.¹⁶ It is, however, used in the Danish *Codex Runicus* (c. 1300), and its scarcity in Danish inscriptions is perhaps due to poor preservation. Still, it may well be that its use in Denmark was limited during Valdemar's time. It is, however, used in Valdemar's pangram, and if the interpretation offered here is correct, the sentence deals with this very rune. It may appear strange that a Dane composed a sentence about a rune hardly used in his country. However, Óláfr certainly must have known this rune. It was known in Iceland and common in Norway, where Óláfr had been and had connections; Raschellà (2016) points out several instances of Norwegian influence regarding the runes in the *Third Grammatical Treatise*. It is possible that Óláfr introduced this rune to the Danish king — and that the king, so impressed by his newly gained knowledge, made it the focus of his ingenious pangram.

All the king's runes: the original pangram

The runic versions of Valdemar's pangram are similar in both manuscripts but not identical. In the preceding sections I have occasionally mentioned the differences in spelling and that certain features are probably more original than others. To sum up, I show my reconstruction of what I believe is close to the spelling of the original version of Valdemar's pangram:

sprængd manz hok flype tuui bol

¹⁶ In my search through the *Danske Runeindskrifter* database for how /p/ is expressed in medieval Danish epigraphy, I have found two inscriptions with $\mathbb{K}$ (with and without dots) in addition to those Bæksted mentions: DR 169 [DK NJy 15] and DK SlB 22. The representation $\mathbb{B}$ (with one or two dots) is much more common, appearing in thirty inscriptions (whereof one also has $\mathbb{K}$, DR 306 [DK SkL 11]). (The numbers might be a little higher; the relevant runes are not in all cases legible from the photos in the database.) This indicates that $\mathbb{K}$ was much rarer than $\mathbb{B}$. But it also indicates that the use of $\mathbb{K}$ was not confined to a small area — the inscriptions with $\mathbb{K}$ are from North Jutland, Skåne and Schleswig.

As mentioned above, it is possible that the sentence originally also had **ø**. This would have been a possibility in either *høk* or *-bøll* or in both words. According to the proposed interpretation of Valdemar's pangram, the relevant words had the same vowel. A priori, one would assume it was expressed by the same rune, and I think **o**, a rune of the standard futhark, more likely here than **ø**. It is, however, conceivable that the pangram's author used two different runes for the same vowel quality since his goal must have been to fit as many runes as possible into the pangram.

The spelling in my reconstruction is very close to that in W, cf. the transliteration of fig. 2 above. One difference worth stressing regards the verb's final rune. I here propose **e**, whereas W (as well as A) has **i**. If the verb form *flythe* was originally in Valdemar's pangram, as suggested above, one naturally wonders if the verb was originally written with **e** (†), and not the manuscripts' **i** (l); the difference is minute and a mistake in the transmission would be understandable. One would have expected to find the *e*-rune in the pangram as Óláfr discusses the dotted *íss*-rune (†) in his treatise (cf. Finnur Jónsson 1927, 26). Note that it seemed strange also to Björn Magnússon Ólsen (1884, 45) that the sentence did not have the vowel <e> in the Roman-letter transcriptions or † in the runic versions. He, however, considered it too bold to go against the testimony of both manuscripts in his edition of the treatise.

Accordingly, the pangram has consisted of the sixteen standard runes of the futhark and six additional runes:

Standard runes: **f u p o r k h n i a s t b m l y**

Additional runes: **p æ g d z e**

Here, some runes may be conspicuous through their absence. Óláfr knew more than the twenty-two runes of the pangram, for instance the bind-rune 𐐃 (for /au/) which he defines as a diphthong (*diptongus*) and a ligature (*límingarstafr*; see Finnur Jónsson 1927, 30). He defines † (æ) in the very same manner (although the sound it represented probably was not a diphthong in the modern sense). This rune is, on the other hand, included in Valdemar's pangram. Valdemar may thus have known more runes than those included in his pangram.¹⁷ Therefore, we cannot

¹⁷ Note that 𐐃 occurs in Danish inscriptions, although infrequently (cf. e.g. Raschellà 2016, 165). Valdemar thus possibly knew this ligature (and not only from Óláfr). There was, however, probably little need for it in the pangram. Another symbol that Óláfr discusses in his treatise and which is not included in the pangram is the ligature for /ey/. Medieval Danish did not have any such diphthong (cf. e.g. Raschellà 2016, 170) and Valdemar had, of course, no need for it.

say that the sentence displays absolutely all the runes the king knew — it only contains those he cared to use, i.e. all the runes of the sixteen-rune futhark and a considerable part of the additional runes in use at the time.

It should be noted that Óláfr considered the futhark to consist of sixteen runes as was customary at the time (cf. Finnur Jónsson 1927, 25–28). The additional runes did not have an equal status: they hardly had special names, they were not included in rune poems, and cryptic codes continued to depend on the standard rune-row (cf. e.g. Haugen 1976).

The purpose

Little has been said so far about the purpose of the sentence. Bæksted's (1942) suggestion that it constituted a magic formula was mentioned above and rejected along the lines of Seim (1991). It was also pointed out that the sentence is, according to the interpretation offered here, a riddle, which is not unexpected considering the time and the learned milieu in which it was composed.

Riddles, however, can have a purpose beyond offering amusement. Once solved, riddles may serve as a mnemonic device. For example, the riddle-like rune poems (see above) have been linked to a mnemonic purpose (see e.g. Louis-Jensen 1994). According to the interpretation of the pangram offered here, one can even propose a mnemonic device on two levels. First, the sentence is a key to an extended version of the futhark, one that contains several additional runes not included in the standard sixteen-rune futhark. The additional runes could, of course, be added at the end of the standard row (or next to their older counterparts); however, additional runes were seldom included in rune-row inscriptions, and if so, they were usually placed at the end (cf. Knirk 1994, 175, 187, 195). But such a row would be rather long (twenty-two symbols if † was originally included in the pangram) and consequently difficult to remember. A meaningful pangram, consisting of old and new runes, is obviously easier to memorise. Secondly, in order to remember the pangram itself (in case it should slip one's mind) one could be aided by thinking of one specific rune, Ɓ, its relationship with its derivate, Ɓ, and of the adjacent rune Ƴ. This mnemonic aid is simple and easy to visualise.

Mnemonic devices are, of course, a well-known phenomenon of modern times. But they have a long history and certainly such devices were of greater necessity in times when writing material was scarce and expensive and the abilities to read and write were much more limited. Often poems are used for mnemonic purposes, for instance the *Cisiojanus*, a poem in

hexameter for remembering the festivals of the Catholic Church. The *Cisiojanus* is found in an Icelandic manuscript dated to c. 1250–1300 and as far back as the late 1100s in a German manuscript (Jansson and Odenius 1957, 564). The *Cisiojanus* was thus known in Óláfr and Valdemar’s time.

Seim (1991, 128 f.) compares Valdemar’s sentence to Latin pangrams discussed by Bischoff (1966, 79–86). According to him, two very old hexametric pangrams were quite widespread, and mixtures of the two can also be found (my translations):

Adnixique globum Zephyri freta kanna secabant.

Ferunt Ophyr convexa kymba per liquida gazas.

‘Joined to the westwind’s globe, they cut through the seas on a boat.’ ‘They carry from Ophir, on a curved boat, the treasures over the sea.’ (Ophir is a place mentioned in the Bible, famous for its wealth.)

Bischoff uses the term *probationes pennae*, i.e. ‘pen exercises’. These were school exercises, and Bischoff suggests (1966, 79) that they were composed in order to make the dull task of learning and writing the letters more interesting for students.

There are certainly similarities. Valdemar’s sentence is a pangram, and furthermore it is a meaningful “imperfect” pangram (making use of some symbols more than once), similar to the sentences quoted above from Bischoff. But there are also dissimilarities. The pangrams above do not appear to be riddles (see my attempted translations above). In addition, although Óláfr ran a school where his grammatical treatise was presumably read, it is very unlikely that that work, as well as Valdemar’s pangram, was intended for elementary teaching as the sentences cited by Bischoff apparently were. But Óláfr and Valdemar were learned men. Maybe they were familiar with school exercises like the ones above. They may still have been influenced and inspired by such exercises, even if their own purpose was different. According to Bischoff, such sentences were not only widespread but were also used for a very long time — these instances of pedagogical playing around (“pädagogische Spielereien” as Bischoff calls them) can be traced back to the 600s and the tradition seems to have survived into the 1700s in Spain.

The additional runes — the dotted ones and a couple of others — included in Valdemar’s pangram, were obviously of great interest to the learned duo, Óláfr and the king. As mentioned above, Óláfr discusses some of these in detail in his treatise. Four of the five (or six) additional symbols appear already in the first word in my reconstruction of the pangram,

sprængd (runes 2, 4, 6 and 7). The initial incentive for composing the pangram might have been to import the additional runes into the futhark in a way that was easily memorised. (The purpose was, however, not necessarily strictly pedagogical — perhaps this was more in accordance with the duo's antiquarian or scholarly interest in runes.) The idea of displaying this new rune collection in the form of a riddle was maybe secondary. Be that as it may, Valdemar and Óláfr were intelligent men, fond of knowledge and probably both fond of riddles.

Bæksted (1942, 217) outlines the following scenario at Valdemar's court:

Formodentlig er kong Valdemars runesætning da opstaaet paa følgende maade: kongen og hans skjald har moret sig med at aflægge gensidige prøver paa deres runeidræt, og Valdemar Sejv har valgt en (trylle)formular, hvori han vidste, at alle alfabetets tegn forekom. Ved at gengive den med runer har han vist, at han beherskede de gamle tegn til fuldkommenhed.

As should be clear by now, I think this improbable. I do, however, agree with Bæksted on one point — the king and his skald must surely have had a good time while discussing the runes.¹⁸

Bibliography

- Alexanders saga*. Ed. Andrea de Leeuw van Weenen. København, 2009.
- Amory, Frederic. 1993. "Kennings." In *Medieval Scandinavia: An Encyclopedia*, ed. Phillip Pulsiano and Kirsten Wolf, 351–52. New York and London.
- Andersen, Harry. 1942–43. "Til u-omlyden i dansk." *Acta philologica Scandinavica* 16: 258–86.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík.
- Barnes, Michael P. 2012. *Runes, a Handbook*. Woodbridge.
- Bauer, Alessia. 2003. *Runengedichte: Texte, Untersuchungen und Kommentare zur gesamten Überlieferung*. *Studia Mediaevalia Septentrionalia*, 9. Wien.
- Bischoff, Bernhard. 1966. "Elementarunterricht und Probationes Pennae in der ersten Hälfte des Mittelalters." In his *Mittelalterliche Studien*, 1: 74–87. Stuttgart.
- Bjarni Guðnason, ed. 1982. *Danakonunga sögur*. Íslensk fornrit, 35. Reykjavík.
- Björn Magnússon Ólsen. 1883. *Runerne i den oldislandske litteratur*. København.
- . 1884. *Den tredje og fjærde grammatiske afhandling i Snorres Edda*. Samfund til Udgivelse af Gammel Nordisk Litteratur, 12. København.
- Brynja Þorgeirsdóttir and Bragi Valdimar Skúlason. 2014. *Orðbragð*. Reykjavík.

¹⁸ I would like to thank Aðalsteinn Hákonarson, Gottskálk Jensson, Helgi Guðmundsson, Jón Axel Harðarson, Marteinn Helgi Sigurðsson, Mikael Males, and Þórgunnur Snædal for advice and discussions on the topic, and James Knirk and two anonymous reviewers for valuable comments and suggestions.

- Brøndum-Nielsen, Johs. 1950. *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*, vol. 1: *Indledning, Tekstkildernes Lydbetegnelse, Vokalisme*. 2nd ed. København.
- . 1957. *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*, vol. 2: *Konsonantisme*. København.
- . 1973. *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*, vol. 8: *Verber*, vol. 3: *Konjugationsformernes Udvikling*. København.
- Bure, Johan T. A. 1643. *Runa Redvx*. Stockholm.
- Bæksted, Anders. 1942. *Islands runeindskrifter*. Bibliotheca Arnamagnæana, 2. Hafniæ [København].
- Cleasby, Richard, and Gudbrand Vigfusson. 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Oxford.
- Danske Runeindskrifter* [database]. Nordisk forskningsinstitut, Københavns Universitet, and Nationalmuseet, Copenhagen. <http://runer.ku.dk/>
- Finnur Jónsson. 1910. "Runerne i den norsk-islandske digtning og litteratur." *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 25: 283–308.
- , ed. 1927. *Málhljóða- og málskrúðsrit: Grammatisk-retorisk afhandling*. Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser, 13.2. København.
- Finnur Magnússon = Magnussen, Finn. 1841. *Kortfattet Udsigt over Rune-Litteraturens nærværende Standpunkt, især med Hensyn til de den vedkommende nyeste Opdagelser*. Kjöbenhavn.
- The First Grammatical Treatise: Introduction, Text, Notes, Translation, Vocabulary, Facsimiles*. Ed. Hreinn Benediktsson. University of Iceland, Publications in Linguistics, 1. Reykjavík, 1972.
- Fritzner, Johan. 1886–96. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 2nd ed. 3 vols. Kristiania.
- Føroysk orðabók*. Ed. Jóhan Hendrik W. Poulsen, Marjun Simonsen, Jógvan í Lon Jacobsen, Anfinnur Johansen and Zakaris Svabo Hansen. Tórshavn, 1998.
- Gammeldansk Seddelsamling* [database]. <http://gammeldanskseiddelsamling.dk>. Accessed 30 Dec. 2016.
- Hansen, Aage. 1962. *Den lydlig udvikling i dansk fra ca. 1300 til nutiden*, vol. 1: *Vokalismen*. København.
- Haugen, Einar. 1976. "The Dotted Runes: From Parsimony to Plenitude." *Proceedings of the Seventh Viking Congress, Dublin, 15–21 August 1973*, ed. Bo Almqvist and David Greene, 83–92. Dublin.
- Jakob Benediktsson, ed. 1948. *Ole Worm's Correspondence with Icelanders*. Bibliotheca Arnamagnæana, 7. Hafniæ [Copenhagen].
- Jansson, Sam Owen, and Oloph Odenius. 1957. "Cisiojanus." In *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, 2: 564–65. Reykjavík etc.
- Jón Ólafsson. *Runologia* = AM 413 fol., in the Arnamagnæan Collection in Copenhagen. 1752.

- Kalkar, Otto (and Marie Bjerrum). 1881–1976. *Ordbog til det ældre danske sprog (1300–1700)*. 6 vols København. Rpt. 1976 of vols. 1–5 (1881–1918).
- Knirk, James E. 1994. “Learning to Write with Runes in Medieval Norway.” In *Medeltida skrift- och språkkultur: Nio föreläsningar från et symposium i Stockholm våren 1992 med en inledning av Barbro Söderberg*, ed. Inger Lindell, 169–212. Stockholm.
- Krömmelbein, Thomas. 1998. *Dritte Grammatiche Abhandlung: Der isländische Text nach den Handschriften AM 748 I, 4o und Codex Wormianus herausgegeben von Björn Magnus [sic] Ólsen, übersetzt, kommentiert und herausgegeben*. Studia Nordica, 3. Oslo.
- Liljegren, Johan Gustaf. 1832. *Run-Lära*. Stockholm.
- Lind, Erik Henrik. 1920–21. *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*. Uppsala.
- Louis-Jensen, Jonna. 1994. “Norrøne navnegåder.” *Nordica Bergensia* 4: 35–52.
- Marteinn Helgi Sigurðsson. 2002. “Týr: The One-Handed War-God.” Unpublished Ph.D. dissertation, Faculty of English, University of Cambridge.
- Modern Icelandic Dictionary Project = *Ritmálssafn Orðabókar Háskólans* [database]. <http://www.arnastofnun.is/page/ritmalssafn>
- Moltke, Erik. 1985. *Runes and their Origin, Denmark and Elsewhere*. Copenhagen.
- Müller, Peter Erasmus. 1811. *Ueber die Aechtheit der Asalehre und den Werth der Snorroischen Edda*. Ed./trans. Levin Christian Sander. Copenhagen.
- Nordby, K. Jonas. 2018. “Lønnruner: Kryptografi i runeinnskrifter fra vikingtid og middelalder.” Unpublished Ph.D. dissertation, Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-69539>. Accessed 28 Oct. 2019.
- Norges innskrifter med de yngre runer*. Ed. Magnus Olsen et al. 6 vols to date. Oslo, 1941–90.
- Den norsk-isländske skjaldedigtning*. Ed. Finnur Jónsson. 2 pts. (A, B), each with 2 vols. København and Kristiania, 1912–15.
- Nygaard, Marius. 1906. *Norrøn syntax*. Oslo. Rpt. 1966.
- Óláfr Þórðarson. *Third Grammatical Treatise*. See Björn Magnússon Ólsen 1884, Finnur Jónsson 1927 and Krömmelbein 1998.
- Olsen, Magnus. 1933. “De norrøne runeinnskrifter.” In *Runorna*, ed. Otto v. Friesen, 83–113. Nordisk kultur, 6. Stockholm etc.
- ONP = *Ordbog over det norrøne prosasprog*. <http://onp.ku.dk/>
- Raschellà, Fabrizio D. 1994. “Rune e alfabeto latino nel trattato grammaticale di Óláfr Þórðarson.” In *Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*, 2: 679–90. Reykjavík.
- . 2016. “Óláfr Þórðarson and the ‘Norse Alphabet’: A Thirteenth-century Icelandic Grammarian’s Account of Runic Writing.” *NOWELE: North-Western European Language Evolution [Grammarians, Skalds and Rune Carvers]* 69.2: 155–90.

- Runólfur Jónsson = Runolphus Jonas Islandus. 1651. *Lingvæ septentrionalis elementa tribus assertionibus*. Hafniæ.
- Saga Heiðreks Konungs ins Vitra* / *The Saga of King Heidrek the Wise*. Ed./trans. Christopher Tolkien. London, 1960.
- Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum: Danmarkshistorien*. Ed. Karsten Friis-Jensen, trans. Peter Zeeberg. 2 vols. København, 2005.
- Seim, Karin Fjellhammer. 1991. "Middelalderske runesyllabariet." In *Festskrift til Ottar Grønvik på 75-årsdagen den 21. oktober 1991*, ed. John Ole Askedal, Harald Bjorvand and Eyvind Fjeld Halvorsen, 124–35. Oslo.
- . 1998. *De vestnordiske futhark-innskriftene fra vikingtid og middelalder—form og funksjon*. Ph.D. dissertation, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Trondheim.
- The Skaldic Project*. <http://skaldic.abdn.ac.uk/m.php?p=skaldic>. Accessed 27 Feb. 2017.
- Skastrup, Peter. 1944. *Det danske sprogs historie*, vol. 1. København.
- Spurkland, Terje. 1994. "K and B: One Grapheme or Two?" In *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions, Grindaheim, Norway, 8–12 August 1990*, ed. James E. Knirk, 269–78. Runrön, 9. Uppsala.
- Såby, Viggo, ed. 1883. *Det Arnamagnæanske Håndskrift nr. 187 i oktav, indeholdende en dansk lægebog*. København.
- Torfi H. Tulinius. 1994. "Á Kálfskinni: Hugleiðing um ofljóst í óbundnu máli." In *Sagnáþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994*, 2: 801–03. Reykjavík.
- Wills, Tarrin. 2001. "The Foundation of Grammar: An Edition of the First Section of Óláfr Þórðarson's Grammatical Treatise." Unpublished Ph.D. dissertation, Faculty of Arts, Department of English, University of Sydney. <http://hdl.handle.net/2123/17149>. Accessed 28 Oct. 2019.
- . 2016. "The Thirteenth-century Runic Revival in Denmark and Iceland." *NOWELE: North-Western European Language Evolution [Grammarians, Skalds and Rune Carvers]* 69.2: 114–29.
- Worm, Ole = Wormius, Olaus. 1636. *R̥n̥t̥t̥k̥ [runer] seu Danica literatura antiqvissima*. Hafniæ.
- . 1651. *R̥n̥t̥t̥k̥ [runer] seu Danica literatura antiqvissima*. 2nd ed. Hafniæ.
- Þórunn Sigurðardóttir. 2018. "Undanvillingur rekinn heim: Um „lausavísu“ Magnúsar Ólafssonar í Laufási." *Gripla* 29: 261–91.

A Runic Calendar in the Vatican Library

Carla Cucina (University of Macerata)

Abstract

In 2014, the present author came across a runic calendar—that is a perpetual calendar in which golden numbers and Sunday letters are represented by runes—stored in the repository of the Vatican Latin Collection as item no. 14613. It was known previously to scholars only through a set of photographic reproductions dating back to the mid-1800s now in the Royal Library in Stockholm. This paper is a short and corrected summary of the author’s detailed account of the Vatican runic item, which was published in the *Miscellanea Bibliothecae Vaticanae* 22 (2016). This well-preserved artifact, dated 1684 and belonging to the Swedish “rune-book” type, consists of eight small wooden boards carved on both sides, bound together by a cord passing through two holes near one end. Both the contents of the calendar and its structure and overall style allow an identification of its origin as belonging to the post-medieval Swedish production in the Baltic area, more specifically in the Swedish settlements in present-day Estonia. Interesting analytic cues derive from the first account of the calendar as being stored in Bibliotheca Barberina in Rome, while a comparative investigation of the few rune-book calendars from Estonia that we know of shows that the Vatican item is original in some formal aspects and very attentive in responding to calendar issues and Swedish models. The feasts recorded with symbols in the calendar conform to the Åbo diocese; the holiday marks agree with the Swedish popular tradition, but are occasionally re-interpreted; various onomastic initials, owner’s or identification marks (*bomärke*) and the so-called Saint Peter’s game are cut on the cover pages of the rune-book.

Keywords: runic calendar, time-reckoning, calendar runes, post-medieval runic inscriptions, Estonian Swedes, saint’s days and feast symbols, Barberini’s library, Saint Peter’s game

In the spring of 2014, while working on my latest project in the manuscript section of the Vatican Library in Rome, I came across a post-

Cucina, Carla. “A Runic Calendar in the Vatican Library.”

Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 261–74.

DOI: 10.33063/diva-401070

medieval runic calendar known previously to scholars only through a set of photographic reproductions dating back to the middle of the 1800s (the Royal Library, i.e. Kungliga Biblioteket, Stockholm, Fm 70b). Some years prior to my discovery, Sven-Göran Hallonquist had tried, unsuccessfully, to locate the runic calendar reproduced in the photographs so that he could register and examine the piece for inclusion in his plans for publication of the entire vast corpus of epigraphic runic calendars within the *Runstavsprojekt* (rune-stave project) at the Swedish National Heritage Board/Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities (Riksantikvarieämbetet/Vitterhetsakademien) and the Nordic Museum (Nordiska museet) in Stockholm. With his assistance in the Royal Library archives, I was able to confirm that the newly found runic calendar in the Vatican Library was in fact that “lost” artifact.

The article here was commissioned by the editors of *Futhark*, who requested me to compose a short summary in English of my ninety-page article in Italian about this same topic (Cucina 2016a) such that the contents of my detailed account would be more easily available to runologists and other interested readers. For more complete documentation of the artifact (photographs, drawings, discussion, etc.), I refer to the original presentation. Some mistakes and misunderstandings in that article are tacitly corrected here. Corrections were based primarily on suggestions made by the editors and one of the peer reviewers, whom I wish to thank here for their thorough consideration of a number of crucial graphic and external data concerning this unfamiliar and comparatively obscure class of runic calendars.

The runic calendar (see fig. 1) is stored in the repository of the Vatican Latin Collection (Fondo Vaticano latino) as item no. 14613 (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 14613). It is a well-preserved, remarkable artifact, belonging to the Swedish “rune-book” type, i.e. a runic calendar consisting of a number of small wooden or ivory boards (usually six to eight) rather than one long stick. Bound together by a cord passing through two holes near one end, these tablets constitute a perpetual calendar in which golden numbers and Sunday letters are represented by runes. (For general presentations of Swedish runic calendars, often called *runstavar* ‘rune-staves; runic calendar sticks’ in Swedish, see particularly Lithberg 1921; 1932; 1953, 57–104; Liebgott 1973; Hallonquist 1994.) It is dated 1684. The contents of the calendar and its structure and overall style allow an easy identification of its origin as belonging to the post-medieval Swedish production in the Baltic area, more specifically in the Swedish settlements in present-day Estonia (see below).

Fig. 1. The runic calendar from Estonia in the Vatican Library (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 14613). © 2017 Biblioteca Apostolica Vaticana. Reproduced by permission of Biblioteca Apostolica Vaticana, with all rights reserved.

The Vatican rune-book calendar comprises eight rectangular wooden boards, each being approximately 233 mm long, 50 to 53 mm wide and 3 to 4.5 mm thick; they are all carved on both sides. Fairly modern Arabic numbers written with a sharp pencil appear as a rule at the upper or lower (depending on space) left-hand corner of each side of the boards and give the correct sequence of the “pages”. It should be noted, however, that the numbers 9 and 10 on the fifth board are reversed and placed at the lower right-hand corner, and thus that particular tablet must have been turned or inverted when the pagination was added. This is possible because one of the holes for the binding cord is broken all the way to the edge, meaning that it hung in only one cord. The positioning of the modern numbering, except in the case of sides 9 and 10, is correctly oriented for the reading of the runes. They are read in the standard way, from left to right. The runes for golden numbers are then in the line above the runes

for days of the week (Sunday letters), with the same orientation, whereas the symbols for church holidays and peasant feasts are below and are therefore generally inverted in relation to the runes in the other two lines. The correct foliation of the rune-book is confirmed by the original notches (one to eight) cut in the lower outer (short) edge of each board.

Runes and calendar (holiday) marks are clear and easily readable; non-calendrical carvings on the cover boards of the booklet, which provide external data and contextual notes, are also clean-cut, even if a straightforward interpretation of their meaning may occasionally not be possible. The uniformity of the calendrical carvings indicates that the calendar itself is the work of a single carver. The V-shaped cuts were probably, as usual, produced by two cuts with the knife. Although an initial guideline incision with the knife perpendicular to the surface could have been made in order to place each of the figures correctly, the final forms were carved by cutting twice, with the knife at an oblique angle to the right and to the left side of the line to be inscribed (Sven-Göran Hallonquist, pers. comm., 3 July 2017, after reading the manuscript for this article). A different, possibly later hand carved the date “ANNO 1684” on board 1r. On the outer surfaces, 1r and 8v, several apparently different and in part probably later hands incised a number of inscriptions (see below).

The material is apparently oak. Following routine procedure at the Biblioteca Apostolica Vaticana, where laboratory analysis is only performed when it is considered essential for research, no attempts have been made to determine the type of wood. My identification is based on empirical examination and comparison with runic typological analogues of similar provenance and date. The entire surface of each tablet has been treated with some substance, perhaps a smooth brown oil or wax, which has collected in the fresh end-grain of the carving incisions and given them a darker color. Although practically all the runic calendars from Sweden and Finland that Hallonquist has examined were impregnated with beeswax, usually dissolved in turpentine, he was unable to determine what surface treatment was used for the Estonian runic calendars but thought it looked like it was based on tar (pers. comm., 3 July 2017 and 28 June 2014 respectively). The boards are in comparatively good condition, but for some of them the wood is worn around the two binding holes and along the outer edges, and occasionally (from tablets 2, 5 and 7) some fragments are missing, all this attesting to the fact that the calendar most likely was in use for a long time.

The only, very brief description of the runic calendar in the Biblioteca Apostolica Vaticana catalogue entries (see Bertolini 1977, 105) provides

no explanation of how it made its way into the Vatican collections. Nevertheless, the short record in the Royal Library, Stockholm (see above), has proved of primary importance for tracing at least some of the modern antiquarian events concerning its acquisition.

In the first months of 1772, during his grand tour abroad, the Swedish philologist and Orientalist Jacob Jonas Björnståhl visited Rome. At that time, he was carrying on an extensive correspondence with Carl Kristoffer Gjörwell (the elder), the Royal Librarian in Stockholm, who as a rule published his friend's epistolary accounts in the contemporary journal *Samlaren* and in his own literary news journal *Allmänna Tidningar* as he received them, and eventually collected and published all Björnståhl's letters in six volumes, issued in Stockholm between 1780 and 1784, soon after Björnståhl's death in 1779 (see Björnståhl 1780–84). In a letter dated 18 March 1772, dealing with Roman libraries, he gives a detailed account of the Bibliotheca Barberina, then a renowned collection of more than 9000 manuscripts stored in Palazzo Barberini. Among various remarkable items, above all pertaining to Greek and other Oriental languages, he mentions a curious, neglected item as included in the library collection (vol. 1: 358 f. [letter 29], with a few orthographic corrections):

Jag har ock därstädes sedt ... äfven et gammalt Rune-Calendarium, som ingen härstädes förstod, innan jag gaf dem nyckeln. Runorne äro til figurerne olika med de i Sverige befintelige, så väl de almänna, som Helsing-Runorne.

(I have there seen ... in addition an old rune-calendar, which no-one here understood until I gave them the key. The runes are in their shapes unlike those occurring in Sweden, both the usual ones, as well as the *Hälsinge*-runes.)

Björnståhl was easily able to identify his find as a traditional (*gammalt* 'old') runic calendar, even if, as he points out, the graphic system employed was different from both the Swedish standard futhark and the staveless runes (*stavlösa runor*, also called *hälsingerunor* in Swedish since they are mainly found in the province of Hälsingland). He misses the point, however, when he states that these runes have nothing in common with the staveless runes, especially since that particular form variant of younger runes is not recorded as ever being used for calendar symbols in Sweden. Nevertheless, this is interesting evidence of the lively debate among scholars in the academic circle of Uppsala, where in 1675, after long discussions and much debate, Magnus Celsius (1621–78) had deciphered the peculiar staveless rune-row. In Uppsala, by the second half of the following century, Olof Celsius (senior, 1670–1756) had

completed and eventually published his father's runic studies (see Jansson 1983; Cucina 2003). Björnsthål himself had started his teaching career, as lecturer (*adjunkt*) and then professor of Oriental languages, at the same university.

It should, however, be mentioned that the fashion of runic (i.e. runic calendar) walking sticks (*vandringsstavar*; cf. Hallonquist 1994, 177–79) had been one of the curious products of Swedish Gothicism or Gothic revival in the 1600s. Even if the runic calendar in the Bibliotheca Barberina was a far less common, “pocket” kind of “rune-stave”, Björnsthål had no difficulty in recognizing its formal pattern, based on three horizontal lines over one another of calendar signs, covering the whole year (see fig. 2): in the middle, runes for the Sunday letters; above or below (here above), runes for the golden numbers; below or above (here below), marks and symbols for holidays.

At the end of the 1600s, the library in the Palazzo Barberini was considered the second largest book and manuscript collection in Rome (see Mabillon and Germain 1687, 133; de Montfaucon 1702, 210), and was visited by scholars from all over Europe. At the beginning of the 1800s, Friederich Blume wrote that it was open to the public at least two half-days a week (Blume 1830, 134), and that there, among other interesting items, he had seen the runic calendar briefly described by Björnsthål (p. 136, note 11). Further evidence that this rune-book was still in Rome in the later half of the 1800s comes from the above-mentioned photos preserved in the Royal Library in Stockholm (see above), since these were sent to Oscar Dickson (1823–97) in Göteborg, who eventually presented them to King Oscar II of Sweden in December 1874 (Hallonquist, pers. comm., 28 June 2014).

The Bibliotheca Barberina was acquired by the Vatican Library in 1902 (see Bignami-Odier 1934, 223 f.), but how or why the runic calendar entered the Vatican Latin Collection remains a mystery. To my knowledge, corroborated by Paolo Vian's overview of the history of the Barberini Collection in the Biblioteca Apostolica Vaticana (in D'Aiuto and Vian 2011, 336–51), it is the only item originally belonging to the Barberini Library that was not put into the Vatican Library's Barberini Collection. I could only discover that it was given a first (no. 10212) and then a new (current no. 14613) shelf mark in the Vatican Latin Collection, which means that grounds for its placement in that collection appear to have been at least somewhat doubtful in the early 1900s.

The Vatican runic calendar's general outline stems from a long tradition. The threefold horizontal, continuous or “linear” pattern reproduces the

oldest model of the runic calendar, namely the well-known Nyköping find from around 1250 or soon thereafter (see Svärdström 1966). This model is continued in the several hundreds of later Swedish examples, mostly meant for illiterate people, preserved in public and private Scandinavian collections (Hallonquist 1994). The particular mixture of crosses, attributes of saints, natural symbols and agricultural tools to mark holidays is characteristic of the common later Swedish runic calendars in the form of sticks and single or multiple boards (Lithberg 1921, 1932). The overall design and partitioning of the calendar is strongly reminiscent in particular of the wood or ivory rune-book calendars of the Lappish/Sami (Granlund and Granlund 1973) or Baltic (Jansson 1962) traditions.

As to the graphic system employed for calendar purposes, forms of the first seven runes of the younger futhark correspond to the roman letters ABCDEFG for the days of the week (Latin *litterae dominicales*, i.e. Sunday letters; used in conjunction with the solar cycle of twenty-eight years). Forms of the whole series of the sixteen-character futhark, augmented by three extra, fabricated runes (†, ✕, and Φ, called respectively *árlaug*, *tvímaðr* and *belgþorn*) correspond sequentially to the individual golden numbers from one to nineteen (Latin *aureus numerus*, Old Norse *primstafr*, Swedish *primstav*; used to specify the Metonic or moon cycle of nineteen years).

The inner side of the first tablet (1v) presents in full the runic system employed in the booklet (see below, and see fig. 3): the great solar cycle, where double Sunday letters denote leap years, and the Metonic cycle. The Church calendar, whose primary function was calculating the date of Easter, was based on the *Tabula Paschalis* (Easter table); in this table, Sunday letters crossed with golden numbers and indicated a certain year. Here, the beginning of the twenty-eight-year solar cycle is marked as pertaining to the (leap) year 1520, since the Sunday letters G/A (runes ✕/℥, i.e. **h/f**) correspond to this year on the 532-year or great Easter table (see Pfaff 1946, appendix, numeric table 8). The fact that this runic book is dated 1684 means only that it was carved according to an older model, which, by the way, must have been more or less the rule with post-medieval Swedish runic calendars of any kind.

The runes on runic calendar sticks have often acquired forms that deviate somewhat from the standard medieval forms. For instance, the *o*-rune, which in high and late medieval times basically had two branches downward to the left from a vertical stave, quite frequently has the upper branch pointed upward to the left. This is obviously done so that the branches avoid coming in contact with the pocket on the preceding *p*-rune

Fig. 2. The Vatican runic calendar from Estonia, tablet 2, with the first part of the calendar itself: 2r (side 3) covering 1 to 28 January and 2v (side 4) covering 29 January to 25 February. Drawing by the author.

when the symbols are carved close together. (This fairly standard deviant form is found in the Vatican calendar.) In addition, single runes can be reversed or inverted (accidentally?), or even all instances of a certain rune in the entire calendar can consistently have such a somewhat deviant shape. Forms that are symmetrical, such as * h, will, of course, show neither reversal nor inversion. Curiously, however, although the runes on the entire Vatican calendar itself have standard orientation (none are reversed, none are inverted, all read from left to right), all the runes in the full presentation of the runic system on 2v read from right to left, and thus the forms of the runes are reversed in relation to the forms in the calendar itself (see fig. 3 and compare with fig. 2). There is no obvious explanation for this being the case.

The remaining inner pages of the runic booklet (2r–8r) each present Sunday letters for twenty-eight days, i.e. four weeks – except for last, 8r, where there are twenty-nine Sunday letters (this in order to attain the total of 365 days of the Julian year). Thus the annual sequence is divided into thirteen sections. This division is in accordance with traditional Scandinavian time reckoning, which was based on weekly rather than monthly units, as also evidenced by the oldest Icelandic historical (*Íslendingabók*, ch. *Frá misseristali*), encyclopedic (*Rímtöl*) and juridical (*Grágás*) sources (see Brate 1908; Hastrup 1985, 17–49; Janson 2011; cf. Lithberg 1944).

Fig. 3. The Vatican runic calendar from Estonia, tablet 1v, with a full overview of the runic system for the calendar. The lines consist of nineteen golden numbers (runes) at the top for the lunar cycle and repetitions of the seven Sunday letters at the bottom for the solar cycle. The lines inexplicably read from right to left – contrary to all the other tablets in the calendar – and the runes thus appear as reversed in form. Drawing by the author.

Accordingly, on the Vatican rune-book calendar, months are only marked by means of an unornamented perpendicular line cut from the top edge down to the top of the rune for the first day of each month. This is a practice that appears around the middle of the 1600s (Hallonquist, pers. comm., 3 July 2017).

Two lines carved along the length of the broad sides of each tablet divide the available space into three bands of relatively equal width, although the one in the middle is often somewhat wider. The Sunday runes run from left to right in the middle band. Along the upper line, runes for the golden numbers match with some days according to the old series (Latin *aureus numerus antiquus*). In the lower space, crosses combined with symbols and, on occasion, appropriate indications of the vigils (*vigiliae*, by a double or triple branched ᚱ *f* for *fasta* ‘fasting’) mark the most important holidays of the Church calendar or peasant feasts of the civil year. As a particular trait of the Vatican calendar – shared with no more than a couple of runic calendars in a corpus of about 800 more or less contemporary items (Hallonquist, pers. comm., 28 June 2014) – an ‘x’ marks some crosses, namely for those holidays which had not been abolished by the 1571 Church order in Sweden (see 1 January and 6 January as opposed to 7 January on fig. 2; cf. Malmstedt 1994, 59–79, English summary 261 f.; 2014). This is good evidence for considering the carver (or owner) as well advised and politically correct in calendar matters, and for concluding that he probably worked for (or was) an ecclesiastic.

A comparison of the feasts recorded with symbols in the Vatican calendar with those recorded for various Swedish dioceses reveals that it conforms to the Åbo diocese (cf. Maliniemi 1925). Evidence lies in some feast days that occur on different dates: for instance, St. Henrik 20 (the

true date of his death) instead of 19 January, St. Margarete 13 instead of 20 July, St. Anne 15 instead of 9 December. Some other holidays, such as the votive mass of the Blessed Virgin Mary (*missa votiva de Virgine*) on 26 May and the translation of the venerated Finnish national saint, St. Henrik (*translatio Henrici*, 18 June), which were particularly observed in that see, are duly recorded on the Vatican rune-book.

A comparison with the entire corpus gives specific indications that it was produced by the Swedish settlers in Estonia, whence a small but interesting group of rune-book calendars originate. Runologists have paid little attention to these finds, except as evidence of a very late, unbroken tradition of the runes in the North, especially among farmers. Some relevant remarks about the use of runic calendars as a distinctive Swedish custom among the Estonian Swedes (*estlandssvenskar*) are, however, to be found in early ethnographic literature concerning Estonian calendar lore (Cucina 2016b; cf. in particular Jansson 1962). In books or articles published by folklorists from the last decades of the 1700s to the middle of the 1800s, one can occasionally find enthusiastic descriptions of runic items (now long lost), which are especially useful for defining the typology, date and provenance of this still elusive body of material. A case in point is the now-lost rune-book calendar originating from the Isle of Ösel, today Saaremaa, to which ethnographers in that time period paid special attention (see Hupel 1782, 366–70; Tooke 1799, 216 f.; Urban and Tooke 1812; Russwurm 1855, 169–72). The little calendar appeared carefully drawn in outline (see Hupel 1782, pl. iii; Urban and Tooke 1812, pl. ii; Russwurm and McDonald 1855, pls. xiii–xv) and described in detail with annotated lists of the recorded Church festivals and seasonal or agricultural pivotal points of the folkloric year (Hupel 1782, 367–70; revised English version in Urban and Tooke 1812, 625 f.). Such material, essential to any further research, has been very useful for my analysis of the Vatican item.

Although modern scholarly investigation in this specific niche of Scandinavian calendar lore is both scanty and in need of updating (see, however, the extensive presentation in Jansson 1962), I have been able to rely on Hallonquist's generous assistance with museum archives and private collections in Sweden, as well as on his own inventory draft and unpublished notes about all the runic finds from Estonia that he knows of. A cross-checking of information has led to the identification of a body of fifteen known—not always preserved—runic calendars from Estonia. The present comparison has been based particularly on the following items: the above-mentioned lost rune-book calendar from the Isle of Ösel

(Saaremaa); two runic books from Gammalsvenskby, Ukraine, originating ultimately from Dagö (Hiiumaa), but both now in Stockholm, namely in Nordiska museet, inv. no. 89901 (dated 1766), and in Ann-Marie Olrog's private collection (eight-page calendar, dated 1827; pers. comm. by Hallonquist, 13 Dec. 2014, and by Hallonquist with Helmer Gustavson, 16 Dec. 2014); Halle, Naturalienkabinett des Waisenhauses, no. 15Q (unknown origin; see Hofe 1942, 137–50, pls. xxiii f. [figs. 57a–b], but there erroneously thought to be a Swedish product from Finland; correct identification in Jansson 1962, 131 f., specifically note 11); and finally the lost rune-book calendar reported by Lithberg as located in Zürich in the 1930s (unknown origin; photographic reproduction in Nordiska museet, Lithbergs arkiv, E1:1).

A thorough analysis of the recorded feasts occurring in all these calendars, together with a synoptic view of the symbolic marks employed, confirms a high degree of standardization in content and style for the whole group, but it also shows some deviating formal traits on the part of the Vatican piece. For example, the recurrent mark for St. Mary's various festivals proves original in this class of calendars in that it shows the cross as part of a stylized crown (a usual symbol in the Swedish corpus), instead of the cross within a halo, which seems the rule with the Estonian runic items. Attributes of some of the saints require an unconventional or "popular" reading, based on the pivotal points of the farming or economic year rather than on traditional iconography: a fish for St. Matthias (24 February), a cuckoo for St. Mark (25 March), an ear of rye for St. Erik (18 May), a scythe for St. Olaf (29 July), a ship for St. Matthew (21 September), a scales for St. Michael (29 September), possibly a carding tool instead of the usual book for St. Birgit (7 October), a "goose" for St. Martin (11 November). The carver of the Vatican calendar proves particularly in tune with the Swedish tradition of the runic calendar stick; but even within this established tradition, he can occasionally re-interpret feast marks or create new ones. A case in point is the symbol for St. Martin's day just mentioned, which on the other Estonian calendars is alternatively an attribute of episcopal office (Ösel, both items from Gammalsvenskby [ultimately Dagö] and Halle) or a horse (Zürich), whereas on Swedish runic calendar sticks the most popular sign for Martinmas is a goose. In the Vatican calendar, the mark for St. Martin's feast is a breastbone, thus apparently referring to the folk belief that people could foresee the character of the coming winter from the whiteness versus brownness of the breastbone in the goose roasted for Martinmas (a tradition recorded first in Olaus Magnus's *Historia de Gentibus Septentrionalibus*, 1555, a

work which also contains the first printed presentation of Swedish runic calendar sticks).

The front cover of the Vatican rune-book (1r) contains the onomastic initials SMS and EOS, and upside down in respect to them EMS, all constructed on the model “XYs-Son”, and in addition marks of ownership or possibly as a maker’s “signature” by the rune-carver. Along with these, other capital letters are combined, apparently in monograms (H+I or perhaps H+T, and E+T), and an owner’s or identification mark used as a signature or often as a family sign, usually by an illiterate person (*bomärke*), appears – the same mark as occurs on the verso of the same board where the entire graphic system of the calendar is presented (1v, see above). Various carvings of several other owner’s or identification marks (*bomärke*) appear on the back cover (8v), along with the date “ANNO 1684” and the onomastic initials MMS. This probably indicates that the calendar passed from hand to hand, so that even the only certain external date (year 1684) may not refer to the original date of production of the calendar. Of course, SMS, EMS and MMS could all be sons of some particular M., and thus brothers. No better identification of any owner(s) or of local provenance could be gained from the carvings on the covers. Finally, on the front cover, a row of short perpendicular lines alternating with dots is arranged (beginning with 4 lines and 5 dots) to give the numerical sequence: 4-5-2-1-3-1-1-2-2-3-1-2-2-1. This is the set-up of the so-called (in Swedish) *Sankt Peders lek* (Saint Peter’s game, Latin *ludus Sancti Petri*), i.e. the key to the well-known and popular “Puzzle of the Thirty Counters” (cf. Murphy 1942). This shows once more the author’s careful regard for the Swedish model of the runic calendar sticks (see Lithberg 1953, 283–86; Svärdström 1972).

In conclusion, the Vatican rune-book calendar shares the basic traditional characteristics of the Swedish-Estonian production, but proves original in some formal aspects, and more attentive in responding to calendar issues and Swedish models than the average items within the typological class to which it belongs. This group definitely deserves more attention on its own right. Almost immediately after the publication of my article (Cucina 2016a), a fragment of a runic calendar, recently discovered during archaeological excavations in Tartu, was brought to my attention. I will be writing a short notice concerning this new find for a future number of *Futhark*.

Note that a restricted (or for purchase) PDF file of the article in Italian concerning the Vatican runic calendar, Cucina 2016, is available at: <https://doi.org/10.1400/246649>.

Bibliography

- Bertolini, Ottorino. 1977. "Inventarium codicum vaticanorum latinorum 14.234–14.665." Compiled 1969–75. Typewritten volume in *Biblioteca Apostolica Vaticana*. Roma.
- Bignami-Odier, Jeanne. 1934. "Guide au département des manuscrits de la bibliothèque du Vatican." *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 51: 205–39.
- Björnståhl, Jacob Jonas. 1780–84. *Resa til Frankrike, Italien, Sweitz, Tyskland, Holland, England, Turkiet, och Grekland*. Ed. Carl Christoffer Gjörwell. 6 vols. Stockholm.
- Blume, Friederich. 1830. *Iter Italicum*, vol. 3: *Archive, Bibliotheken und Inschriften in der Stadt Rom*. Halle.
- Brate, Erik. 1908. "Nordens äldre tideräkning." In *Inbjudning till öfvervarande af årsexamen vid Högre allmänna läroverket å Södermalm vårterminen 1908*, by Olof Örtenblad, 1–28. Stockholm.
- Cucina, Carla. 2003. "Olof Celsius a proposito delle rune di Helsingia (da una epistola ad Antonio Magliabechi)." *RILD: Rivista italiana di linguistica e dialettologia* 5: 33–60.
- . 2016a. "Il calendario runico nella Biblioteca Apostolica Vaticana (*Vat. lat.* 14613)." *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 22: 237–328.
- . 2016b. "Runes in Peripheral Swedish Areas: The Early Ethnographic Literature on Calendar Staves in the Baltic Islands." In *Apis matina: Studi in onore di Carlo Santini*, ed. Aldo Setaioli, 188–203. Polymnia: Studi di filologia classica, 20. Trieste.
- D'Aiuto, Francesco, and Paolo Vian. 2011. *Guida ai fondi manoscritti, numismatici, a stampa della Biblioteca Vaticana*, vol. 1: *Dipartimento manoscritti*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e testi, 466. Città del Vaticano.
- Granlund, Ingall, and John Granlund. 1973. *Lapska ben- och träkalendrar*. Nordiska museet, Acta Lapponica, 19. Stockholm.
- Hallonquist, Sven-Göran. 1994. "Primstaven: En runalmanacka." In *Runmärkt: Från brev till klotter: Runorna under medeltiden*, ed. Solbritt Benneth et al., 177–93. Stockholm.
- Hastrup, Kirsten. 1985. *Culture and History in Medieval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change*. Oxford.
- Hofe, Adolf. 1942. "Vier Runenkalender aus dem Naturalienkabinett des Waisenhauses in Halle." *Runenberichte* 1.4: 135–60, pls. xxii–xxv.
- Hupel, August Wilhelm, comp./ed. 1782. *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland*. Vol. 3. Riga.
- Janson, Svante. 2011. "The Icelandic Calendar." *Scripta islandica: Isländska sällskapets årsbok* 62: 51–104.
- Jansson, Sam Owen. 1962. "De estlandssvenska kalenderstaverna." *Svio-Estonica: Studier utgivna av Svensk-estniska Samfundet* 16 (n.s. 7): 126–49.
- Jansson, Sven B. F. 1983. *De stavlösa runornas tydning*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Filologiskt arkiv, 30. Stockholm.

- Liebgott, Niels-Knud. 1973. *Kalendere: Folkelig tidsregning i Norden*. København.
- Lithberg, Nils. 1921. "Runstavens uppkomst." *Fataburen* 1921: 1–27.
- . 1932. "Runstaven, en ursvensk rådgivare åt Sveriges bönder." *Fataburen* 1932: 117–38.
- . 1934. "Kalendariska hjälpmedel." In *Tideräkningen / Tidsregning*, ed. Martin P:son Nilsson, 77–93. Nordisk kultur, 21. Stockholm, Oslo, København.
- . 1944. "Månkalender och veckoräkning." Ed. Sifgrid Svensson. *Rig* 1944: 143–59.
- . 1953. *Computus med särskild hänsyn till Runstaven och den Borgerliga Kalender*. Ed. Sam Owen Jansson. Nordiska museet, Handlingar, 29. Stockholm.
- Mabillon, Jean, and Michel Germain. 1687. *Iter Italicum Litterarium, Annis 1685 et 1686*. Luteciae Parisiorum [Paris].
- Maliniemi, Aarno. 1925. *Der Heiligenkalender Finnlands, seine Zusammensetzung und Entwicklung*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 20. Helsingfors.
- Malmstedt, Göran. 1994. *Helgdagsreduktionen: Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1300–1800*. Historiska institutionen i Göteborg, Avhandlingar, 8. Göteborg.
- . 2014. "In Defence of Holy Days: The Peasantry's Opposition to the Reduction of Holy Days in Early Modern Sweden." *Cultural History* 3: 103–25.
- de Montfaucon, Bernard. 1702. *Diarium Italicum sive Monumentorum Veterum: Bibliothecarum Musæorum, &c.: Notitiæ Singulares in Itinerario Italico Collectæ*. Parisiis.
- Murphy, Gerard. 1942. "The Puzzle of the Thirty Counters." *Béaloides: Journal of the Folklore of Ireland Society* 11: 3–20.
- Pfaff, Alfred. 1946. *Aus alten Kalendern*. Augsburg.
- Russwurm, Carl. 1855. *Eibofolke oder die Schweden an dem Küsten Ehtlands und auf Runö*. Reval.
- Russwurm, Carl, and W. McDonald. 1855. *Lithographirte Beilagen zu Eibofolke oder die Schweden an dem Küsten Ehtlands und auf Runö*. Reval.
- Svärdström, Elisabeth. 1966. *Nyköpingsstaven och de medeltida kalenderrunorna*. Antikvariskt arkiv, 29. Stockholm.
- . 1972. "Lödöserunor som talar och täljer." *Fornvännen* 67: 94–107.
- Tooke, William. 1799. *View of the Russian Empire during the Reign of Catharine the Second, and to the Close of the Present Century*. Vol. 1. London.
- Urban, Sylvanus, and William Tooke. 1812. "Explanation of an Almanac Used in the Isle of Æsel." *Gentleman's Magazine and Historical Chronicle* 82: 625–26, pl.

Reviews

Epigraphy in an Intermedial Context. Eds. Alessia Bauer, Elise Kleivane, and Terje Spurkland. Dublin: Four Courts Press, 2018. 216 pp. ISBN 978-1-84682-716-7. € 55.00.

Reviewed by Michelle Waldispühl

Der Band *Epigraphy in an Intermedial Context* versammelt Beiträge zu unterschiedlichen Inschriftenträgern (Steinmonumente, Münzen, Grabplatten, Holzgegenstände, Kirchentüren, Kirchenwände, Glocken und Bleiamulette) und aus verschiedenen Disziplinen, wobei der Schwerpunkt in sieben von neun Beiträgen auf mit skandinavischen Runen in Beziehung stehenden Quellen liegt. Er hat zum Ziel, epigraphische Denkmäler als Zeugen mittelalterlichen Schreibens ganzheitlich zu betrachten, indem angenommen wird, dass verschiedene Modi wie visuelle Komponenten, Layout und der äussere Kontext des beschrifteten Gegenstands im Zusammenspiel mit der Inschrift zur Bedeutungskonstitution beigetragen haben (S. 9).

Den theoretischen Überbau bildet das Konzept der *Intermedialität*, in das Terje Spurkland in seinem Artikel „Introduction: Old wine in new wineskins? Some reflections on text, media and modes“ einleitend einführt. Spurkland (S. 12) betont zunächst, dass Inschriften nur in einem interdisziplinären Zugang und unter Einbezug des epigraphischen Kontexts (d.h. zusammen mit anderen Ritzungen auf demselben Objekt) zum einen und des äusseren Kontexts des beschrifteten Artefakts zum anderen gedeutet werden können, da all diese Aspekte zum Bedeutungsspektrum beitragen. Anschliessend geht er auf die Mehrdeutigkeit des Medienbegriffs ein, unter dem sowohl semiotische Systeme (Sprache, Schrift, Bilder) als auch Übertragungskkanäle und Informationsträger (Stein, Holzstab, etc.) gefasst werden können. Dem Medienbegriff grundlegend ist allerdings dessen (bedeutungs-)übermittelnde Funktion. Intermedialität meint auf dieser Begriffsgrundlage das Zusammenspiel und Zusammenwirken von mehreren Medien bei der Bedeutungsübermittlung (bzw. -konstitution) von Kulturobjekten (S. 14). Spurkland lässt nicht unerwähnt, dass es konkurrierende Termini für die oben genannten Auffassungen von *Medium* gibt: Für die Bezeichnung semiotischer

Waldispühl, Michelle. "Review of *Epigraphy in an Intermedial Context*. Eds. Alessia Bauer, Elise Kleivane, and Terje Spurkland. Dublin: Four Courts Press, 2018. 216 pp. ISBN 978-1-84682-716-7."

Futhark: International Journal of Runic Studies 9–10 (2018–2019): 275–86.

DOI: 10.33063/diva-402186

Ressourcen existiert der Begriff *Modus* (engl. *mode*; *modality*; S. 15), während die materielle Auffassung durch „Materialität“ ausgedrückt werden kann (S. 13). Spurkland unterlässt es allerdings, die Begriffe nagelfest zu definieren, sondern belässt es dabei, die theoretische Komplexität der zu behandelnden Phänomene aufgezeigt zu haben und überlässt mögliche theoretische Schlussfolgerungen mit Verweis auf die kommenden Beiträge dem Leser und der Leserin (S. 17).

Im ersten thematischen Beitrag des Bandes unter dem Titel „Philological considerations set in stone: looking again at the early medieval inscriptions of Wales“ widmet sich Anthony Harvey den frühmittelalterlichen walisischen Parallelinschriften mit Texten im Ogham und im römischen Alphabet. Mit einem philologischen Zugang geht er der Frage nach der Funktion der beiden Schriftsysteme auf demselben Objekt sowie dem Stand der damaligen Sprachkompetenzen nach.

Ein bedeutendes Charakteristikum der in Latein verfassten walisischen Alphabetinschriften ist, dass die lateinische Sprache im Verlauf der Jahrhunderte in Bezug auf Flexionsendungen immer fehlerhafter wird (S. 21 f.). Während diese Entwicklung bisher als Symptom schwindender Kompetenzen in Latein als Zweitsprache interpretiert wurde, plädiert Harvey dafür, dass es sich genauso wie bei der Entwicklung der romanischen Sprachen auf dem Kontinent um natürlichen Sprachwandel in einer fortlaufenden mündlichen Verwendung handeln könnte (S. 22). Er stützt diese These mit Wortschatzuntersuchungen in zeitgenössischen lateinischen Texten aus Wales, wo ein Ausbau vergleichbar mit dem Kontinentalromanischen festgestellt werden kann. Auf dieser Basis interpretiert Harvey die zahlreichen, bisher als vermeintliche Genitivendungen angesehenen *i*-Endungen in Subjektstellung (z.B. in *CUNOGUSI HIC IACIT* [Hervorhebung im Original]) neu als fehlgeschlagene Versuche, trotz geschwundenen Flexionsendungen im mündlichen Gebrauch korrektes Latein zu schreiben (S. 27). Die Variation zwischen korrekten und fehlerhaften Formen im Gesamtmaterial erklärt er mit unterschiedlichen Ausbildungsgraden bei den Schreibern.

Aus dieser „Romanisch-These“ schliesst Harvey, dass die jeweiligen parallelen Steininschriften mit Ogham und römischem Alphabet nicht an zwei völlig unterschiedliche Rezipientengruppen gerichtet waren, sondern höchstens an zwei Gruppen mit unterschiedlichen Mutter-, bzw. kulturellen Identitätssprachen (S. 25).

Elisabeth Okasha betrachtet ebenso insulare Denkmäler mit zwei Schriftsystemen, allerdings die angelsächsischen mit Inschriften in Runen und römischem Alphabet. Sie kategorisiert in ihrem Artikel „Roman script and runes in Anglo-Saxon inscriptions: an intermedial usage?“ die insgesamt siebzehn Inschriften (von total 350 angelsächsischen, beschrifteten Objekten zwischen dem 7. und 11. Jahrhundert) in vier Gruppen: die erste Gruppe umfasst fünf Inschriften mit einem Text im römischen Alphabet und vereinzelt Runenzeichen, die zweite das Franks Casket mit hauptsächlich runischen Texten und einem im römischen Alphabet, die dritte drei Parallelinschriften mit identischen Texten in beiden Schriftsystemen und die vierte schliesslich acht Objekte mit jeweils unter-

schiedlichen Texten in Runen und im römischen Alphabet. Generell lässt sich eine systematische Zuordnung von Schriftsystem und Sprache feststellen: Lateinische Texte werden immer nur im römischen Alphabet verschriftet, während Personennamen und altenglische Textteile in beiden Schriftsystemen zum Ausdruck kommen (S. 35). Was die vereinzelter Runen in der ersten Gruppe betrifft, plädiert Okasha für eine intentionale Verwendung und schlägt als Funktion die Erhöhung der Qualität der Inschrift, dekorative Motive, Platzgründe, Wissensdemonstration oder eine Markierung der Herkunft und Identität vor (S. 36). Auch die Schriften- und Sprachenkombination auf dem Franks Casket hält sie für intentional und sieht eine „multimodale Betrachtung“ als geeignet an, um den Text zu verstehen, worauf sie allerdings nicht weiter eingeht (S. 38). Für die Parallelinchriften findet sie es am wahrscheinlichsten, dass die jeweiligen Ritzer ihr Können in beiden Schriftsystemen zur Schau stellen wollten (S. 40). Eine Adressierung zweier unterschiedlicher Gruppen sei nicht anzunehmen, da es im angelsächsischen Kontext zu jener Zeit kaum jemanden gegeben habe, der/die nur eines der beiden Schriftsysteme beherrscht hätte. Okasha merkt abschliessend an, dass die Verwendung von mehreren Schriftsystemen dem beschrifteten Objekt zusätzliche Bedeutungsebenen gebe und die Gesamtbedeutung multimodal zu verstehen sei. Es bleibt jedoch dem Leser und der Leserin überlassen, inwiefern diese Bedeutungsaspekte in einer solchen Perspektive zu deuten und die Botschaften auf den Objekten zu verstehen wären.

Das Verzeichnis mit allen siebzehn Inschriften sowie dem Korpus der Hartlepool-Inschriften (S. 40–42) ist übersichtlich und handlich, allerdings unvollständig (z. B. fehlt bei Falstone der Text in Runen). Ausserdem hätte sich das runologische Auge über eine fettgedruckte Wiedergabe der Runentransliterationen gefreut.

Svein H. Gullbekk behandelt in seinem Beitrag „Coins and epigraphy: comments on literacy in eleventh-century Norway“ Münzen aus Norwegen des 11. Jahrhunderts unter dem Gesichtspunkt der individuellen Schreibfähigkeit. Er betont eingangs die Relevanz des methodischen Ansatzes, dass in der Numismatik entgegen bisheriger Praktiken die Betrachtung jedes einzelnen Exemplars (und nicht nur des bestbewahrten) von Bedeutung ist, da individuelle Variation insbesondere in Bezug auf literale und technische Fertigkeiten möglich ist (S. 43 f.).

Eine solche Variation zeigt sich deutlich in den norwegischen Münzen des 11. Jahrhunderts, die zwar von einem ursprünglich auf römische Praktiken zurückgehenden Standard mit ikonographischen Darstellungen und Inschriften auf Vorder- und Rückseite ausgehen, jedoch zu einem grossen Anteil, im Fall der Münzen aus der Regentschaft von König Harald Harðráði (1047–1066) gar zu 95 %, unlesbare Inschriften tragen. Der Anteil Münzen mit unlesbaren Inschriften nimmt zwar bis zu König Olaf Kyrres Regentschaft (1067–1093) ab, bleibt aber bestehen, woraus Gullbekk schliesst, dass die grundsätzliche Beschriftung, das Gewicht und das ikonographische Design für die Anerkennung und Verwendung der Münze als Währung bedeutender waren als die Lesbarkeit der Inschriften (S. 52 f., 56). Darin unterscheiden sie sich von zeitgenössischen Münzen aus Deutsch-

land und England, wo die lateinischen Buchstabeninschriften generell lesbar sind (S. 54, vgl. S. 47 Anm. 6).

Mit Runen beschriftete Münzen wurden erst unter Haralds Sohn Olaf Kyrre eingeführt und weisen auch viele unlesbare Beschriftungen auf. Gullbekk vermutet, dass Schriftkundige die Münzen jeweils definiert hätten, die Ausführenden jedoch die Beschriftungen nicht sinnvoll umsetzen konnten (S. 55). Unter Olaf wurden das runische Schriftsystem und die Volkssprache dem Latein und dem römischen Alphabet vorgezogen, was in einem europäischen zeitgenössischen Vergleich heraussticht (S. 56).

Gullbekks Beitrag zeigt auf, dass die Perspektive auf einzelne Exemplare anstatt nur auf das Konzept einzelner Stempel Einsichten in vorherrschende individuelle Schreib- und Gestaltungspraktiken und dem Verwendungswert von Münzen bringt. Relevant ist insbesondere die Schlussfolgerung, dass Lesbarkeit für die mediale Funktion des Objekts eine untergeordnete Bedeutung hatte. Der Fokus liegt im Beitrag lediglich auf der Les- und Deutbarkeit der Inschriften, während weitere Aspekte wie z.B. das Zusammenspiel der ikonographischen Umsetzung mit den Beschriftungen in weiteren Studien auch in Betracht genommen werden könnten. Ausserdem wäre ein systematischer Überblick über die Anteile von unlesbaren, lesbaren aber nicht-lexikalischen und lexikalischen Inschriften in den jeweiligen Schriftsystemen anhand von quantitativen Daten wünschenswert. Für das Verständnis der Tabelle 4.1 (S. 48) wäre eine genauere Erklärung der verschiedenen Klassen in der ersten Spalte für einen interdisziplinären Leserkreis hilfreich gewesen.

Magnus Källstöms Beitrag „*Haraldær stenmæstari—Haraldus magister: a case study on the interaction between runes and Roman script*“ widmet sich dem Nebeneinander von Runen und dem lateinischen Alphabet in den von Meister Harald signierten fünf evtl. sechs Grabplatteninschriften (datiert zwischen dem Ende des 12. und der Mitte des 13. Jahrhunderts) aus Västergötland. Drei Grabplatten weisen dieselbe volkssprachige Erinnerungsformel in Runen und im römischen Alphabet auf. Hinzu kommt Haralds Ritzerformel, die zweimal (Vg 95, Vg 146†) im römischen Alphabet und auf Latein und einmal (Vg 165) in Runen und Volkssprache steht. Was die Abfolge der jeweiligen Inschriften auf derselben Grabplatte betrifft, argumentiert Källström dafür, dass die Inschriften im römischen Alphabet wohl vor den runischen zu lesen seien. Dafür sprechen die im Anschluss an die Runeninschriften platzierten Ritzerformeln, die in anderen Inschriften prototypisch am Schluss stehen (S. 69 f.). Es lässt sich ausserdem, genauso wie bei den von Okasha behandelten angelsächsischen Mischinschriften (siehe oben), feststellen, dass Latein jeweils im römischen Alphabet, die Volkssprache jedoch mit beiden Schriftsystemen verschriftet wurde (S. 70).

Källström vergleicht anschliessend die Schreibungen in den jeweiligen Parallelinschriften und stellt fest, dass das runische Schriftsystem zwischen monophthongiertem /e:/ (< /æi/) † **e** und /æ:/ † **æ** unterscheidet, das römische Alphabet jedoch nur E verwendet. Die Ausnahme des Männernamens **rehinmop**

REHINMOT erkläre sich damit, dass es eine Entlehnung aus dem Deutschen sein kann (S. 71). Zwei weitere vokalische Besonderheiten in Haralds Schreibsprache sind die Wiedergabe der Umlautvokale /ø/ und /y/ mit VE (HVESA, parallel in Runen **hōsa**) respektive EV (DEVRMOSON, in Runen **dyrmoson**) im römischen Alphabet sowie die Schreibung **beorn** BEORN für den Namen altnordisch *Biörn*. Während Källström für erstere Besonderheit keine deutliche Anknüpfung findet, sieht er in letzterer einen möglichen angelsächsischen Einfluss (S. 72). Bei den Konsonantenschreibungen fallen die von der lateinischen Tradition beeinflussten Geminatenschreibungen (z. B. **gunnar** GUNNAR in Vg 95) auf. Eine umgekehrte Beeinflussung zeige sich in der H-Schreibung des Frikativs /g/ (z. B. **felaha** FELAHA, **mahister** MAHISTER in Vg 95), die allerdings in den wohl entlehnten Namen **rehinmop** REGINMOT und **markæræti** (möglicherweise ursprünglich mit einer punktierten *k*-Rune, d. h. **g**) MARGARETI (Vg 146†) nicht konsequent durchgeführt ist (S. 72 f.). Schliesslich sind /d/ und /b/ in Runen konsequent auseinander gehalten als **d** und **þ**, während im römischen Alphabet für beide Lautwerte D verwendet wird (wieder mit Ausnahme von REGINMOT).

Källström präsentiert interessante und wertvolle Beobachtungen zur gegenseitigen Beeinflussung der beiden Schriftsysteme auf graphematischer Ebene, allerdings bleiben sie vorerst nur Momentaufnahmen, für die auf breiterer Basis erst noch Erklärungen gefunden werden müssen (S. 74). Zu kurz kommen Betrachtungen zur Wahl des einen oder anderen Schriftsystems. Weshalb wurde die Memorialformel jeweils als Parallelinschrift in sowohl Runen als auch Buchstaben notiert, während die Ritzerinschrift nie doppelt und zudem in unterschiedlichen Schriftsystemen und Sprachen erscheint? Ebenso ist AVE MARIA GRATIA in Vg 165 nur in Buchstaben wiedergegeben, weshalb? Hier könnte eine genauere Betrachtung der Schriftwahl geknüpft an Textkonventionen weiterführend sein.

Kristel Zilmer analysiert in ihrer Studie „Fixed and fleeting? Thoughts on the materiality and mediality of inscribed artefacts from medieval Bergen“ die materiellen und medialen Eigenschaften der beschrifteten Objekte von Bryggen in Bergen. Als theoretischen Ausgangspunkt betont sie, dass beschriftete Artefakte durch die Präsentation von Schrift oder anderen visuellen Markierungen, durch ihre materiellen Eigenschaften sowie ihre möglichen Funktionsweisen zusammen mit den jeweilig eingebetteten Bedeutungen eine Kombination von „mediation practices“ darstellten (S. 78). Das analytische Hauptgewicht legt sie auf die Materialität individueller Artefakte sowie deren dynamische Entwicklung als Medien in verschiedenen, möglichen Handlungskontexten.

Einleitend stellt Zilmer klar, dass der in bisheriger runologischer Literatur verwendete Begriff *runic/wooden stick* ‚Runen-/Holzstäbchen‘ der Diversität des Materials aus Bryggen nicht gerecht wird. Diese Diversität zeigt sie anhand einiger Fallbeispiele auf. Als erstes präsentiert sie zwei wohl als Wachstafeln verwendete Holzobjekte (N B368 und N B669), die entweder auf der Rückseite (N B669) oder gar auf den von der ehemaligen Wachsschicht überdeckten Flächen (N B368) eine Runeninschrift tragen. Auf diesen beiden Objekten

konnten Inschriften folglich unterschiedlich materialisiert werden – in Wachs oder in Holz. Weiter unterscheidet sie Tafeln (*tablets*) von Stäbchen (*sticks*) anhand deren materiellen Eigenschaften: Tafeln sind flacher, während die Seiten der Stäbchen so breit sind, dass sie potentiell auch hier Inschriften fassen und somit insgesamt auf vier Seiten beschrieben werden konnten (S. 86 f.). Sie betont jedoch, dass diese Kriterien, um dem Material gerecht zu werden, als zwei Enden eines Kontinuums zu sehen seien. Unter den anschliessend präsentierten Einzelbeispielen findet sich ein anhand materieller Eigenschaften sichtlich als Schreibtafel zubereitetes Exemplar, das fünf senkrechte Linien („Stäbe“) trägt und deshalb in Bezug auf seine Medialität – nicht zuletzt von der modernen Forschungsgemeinde – als beschriftetes Objekt wahrgenommen wird (S. 88 f.). Weitere Beispiele zeigen auf, dass einzelne aus heutiger Sicht simultan wahrgenommene Ritzungen nacheinander auf dem Objekt angebracht worden sind und dessen Funktionalität verändert haben (S. 91 f.), oder dass die Bildlichkeit der Schriftzeichen in ornamentaler Funktion ausgenutzt werden konnte (N B455, N B451, S. 92 f.). Unterschiedliche Visualität (bzw. Ritzqualität) der Inschriften weist auf verschiedene Ritzereignisse bei mehreren Inschriften auf einem Objekt (N B78) oder auf unterschiedliche funktionale Intentionen wie bei den stilisierten Doppelstrichrunen der Liebesinschrift auf N B464 (S. 94 f.). Zilmer erwähnt schliesslich auch noch auf ein elaboriertes Exemplar (N B287), das neben unterschiedlichen Runeninschriften in Klartext auch runische Kryptosysteme präsentiert und damit eine Schriftensammlung vermittelnd darstellt, weshalb es als didaktisches Hilfsmittel angesehen werden könne (S. 98).

Zilmers Beitrag zeigt, dass der analytische Fokus auf Materialität Charakteristika der Inschriften zutage fördert, welche die Funktionalität von beschrifteten Artefakten, insbesondere auch jener, die aus lexikalischer Sicht als irrelevant gelten, genauer aufzeigen können. Diese Beobachtungen tragen unverkennbar zu einem breiteren Verständnis der damaligen Schriftkultur bei. Die theoretischen Ansätze des Artikels bieten einen fruchtbaren Analyse Rahmen, wenn auch der Überbau gegebenenfalls stark theoretisiert und der analytische Mehrwert teilweise schwer nachzuvollziehen ist.

Elise Kleivane betrachtet in ihrem Beitrag „*Epigraphic Ave Maria as evidence of medieval literacy*“ die Variation der epigraphischen Überlieferung des Ave Maria-Gebets im mittelalterlichen Norwegen. Dabei liegen ihre Interessen zum einen auf dem Zusammenspiel der schriftlichen Quellen mit der angenommenen mündlichen Form des Gebets, zum andern auf der Vermittlung des Gebets in unterschiedlichen Modi (Layout, Ornament, Sprache und Schriftsystem) sowie auf den verschiedenen funktionalen Kontexten der Schriftträger. Als methodische Voraussetzung diskutiert sie die trennende Betrachtung von intendierter Funktion eines beschrifteten Objekts bei der Produktion sowie dessen (möglicher) abweichender Rezeption bei veränderten kontextuellen Bedingungen.

Kleivane kategorisiert die Ave Maria-Inschriften, die sowohl in Runen als auch im römischen Alphabet verschriftet sind, in eine ältere Gruppe, bei der längere

Textausschnitte vorkommen und eine jüngere, die nur den „Titel“ (*Ave Maria*, oder gar nur Teile davon) angeben. Diese Entwicklung interpretiert sie dahingehend, dass das Gebet in seiner mündlichen Form in jüngerer Zeit weiter verbreitet war und sich die Funktionen der Niederschrift geändert haben. Die langen Inschriften in Runen (Bergen N 617, Wandgraffiti in der Fortun Stabkirche N 307, Türring von Tønjum N 347 und der Holzklotz von Tønsberg N A63) werden als didaktische Hilfsmittel zur breiteren Vermittlung beziehungsweise zum Lernen des Gebets interpretiert, wenn auch eine Überlagerung mit anderen, z.B. apothropäischen Funktionen für Tønsberg und Fortun in Betracht gezogen wird (S. 107–110). Die fragmentarischen Ave Maria-Inschriften hingegen deuten Kleivane (S. 112–120) als *pars-pro-toto*-Referenzen auf das gesamte Gebet und insbesondere im Kontext der Grabplatten als Aufforderung an die Leser, das Gebet für die Verstorbenen zu beten, wie es in schwedischen Grabinschriften gelegentlich explizit ausformuliert ist (S. 118 f.). Speziell erwähnenswert ist schliesslich Kleivanes Deutung der für die Allgemeinheit nicht sichtbaren Ave Maria-Inschrift auf der Kirchenglocke von Gjerpen N 143 (S. 111 f.). Unter Anknüpfung an theologische Literatur, womit die Bedeutung von Glocken im religiösen Kontext unterstrichen wird (vgl. zur historischen Analyse der Glocke als Medium Missfelder 2018, 329 f.), „schwinge“ die Inschrift im Klang der Glocken „mit“ unter Voraussetzung dessen, dass kollektives Wissen darüber bestand, welche Inschrift auf der Glocke angebracht war.

Der Artikel bringt interessante Deutungsansätze und zieht generelle methodische Schlussfolgerungen zur Deutung und zum Verwendungskontext von mittelalterlichen Ave Maria-Inschriften. Insbesondere relevant ist Kleivanes Konstatierung, dass für die Verwendung beschrifteter Artefakte nicht unbedingt (nur) Lesevermögen vorliegen muss, sondern dass kulturelle Kompetenz über die funktionale Einbettung der „Medien“ in kulturelle Praktiken genauso bekannt sein müssen. Hinzuzufügen wäre noch, dass es nicht nur kulturelle Kompetenz zum Schriftträger braucht, sondern auch zur Situationalität der Verwendung (vgl. dazu Waldspühl 2013, 102–104, 238–242; 2016, 336). Runen werden zwar als angebrachterer Modus zur Vermittlung an ein weniger gebildetes Publikum gedeutet (S. 110), doch Kleivane (S. 121) plädiert dafür, die Zweischriftlichkeit von Runen und römischem Alphabet im mittelalterlichen Norwegen differenzierter zu sehen als dies in der einfachen funktionalen Zuordnung von römischem Alphabet zu gebildetem Milieu und (vorwiegend) Manuskriptkultur und von Runen zur ungebildeten Gesellschaftsschicht und (vorwiegend) epigraphischen Kultur bisher getan wurde.

Insgesamt wird aufgezeigt, dass eine Betrachtung von epigraphischen Texten in ihrem medialen Kontext ganzheitlichere Einsichten darüber bringt, wie Texte in den zeitgenössisch-kulturellen Verwendungskontext eingebettet gewesen sein könnten. Der Beitrag hätte jedoch von einer systematischeren und strukturierteren Herangehensweise, beispielsweise anhand einer Übersicht über die Inschriften mit der Verteilung auf verschiedene Schriftträger und der Verwendung einzelner Modi, sowie einer expliziteren theoretischen Verankerung profitiert. Die Verwendung des Begriffs *Medium* ist nicht konsequent und gelegentlich ver-

wirrend (definiert als „Schriftträger“, S. 101, dann aber verwendet für Oralität und das Ave Maria-Gebet, S. 102). Das Konzept der *Intermedialität* kommt nicht explizit zur Sprache, auch wenn in mehreren Deutungsbeispielen – nicht zuletzt im Beispiel der Glocke von Gjerpen – genau diese kombinierte Medialität als bedeutungskonstituierend ausgelegt wird.

Der Beitrag „In the beginning was the Word ... : new finds of lead amulets in Denmark“ von Lisbeth M. Imer und Rikke Steenholt Olesen präsentiert im Wesentlichen Neufunde von Inschriften (im römischen Alphabet und in Runen) auf mittelalterlichen Bleiamuletten aus Dänemark. Die Inschriften im römischen Alphabet sind in der bisherigen Forschung vernachlässigt worden, weshalb die Beschreibung dieser Texte sehr begrüßenswert ist. Es wäre allerdings wünschenswert gewesen, auch bei diesen Inschriften neben der englischen Übersetzung eine Transkription des lateinischen Texts zur Verfügung zu stellen.

Angesichts der erstmaligen Funde von volkssprachigen Bleiamulettinschriften in Runen werden die Formen eingehend analysiert und besprochen. Unbestritten leisten diese Neufunde einen bedeutenden Beitrag zur altdänischen Sprachgeschichte, sowohl in lexikalischer als auch grammatischer Hinsicht. Ich sehe hier aus Platzgründen davon ab, die sprachlichen Deutungen ausführlich zu besprechen. Die Analysen sind gründlich und nachvollziehbar. Der Sprachstand der Inschriften macht eine Datierung ins ältere Mitteldänische (1100–1350) wahrscheinlich (S. 150 f.) und runologische Argumente erlauben eine präzisere Verortung des ältesten Amuletts im 12. Jahrhundert und des jüngsten im 13.–14. Jahrhundert. Die Abfolge der inhaltlichen Textbausteine ist in allen Inschriften dieselbe, weshalb sich die Inschriften auch funktional im selben Spektrum befinden.

Im abschliessenden Kapitel vergleichen die Autorinnen die Texte im römischen Alphabet mit jenen in Runen. Sie ziehen jedoch zurecht nur vorsichtige Schlüsse, da die Buchstabeninschriften aus fachgeschichtlichen Gründen bisher erst spärlich erforscht sind. Alle Amulette weisen christliche Gebete auf und es werden dieselben Elfen und Dämonen genannt. Die runischen, volkssprachigen Inschriften enthalten jedoch Textbausteine, die ins vorchristliche Zeitalter weisen, weshalb hier eine ältere, mündliche Tradition möglich sein kann (S. 153). Ansonsten tritt Latein als dominante Sprache der Runenamulettkultur in Erscheinung (Latein ist Teil aller Amulette, entweder alleine oder zusammen mit einem volkssprachigen Text), was für eine Nähe der Sprüche zur Kirche spricht (S. 154).

Der Artikel bietet wertvolles, gründlich diskutiertes neues Sprachmaterial und leistet einen fundierten Beitrag zum Verständnis von beschrifteten Bleiamuletten. Intermediale Aspekte kommen allerdings deutlich zu kurz und werden mit dem Satz „... results in each amulet being a product of intermediality: lead as material is one medium, the written word another, the carving of the written word a third, the folding and squeezing of the amulet a fourth and so on“ (S. 153) zu oberflächlich abgetan. Es wäre z. B. interessant gewesen, das Zusammenspiel von lateinischen und volkssprachigen Textelementen auf demselben Objekt bzw. die Wahl des

einen oder anderen Schriftsystems analytisch zu beleuchten. Ausserdem ergibt die poetische Natur der Formeln zusammen mit der Deutung von **mal runir** als ‚Rätsel‘, d.h. als eine Bezeichnung für ein Genre (S. 139; vgl. Nordby 2018, 29 zu *málrúnar* als Erklärung für einen poetischen Kenning) und **pularunu** als ‚Skaldenrunen, Skaldenreim (in Runen)‘ (S. 144) sowie die Anknüpfung an mögliche ältere mündliche Praktiken bei den volkssprachigen Runentexten einen spannenden intermedialen Komplex, der für die kulturgeschichtliche Bedeutung der Amulette relevant sein könnte.

Marco Bianchi behandelt in seinem Artikel „A stone on paper: intermediality and the Eggeby runic inscription“ den wikingerzeitlichen Runenstein von Eggeby (U 69) aus intermedialer Perspektive mit dem Ziel, der zeitgenössischen sozialen Einbettung des Textmonuments und damit der Deutung der kommunikativen Botschaft näher zu kommen. Er betrachtet dabei das Zusammenspiel unterschiedlicher medialer Ausdrucksformen auf dem Stein bei Produktion und Rezeption.

Bianchi unterscheidet deutlich zwischen den Konzepten *Medium* und *Modus (mode)*, indem er die Verwendung des Terminus *Medium* innerhalb der multimodalen und intermedialen Forschungstradition beleuchtet. Er konstatiert, dass *Medium* in der intermedialen Theorie sowohl für materielle Träger und technologische Verbreitungsinstrumente als auch für semiotische Systeme verwendet wird (S. 158). Intermedialität umfasst somit nicht nur das Zusammenspiel von unterschiedlichen semiotischen Systemen, sondern auch Medien (z.B. Bild, Musik), die mittels desselben semiotischen Systems (z.B. schriftlich in einem literarischen Text) repräsentiert werden (S. 158 f.). Bianchi begrenzt den Terminus in seiner Studie dann allerdings auf die materielle Definition.

Im ersten Teil seiner Studie untersucht Bianchi die Rezeption der Inschrift auf dem Runenstein wissenschaftsgeschichtlich und zeigt auf, dass Deutungen aus dem 17.–19. Jahrhundert auf einer Fehlesung in einer Abbildung eines Holzschnitts aus dem 17. Jahrhundert beruhen (vgl. Abb. 9.2 auf S. 162), d.h. vom wirklichen Runenstein losgekoppelt vorgenommen wurden. Die Runologen beziehen sich auf die Abbildung als handle es sich um den wirklichen Runenstein. Diese stellt laut Bianchi (S. 168) eine durch intermediale Referenz erzeugte Illusion dar: Die Runologen sahen die Abbildung als echten, interpretationswürdigen Repräsentanten des Artefakts an. Ausserdem waren die jeweiligen Deutungen im Rahmen der vorherrschenden kulturhistorischen Vorstellungen präkonzeptioniert.

Der zweite Teil behandelt drei mögliche intermediale Referenzen in der Eggeby-Inschrift. Die christliche Formel *Guð [hial]pi hans and ok sálu bætr þan hann gærði til* ‚Gott helfe seinem Geist und seiner Seele besser als er es verdiente‘ sei nicht wörtlich zu verstehen, sondern knüpfe an mündliche Formeln an, die im Zusammenhang mit kulturellen Praktiken des Totengedenkens zu sehen seien, und referieren damit abstrakt auf die Gesamtheit des Totengedenkens. Die Formel *munu æigi mæрки mæiri verða* ‚kein Monument wird bedeutender sein‘ könne als Zitat derselben Formel in einer anderen Inschrift angesehen werden, wobei es

sich je nach Definition bzw. damaligem Kontext um Intertextualität oder Intermedialität (mit Referenz auf mündliche Praktiken, S. 170) handle. Die Erwähnung der Brücke in der einleitenden Erinnerungsformel *Ragnælfir lét gærva brō þessi æftir Anund* ‚Ragnelfr liess diese Brücke nach Arnund errichten‘ schliesslich enthält die Referenz auf eine Brücke, die zusammen mit dem Runenstein als *mærki* ‚Monumente‘ anzusehen und laut Bianchi (S. 170) als „Index“ für die (ausserinschriftliche) „Medienkombination“ Runenstein-Brücke zu klassifizieren sei.

Bianchis Beitrag zeigt, dass mit modernen theoretischen Konzepten, wie den hier angewandten Begriffen der verdeckten (*covert*) und offenen (*overt*) Intermedialität, vereinzelte bestehende Interpretationen zu einer Inschrift geknüpft werden können, um neue Einsichten in einen möglichen zeitgenössischen Rezeptionsrahmen und somit den sozialen Kontext der Runensteine zu gewinnen.

Alessia Bauer schliesslich widmet sich in ihrem Beitrag „*Runica manuscripta* as an example of intermediality in manuscripts?“ den nordischen *Runica manuscripta*. Sie distanziert sich einleitend vom Konzept der *Intermedialität* und beschränkt sich in ihren Betrachtungen auf Multimodalität, was für *Runica manuscripta* bedeute, dass diverse Modi wie das lateinische und das runische Schriftsystem, Illustrationen und das Textlayout eine multimodale Komplexität ergeben, deren Komponenten zum Ausdruck einer Bedeutung funktional und intentional gewählt seien (S. 174 f.). Aus ihrer Studie schliesst Bauer Dokumente aus, bei denen verschiedene Modi in einem diachronen Prozess auf demselben Objekt zu stehen kamen, da die unterschiedlichen Modi nicht als Ausdruck einer einzigen Botschaft geschaffen wurden (S. 176). Bauer macht ihre Betrachtungen somit aus einer rein produzentenorientierten Perspektive.

Die Präsentation der – widersprüchlich zur zuvor eingeführten theoretischen Begrenzung – „intermedial“ (S. 178) genannten nordischen *Runica manuscripta* erfolgt in drei Gruppen. Die erste Gruppe, die ideographischen Runen, welche als Abkürzungen in volkssprachige Lauftexte im römischen Alphabet integriert sind, sieht Bauer als gute Beispiele für multimodale Kommunikation an. Die Textbotschaft funktioniert nur im Zusammenspiel der Runenzeichen mit dem restlichen Text. Die Runensequenzen der zweiten Gruppe jedoch, welche Personennamen, Ortsnamen oder Besitzerformeln in den Marginalien wiedergeben, würden keine Botschaften ausdrücken, die im Bezug zum restlichen Text intendiert waren, und seien deshalb nicht relevant in Bezug auf „Intermedialität“ (bzw. Multimodalität). Dasselbe gelte für den „*Canterbury charm*“ in MS Cotton Caligula A XV (London, British Library) fol.123v und 124r. Diese Exemplare werden jedoch zu oberflächlich als irrelevant abgehandelt. Wie ist z.B. die Mischschrift aus runischen und römischen Zeichen in **YPPER**, **HØKÆKØPING** und **YRSE** im MS CE 23 8vo (Erfurt, Universitätsbibliothek; vgl. S. 182) zu deuten? Hier handelt es sich doch gemäss vorgelegter Definition um Multimodalität – wenn auch nicht auf Text-, sondern auf Wortebene. Ebenso sind Besitzerformeln der Art „X besitzt mich“ genuin intermedial, denn die sprachliche

Botschaft in Runen funktioniert nur im Zusammenspiel mit der Materialität des Textträgers.

Echte Beispiele für multimodale Kommunikation gibt es laut Bauer in ihrem Korpus nur zwei: Zum einen die erste Seite des liturgischen Codex MX Grec 375 (Paris, Bibliothèque nationale de France) mit der in der linken Marginalie angebrachten Runensequenz **sanctus dionisius** und deren Transliteration im römischen Alphabet, die sich neben einer *Maestas Domini*-Abbildung befinden. Und zum andern der in Runen geschriebene Zauberspruch *Buslubæn* in den drei überlieferten Textexemplaren der *Bósa saga*. Ersteres Beispiel interpretiert Bauer als Dedikation an den französischen Heiligen, die durch die Wiedergabe in Runen hervorgehoben werden soll, und im letzteren fungierten die Runen als Evokation und Verstärkung des Magischen.

Wenn auch der theoretische Rahmen der Studie eingangs klar eingegrenzt und spezifisch für die vorliegende Studie zurechtgelegt wird, bleibt die Anwendung auf die *Runica manuscripta* bezüglich neuen Einsichten lückenhaft. Aus meiner Sicht hätte der Artikel von einer stringenteren Anwendung der theoretischen Prämissen profitiert, z. B. indem Multimodalität und Intermedialität konsequent auseinander gehalten sowie die Funktionalität verschiedener Modi anstatt übergreifend und abstrakt am Ende des Beitrags systematisch bei den einzelnen Beispielen diskutiert worden wären. Zudem bleibt bis zuletzt unklar, weshalb dieser Beitrag in einem Band zur Epigraphik publiziert ist, auch wenn die theoretische Anknüpfung an das übergreifende Thema des Bandes deutlich ist.

Insgesamt bietet der Band *Epigraphy in an Intermedial Context* diverse fruchtbare neue Perspektiven auf verschiedene Kontexte der Schriftverwendung im mittelalterlichen Skandinavien, England und Wales. Besonders begrüßenswert im runologischen Zusammenhang ist der Einbezug zeitgenössischer Inschriften in lateinischer Sprache und im römischen Alphabet, die für ein breiteres und ganzheitliches Verständnis mittelalterlicher Literalität unabdingbar sind.

Das theoretische Konzept der *Intermedialität* wird allerdings nur in wenigen Beiträgen aufgearbeitet und in der Analyse operationalisiert. Da jedoch die „Idee“ der intermedialen Betrachtung zu neuen Fragestellungen und Blickwinkeln geführt hat, braucht dieser Kritikpunkt nicht schwer zu wiegen. Viele Beiträge verfolgen eher einen multimodalen Ansatz, indem verschiedene semiotische Ressourcen, die entweder auf demselben Artefakt oder innerhalb einer epigraphischen Quellengruppe zum Ausdruck kommen, betrachtet werden. Nach dem zentralen Aspekt der Intermedialität, nämlich der „Teilnahme mehrerer Medien an der Bedeutungskonstitution eines Artefaktes“ (Reichel 2017, 597), wird nur in Bianchis Beitrag systematisch gefragt. Ein grundsätzliches Problem einiger Beiträge zeigt sich in der mangelnden Durchleuchtung des Medienbegriffs, der wissenschaftsgeschichtlich betrachtet tatsächlich auch stark verklärt ist. Um in einer Studie mit dem Begriff zu operieren, braucht es eine Auseinandersetzung mit der Begriffsgeschichte und eine klare Definition im Rahmen der jeweiligen Studie. Wenn *Medium* als Mantelbegriff für alles Mögliche gebraucht wird, ist

analytisch damit nichts gewonnen und konkretere Begriffe wie *Schriftträger*, *Artefakt*, *Äusserungsform* oder *Genre* hätten eine höhere Aussagekraft und eine tiefere analytische Schärfe.

Der Band bietet diverse handliche Register wie einen allgemeinen Stichwörter-index, ein Verzeichnis über Inschriften und Manuskripte und ein Personen- und Ortsnamenregister. Ausserdem besticht er mit hochqualitativen Abbildungen und Illustrationen. Eher unpraktisch hingegen ist die Handhabung der Referenzen in Fussnoten und einem einzigen Literaturverzeichnis am Ende des Bandes. Vermutlich handelt es sich hier um Vorlagen des Verlags um die thematische Zusammengehörigkeit der versammelten Artikel zu unterstreichen; diese Praxis ist jedoch für die Lektüre und Zitation der einzelnen, inhaltlich doch zu einem grossen Teil eigenständigen Artikel umständlich. Um sich eine thematische Übersicht über den Band zu verschaffen, wären zudem Zusammenfassungen der einzelnen Beiträge hilfreich gewesen. Von wenigen editorischen Ungereimtheiten wie uneinheitlichen typographischen Konventionen (z. B. kein Fettdruck von Runentransliterationen in Okashas Beitrag) und unterschiedlichen Verweispraktiken (z. B. fehlen Bildreferenzen in Bauers Beitrag) kann abgesehen werden.

Bibliographie

- Missfelder, Jan-Friedrich. 2018. „Glocken.“ In *Handbuch Sound: Geschichte—Begriffe—Ansätze*, ed. Daniel Morat und Hansjakob Zeimer, 329–331. Stuttgart.
- Nordby, K. Jonas. 2018. „Lønnruner: Kryptografi i runeinnskifter fra vikingtid og middelalder.“ Unveröffentlichte Ph.D.-Abhandlung, Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo. <https://www.duo.uio.no/handle/10852/66332>
- Reichel, Elisabeth. 2017. „Intermedialität.“ In *Handbuch Literatur und Musik*, ed. Nicola Gess und Alexander Hanold, 597. Handbücher zur kulturwissenschaftlichen Philologie, 2. Berlin.
- Waldispühl, Michelle. 2013. *Schreibpraktiken und Schriftwissen in südgermanischen Runeninschriften: Zur Funktionalität epigraphischer Schriftverwendung*. Medienwandel—Medienwechsel—Medienwissen, 26. Zürich.
- Waldispühl, Michelle. 2016. „Schrift im Gespräch: Medientheoretische Überlegungen zur historischen Schriftinterpretation.“ In *Variation within and among Writing Systems: Old and New Concepts and Methods in the Analysis of Ancient Written Documents: Atti del convegno internazionale di grafematica storica Laut-Schrift-Sprache III, LSS 3, Verona 25–28 settembre 2013*, ed. Paola Cotticelli Kurras und Alfredo Rizza, 333–352. Laut-Schrift-Sprache, 1. Wiesbaden.

Lisbeth M. Imer. *Peasants and Prayers: The Inscriptions of Norse Greenland*. Publications from the National Museum, Studies in Archaeology and History, 25. Copenhagen: University Press of Southern Denmark, 2017. 349 pp. ISBN 978-87-7602-345-4. DKK 348.

Reviewed by Alessandro Palumbo

Lisbeth Imer's book *Peasants and Prayers: The Inscriptions of Norse Greenland* deals, as its title suggests, with the written tradition of medieval Greenland as attested in around 160 runic inscriptions and a few inscriptions in Roman letters. This material has aroused less attention than the larger runic corpora from Scandinavia. However, as Imer's book makes clear, the Greenlandic runic tradition offers a unique insight into the writing practices of a remote rural community which shows strong ties to other Scandinavian countries but also its own identity as attested by independent developments.

The book consists of four chapters followed by a lengthy catalogue of all the inscriptions included in the study. The first and introductory chapter has a wide scope and its different sections provide information regarding previous research on the archaeological sites and findings, the societal background of the Greenlandic written tradition, the methodology used in the book, as well as an account of the datings, runes, orthography and language of the inscriptions. The section on the history of research is instructive and gives a good overview of the problems on which previous researchers have focused, and consequently also of some of the topics that Imer herself discusses in the book. Understandably enough, Imer does not provide a complete account of all the previous results regarding for example the chronology of the inscriptions or their runic typology, matters which are discussed later in the book. However, in this section and throughout the entire book in general (see below), cross-references would have helped the reader to find where different topics are discussed at more length.

The following section on Norse society in Greenland is likewise very informative and serves to explain the kind of milieu in which the Greenlandic inscriptions arose. Interesting discussions consider for instance the possible social classes present at the time and the status of different settlements (pp. 18–20); this last can be linked to factors such as the type of farm, “centralised” or “dispersed”, and the presence of a church. These observations are not connected to the runic findings and their geographical distribution, which are however discussed later in the same chapter (pp. 29 f.). There, Imer highlights the interesting fact that writing does not seem to have been limited to the largest farms with churches but was a phenomenon that had also spread to mid-sized farms where no remains of

churches have been found. Hence, she concludes that writing as such does not seem to be “a strong indicator of social status” (p. 29). This is a fascinating result that could perhaps have been further supported or nuanced by a finer analysis of the distribution of the inscriptions, considering for example the inscription type or any factor that might reflect the level of literacy or social status at large, mid-sized and small farms.

An important section of this introductory chapter is devoted to “Material and methodology” (pp. 23–28). It might firstly be mentioned that in choosing which inscriptions to add to the corpus under investigation, Imer deviates from the practice of previous researchers of excluding inscriptions consisting of only one rune, which have been regarded as owner’s marks. Imer’s opinion is that such exclusions result in an imbalance in the material, which has negative repercussions on the analysis of the written tradition. Moreover, it is difficult to justify the inclusion of inscriptions consisting of two runes when artefacts of the same type with only one rune are disregarded. The choice of corpus for a study must depend on the study’s purpose. Imer clearly has a point in the case of her book as single-rune inscriptions can also contribute to our knowledge of Greenlandic literacy, particularly since she regards some of these runes as abbreviations of religious names or formulas (see below). On the other hand, the disadvantage of such an expansion of the corpus is that it was impossible for Imer to register all the single-rune inscriptions (p. 26). In the same spirit, she also includes the few inscriptions with Roman letters found in Greenland, which is a welcome decision.

Imer mentions as a central part of her methodology the analysis of the interplay between text and context. *Context* is defined very broadly, comprising for example the type of artefact bearing the inscription, its preservation, dating, provenance and the circumstance of its finding. Although hardly revolutionary, it is important to be reminded that consideration of all these aspects is crucial to an accurate account of a written tradition. At this stage of the book, it would have been useful to operationalise the term *context*, specifying exactly how these factors were taken into account in the analyses and which variables were combined in order to gain new insights into the Greenlandic tradition. Although this is not explicitly stated, the reflections on *context* in practice translate into a descriptive structure for the inscriptions (chapter 2) which follows the kind of artefact the texts are carved on: gravestone, cross, amulet and so forth. This leads to several valuable observations regarding each specific variable which is thoroughly investigated by Imer. This contextual approach, however, might have been further exploited, for example by the systematic combination of more variables—e.g. text type and degree of literacy with chronology and provenance of the inscriptions—and by the placement of these at the centre of specific research questions. Observations on these matters are indeed spread throughout the book but could have been treated more exhaustively and systematically.

A last remark regarding the section on methodology concerns the short notes on graphemic and graph-typological terminology. The precise definition and employment of concepts such as *grapheme*, *graph-type* and *graph-type variant*

is not required in every runological study. The nature of Imer's analysis, for instance, does not require a thorough consideration of *grapheme* since it is not a graphemic study. This is reflected in the fact that the term is only briefly defined and in general avoided in the analyses, and perhaps rightly so. Similarly, Imer decides against undertaking a typological classification of the rune forms in her corpus. For the sake of simplicity, the term *variant* is avoided and instead the terms *graph*, *rune*, *form* and *type* are used (p. 24), without however being defined. While it may be justified to refrain from carrying out a complete typological classification—it is not the aim of this book—it remains important to specify which graphic criteria are relevant in the analysis rather than relying solely on runic fonts. In the section on “Runes and orthography” (pp. 38–48), for example, the rune ᚱ is discussed as a possibly distinct Greenlandic shape (p. 40). Since the rune form is not described, however, it is not exactly clear which graphic feature is hypothesised to be Greenlandic. In the three inscriptions where ᚱ is found, its “dot” seems in fact to show different shapes: a triangular shape (Herjolfsnes 8), a short vertical stroke (Herjolfsnes 3), and a longer vertical stroke that reaches the baseline (Herjolfsnes 4 and 8). In the same passage, it is stated that the form ᚱ “is found in most of the rune-writing areas”, and that it is for example normally used for /y/ in Sweden. It is plausible to understand the statement as referring here to the dotted *u*-rune with a vertical stroke of some sort. The examples provided, however, **iybiurn** *lōbiq̃rn* (U 77) and **iyān** *lōhan* (Ög 231), clearly show that the reference is simply to the dotted **u**, independent of the shape of the dot, or alternatively the *u*-rune with a rounded dot. Similar potential misunderstandings surround other rune forms, such as the different shapes of the *b*-rune, e.g. closed ᚷ, open ᚸ, with separated pockets ᚷ and so forth (p. 42).

The section on “Runes and orthography” contains a series of interesting observations on the rune forms used in medieval Greenland, and especially on certain types which are either unique or seem to be chiefly Greenlandic. This rural and remote region in fact seems to have given rise to a few local palaeographic developments. Apart from the so-called Greenlandic *r*-rune, ᚱ and ᚲ, which although proportionally more common in Greenland also appears elsewhere (p. 42), special forms of **b** (ᚷ), **p** (ᚷ, transliterated **P** by Imer) and **ḁ** (ᚹ and ᚺ) are attested (pp. 42–44). As regards the rune ᚷ **P**, Imer refers to two hypotheses: that it derives from the Roman capital letter P, which is supported by the fact that the shape appears only in runic inscriptions in Latin; or that it is a development within the runic tradition since it relates graphically to the rune **b** ᚷ. She concludes that the solution might be a combination of the two hypotheses (p. 43). It is naturally difficult to be certain, but it is surely tempting to connect the types **b** ᚷ and ᚷ **P** as mirrors of each other, especially in consideration of the third innovation ᚹ ḁ mentioned above which mirrors the *p*-rune ᚺ. If these types are to be considered part of the same development, albeit scarcely attested, they might be explained as a consequence of two common tendencies in alphabetic development known as facilitation and homogenisation (cf. Staffan Fridell, “Graphic Variation and Change in the Younger Futhark”, *NOWELE* 60/61 [2011], 69–88, at pp. 72, 74; Fridell,

“Tendenser i skrifttecknens utveckling: Alfabet och runor”, *Futhark* 6 [2015], 7–19, at pp. 9, 11). The first describes the tendency for elements of a semiotic system such as an alphabet to develop towards greater facility of execution (see e.g. William C. Watt, “What is the Proper Characterization of the Alphabet? 5. Transcendence”, *Semiotica* 138 [2002], 131–78, at p. 159). The second involves an evolution of the written signs towards greater mutual similarity, following principles such as symmetry of shape (see e.g. Watt, “Semiotic Evolution as a Vindication of Lamarck”, in *The Semiotic Bridge: Trends from California*, ed. I. Rauch and G. F. Carr [Berlin, 1989], 319–25, at p. 322).

In this context, it is likewise tempting to add another innovation to the list of those allegedly resulting from these tendencies, namely the *m*-rune with only one ascending branch, ᚱ. This type is attested in a few Greenlandic inscriptions and has been transliterated **q** or **k** in previous research (cf. p. 44). Noting the use of the same type as an *m*-rune in some medieval Gotlandic inscriptions, Imer instead concludes that ᚱ is to be read as **m** in the Greenlandic cases as well, produced either by mistake or as a deliberate variant. In my opinion, it might not be a mistake. This type, like the aforementioned innovations **b** ᚨ, **p** ᚱ and **d** ᚹ, could in fact be explained as a consequence of the tendency towards facilitation and homogenisation of written signs, ᚱ having a simpler shape than ᚱ and being symmetric compared to ᚱ **k** (cf. Alessandro Palumbo, “Gutarunor: studie i runformernas bruk och utveckling på Gotland under medeltiden och reformationstiden”, unpublished M.A. thesis [Uppsala, 2012], at pp. 75 f., 84 f.).

In concluding this section, Imer notes that the general development of runes and orthography is “well synchronised with the rest of the Nordic rune-writing communities” (p. 48), and that the development of “a few regional peculiarities ... is to be expected when dealing with a long settlement period in a remote region”. I think that Imer may be downplaying the importance of these results here. The existence of local developments, which moreover seem to follow systematic patterns, might indicate that writing was more widespread and well established than the remoteness of the region might instinctively lead one to believe, or at least that a literate elite with a strong interest in writing comprised part of the society. The invention and spread of medieval innovations in the runic writing system did not occur in the same way and to the same extent in all rune-writing communities. In Sweden, for example, most innovations started and were more consistently used in a defined area where the writing culture was particularly lively whereas such developments were more scarcely attested or non-existent in other regions (Palumbo, “Skriftsystem i förändring: en grafematisk och paleografisk studie av de svenska medeltida runinskrifterna”, unpublished Ph.D. dissertation [Uppsala, 2018], at pp. 203–07). The fact that innovations are found in the Greenlandic material and that these, moreover, can be differentiated from other runic traditions, for example in Norway or Iceland, might suggest a strong local interest in writing. This is furthermore supported by Imer’s interesting and promising observation (p. 28) that inscriptions have been found at almost all excavation sites and that many more sites are yet to be excavated.

Chapter 2, “Artefacts and inscriptions”, is a presentation of the Greenlandic runic inscriptions structured according to the type of script-bearing artefact: gravestone, cross, amulet, household utensil, wooden stick and object connected to textile production. Some inscriptions, such as the so-called Gudveig’s stick (Herjolsnes 10), the Kingittorsuaq stone and the walrus skull from Le Mans, are treated in some detail whereas others are mentioned more briefly. In general, this chapter gives a very good overview of the Greenlandic material and of the great variety of inscribed objects that have been found, as well as of some of the reading and interpretational difficulties connected to the inscriptions. Throughout the chapter, the Greenlandic artefacts are also compared to analogous objects in other rune-writing communities, and both similarities and more marked Greenlandic characteristics are pointed out. Comparisons to other corpora are of course welcome although in some cases Imer might have drawn clearer conclusions from these, as on a few occasions they appear lacking in relevance to her argument. Although this chapter is rich in data relating to artefacts and inscriptions, the book itself is not a corpus edition, meaning that the information provided on the texts may be lacking in detail, which in view of the number of inscriptions treated is understandable. The specialist is nevertheless sometimes left wanting more, be it a transliteration, a transcription, a photograph or a drawing, but actually needs only to look through the catalogue at the end of the book to find most of the required information.

In a few cases, Imer’s otherwise precise descriptions of the texts and her findings lead to conjectures which should have been presented with more caution. One of these cases regards the so-called Gudveig’s stick. This inscription gives the name of a woman, Gudveig, who probably died on a ship since the text states she was laid overboard. The stick was found in an empty grave, probably in place of the body which was of course lost. The carver of the inscription is believed to be Norwegian and Gudveig is also claimed to have the same background (p. 62). The orthographic observations underlying the first claim, however, do not seem particularly compelling, and the carver being Norwegian does not mean that Gudveig herself must have been. Addressing the claim that Gudveig was Norwegian, Imer adduces as proof the fact that it is common to mention the full name of the deceased in gravestone texts, and that had Gudveig been Greenlandic, someone would have known her full name and included it in the inscription. This last statement is clearly speculative. Secondly, Herjolsnes 10 is not a gravestone inscription but a wooden stick. Thirdly, Greenlandic parallels to gravestone texts are scarce and varied: as far as I am aware (cf. fig. 24, p. 56), there are five comparable texts on gravestones, only two of which give just the first name of the deceased. Although in this and a further few cases, Imer’s conclusions are, to my mind, a little premature, problematic interpretations are in general presented cautiously and bolstered by sound arguments.

Since, as mentioned previously, the structure of chapter 2 is based around artefact type, themes or characteristics that are common to inscriptions across the categories are dispersed among the different sections. Here again, cross references

to further relevant passages of text, or a summary paragraph, would have allowed a transversal reading of the book following areas other than the text-bearing objects. Nevertheless, Imer highlights many interesting traits of the Greenlandic medieval writing tradition. It is for instance remarkable that a few inscriptions show signs of influence from the runic and Roman epigraphic traditions, with a mixture of languages, i.e. vernacular and Latin, or alphabets, i.e. runes and Roman letters (e.g. pp. 57, 60, 66, 71, 75). Also striking is that so many of the Greenlandic inscriptions with religious content were probably not produced in a clerical context, for example textile utensils (pp. 73–79). On many of these objects, for instance on loom weights, single runes or pairs of runes have been found and interpreted as owner's marks. Imer suggests however that at least some of these inscriptions might be abbreviated religious texts. For example, she considers the many single *m*-runes as abbreviations of the name *Mary*, others as abbreviations of *ave* or *ave Maria*, and finally some are interpreted as *Jesus Christus* (pp. 77 f.). As supporting evidence, Imer notes that the same single runes or runic combinations occur too often and furthermore in different settlements to be considered symbols of identification for specific households. Moreover, the fact that they are often carved in connection with crosses strengthens the hypothesis of their connection with the religious sphere. Imer's argument appears reasonable, and even though the existence of abbreviated texts is difficult to prove beyond any doubt, I agree that at least part of the material can probably be given such an interpretation.

This topic is also revisited in chapter 3, where Imer treats illegible (or more precisely uninterpreted or uninterpretable) inscriptions, single runes and rune-like signs (pp. 108–113). Here, she provides more examples (fig. 65, pp. 110 f., and p. 112) of possibly abbreviated texts. For instance, Garðar 8 consists of the sequences *kri* or *gri* and *au*, which she interprets as an abbreviation of *Christus* and *ave*. In consideration of Imer's interpretations and the alleged presence of monograms or bind-runes for sacred names, it is tempting to entertain the idea that further uninterpreted inscriptions might be similarly explained. For instance, Garðar 13 bears the sequence *+auP*. If the "rune" *P* were a monogram for *Christ*, the Greek letter *rho*, we might have here the same content as in Garðar 8, *ave [Maria]* and *Christus*.

The aforementioned chapter 3 is titled "Literacy" and has two quite different aims (p. 91): to investigate the purpose of the Greenlandic inscriptions and to assess the different stages of literacy for which the corpus provides evidence. The level of literacy is studied by comparing the inscriptions with different stages in the childhood process of learning to read and write. The model used by Imer for comparison is largely taken from Klaus B. Günther ("Ein Stufenmodell der Entwicklung kindlicher Lese- und Schreibstrategien", in *Rätsel des Schriftspracherwerbs: Neue Sichtweisen aus der Forschung*, ed. H. Balhorn and H. Brügelmann [Lengwil am Bodensee, 1995], 89–102), and includes five stages ranging from the learning of letters to full competence in reading and writing. Although the application of modern results from children's development of literacy to medieval material certainly entails several complications, the

approach is interesting and relatively unexplored in runology (but cf. Jan Ragnar Hagland and Rutt Trøite Lorentzen, “Skrift med runer i lys av forskning på tidleg skrivning hos barn”, in *Runor och ABC: Elva föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1995*, ed. S. Nyström [Stockholm, 1997], 43–78). The main flaw I see in this chapter is, however, that such an analysis is in practice reduced to scattered observations in various sections, whereby some inscriptions are loosely connected to earlier or later stages in Günther’s framework. This does not mean that the observations are uninteresting; on the contrary, they show important aspects of the Greenlandic written tradition, but they remain rather unsystematic.

One problem is that the chapter is not structured according to Imer’s results on the stages of literacy attested in the Greenlandic inscriptions. The inscriptions are instead “divided into types according to their textual content” (p. 95), such as names, owner’s inscriptions, religious inscriptions, poetry and so forth. A question which is not properly answered is how relevant these categories are to the level of literacy in Greenlandic society. For example, the religious inscriptions form a heterogeneous group that attests to varying stages of literacy. A further problematic aspect is that the same artefact can be listed under different categories if its inscription has more than one function or can be interpreted in different ways. For instance, Herjolfsnes 6 is listed under “Names”, “Owner’s inscriptions” and “Religious inscriptions”. Such classification is perhaps justified if the purpose is to present the different kinds of content attested in the corpus, but it is hardly suitable for analysis of the level of literacy shown by a particular inscription. This kind of study of literacy must instead consider several aspects in a comprehensive examination of the inscriptions. In some instances, conclusions about the carvers’ low level of literacy are drawn, in my opinion, rather too hastily.

One example is Herjolfsnes 4 which occurs on a wooden cross and reads **pulibr : kor|þi krūs fæna | tilūfs ok tȳrkunar | kūþi ōlmokku|m Þórleifr gerði kross þenna til lofs ok dýrkunar Guði almáttkum**. The carver noticed too late that he had run out of space at the right end of the horizontal arm, forcing him to carve the last **m**-rune at the far left of the same arm. Imer (p. 103) writes that “This adding of extra signs in places where they should not be is a classic example of the first stages of learning to write”. The arrangement of the inscription, using some unusual bind-runes to try to make the text fit is, according to Imer, revealing of the carver’s lack of experience. While the carver may well have been inexperienced, we are nevertheless dealing with a fairly long text with no apparent mistakes (apart from the misjudgement in the layout), employing dotted runes and bind-runes, as well as the double spelling of a long consonant in one case. All in all, I would argue that this inscription attests to a relatively high level of competence in the written language.

There are other traits that I would not necessarily connect to the process of learning to write. The use of cryptic runes, for instance, seems to me to require a degree of familiarity with the writing system rather than being a method for a beginner to practise his or her writing skills (cf. Garðar 26, p. 98). The writing of wordplay or poetry, to take another example, does not necessarily need to

be interpreted as a way of practising one's skills since it may have had other purposes (cf. Qorlortup Itinnera 2 and Narsaq Ø17a 1, pp. 96 f.).

A particularly interesting observation made by Imer concerns the strong connection that seems to have existed in Greenland between writing and religious practices. The high rate of religious inscriptions in the Greenlandic corpus suggests that "writing may have found its platform in worship and the religious life" (p. 108). Another intriguing feature is that many of the religious inscriptions, due to the presence of many mistakes, seem to reflect a relatively low degree of literacy. This could in some cases be explained by the fact that the content of religious formulas and prayers, such as *Ave Maria*, *Pater noster* and others, might have been used for practising writing skills; this has parallels in practising writing in Roman letters, as Imer points out. It is also interesting to note the connection between writing and domestic religion shown by the many single and two-rune inscriptions on household utensils, which according to Imer are probably abbreviated sacred names and Christian formulas. These would then show the extent and pervasiveness of runic writing in everyday life.

The book concludes with a fourth chapter summarising the main results, a bibliography, summaries in English, Greenlandic and Danish, as well as a catalogue of the corpus. This catalogue contains, among other information, transliterations, transcriptions and translations of the texts. Although the book is not a corpus edition, the information in the comment field might have been more generous; comments on the readings, for example, are minimal, as are linguistic discussions. The drawings are high quality and extremely useful, although the almost complete lack of photographs in the catalogue is regrettable. Should one wish for something more, it would be an index indicating where in the book the inscriptions are discussed.

On a formal and editorial level, the book generally presents well. Imer's writing style makes it easy to read and in some instances gives it an almost popular-science character, which might appeal to the interested general public as well. The text would have benefitted from further editing and cross-referencing as it contains a number of repetitions. As regards figures and tables, the maps on p. 29 lack legends and it would have been useful for the one on p. 17 to indicate at least a few of the names of the Norse settlements.

Imer's book is a valuable contribution to research into the medieval writing culture of Greenland. Although the analyses might have been more penetrating in some regards, this work provides a comprehensive overview of the material with its unique features and its connections to other rune-writing communities in the North. By collecting all the inscriptions in one book and presenting them from a variety of angles, Imer also provides a good service to scholars who wish to acquaint themselves with this material. With the multiplicity of topics raised by the author and the richly illustrated catalogue, *Peasants and Prayers* is sure to stimulate future research in this field.

Contributors

- Carla Cucina.* Professor, Department of Humanities, Section of Linguistics, Literature and Philology, University of Macerata, Italy. carla.cucina@unimc.it.
- Bo Gräslund.* Professor emeritus, Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, Sweden. bo.graslund@arkeologi.uu.se.
- Haukur Þorgeirsson.* Research Associate Professor, Árni Magnússon Institute for Icelandic Studies, Reykjavík, Iceland. haukurth@hi.is.
- Per Holmberg.* Professor, Department of Swedish, University of Gothenburg, Sweden. per.holmberg@svenska.gu.se.
- Judith Jesch.* Professor, Centre for the Study of the Viking Age, University of Nottingham, UK. ORCID iD 0000-0002-6020-0683.
- Katrín Axelsdóttir,* dr.phil. Lecturer, Faculty of Icelandic and Comparative Cultural Studies, University of Iceland, Reykjavík, Iceland. ORCID iD 0000-0001-8036-8945.
- Magnus Källström.* Associate Professor, Swedish National Heritage Board, Stockholm, Sweden. ORCID iD 0000-0002-0823-0033.
- Patrik Larsson,* Ph.D. Associate Professor, Dalarna University, Falun, Sweden. ORCID iD 0000-0002-3753-0051.
- Ragnhild Ljosland,* Ph.D. Lecturer, UHI Archaeology Institute, Orkney College, University of the Highlands and Islands, Scotland. ORCID iD 0000-0002-7783-173X.
- Alessandro Palumbo,* Ph.D. Postdoctoral Fellow, Department of Linguistics and Scandinavian Studies, University of Oslo, Norway. ORCID iD 0000-0002-1891-4922.
- Olof Sundqvist.* Professor, Department of Ethnology, History of Religions and Gender Studies, Stockholm University, Sweden. ORCID iD 0000-0002-4304-9782.
- Michelle Waldispühl.* Associate Professor, Department of Languages and Literatures, University of Gothenburg, Sweden. ORCID iD 0000-0002-5603-6083.
- Henrik Williams.* Professor, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University, Sweden. ORCID iD 0000-0003-1738-7072.
- Hanna Åkerström,* Ph.D. candidate, Department of Scandinavian Languages, Uppsala University, Sweden. ORCID iD 0000-0002-4203-0115.